

KÖZEL 80 ÉVE TÖRTÉNT...

ADATOK, TÉNYEK, TÖRTÉNETEK A SZOVJET FOGSÁGBÓL

GGKI KÖNYVEK 1.

KÖZEL 80 ÉVE TÖRTÉNT...

ADATOK, TÉNYEK, TÖRTÉNETEK A SZOVJET FOGSÁGBÓL

KÖZEL 80 ÉVE TÖRTÉNT...

ADATOK, TÉNYEK, TÖRTÉNETEK A SZOVJET FOGSÁGBÓL

GGKI Könyvek 1.

Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága
Gulág- és Gupvikutató Intézet
Budapest, 2024

A kötet megjelenését támogatta az Alapjogokért Központ.

Sorozatszerkesztő:
Bognár Zalán

A szerkesztőbizottság tagjai:
Dupka György, Fuchs Andrea, Havasi János, Körösi Mihály, Murádin János Kristóf

Szerkesztette:
Bognár Zalán és Pomázi-Bárdonicsek Dominika

Szakmai lektor:
Nagy Péter és Zubánics László

A szöveget gondozta a szerkesztők mellett:
Zékány Krisztina

Tördelte:
Molnár Anna Aliz

Közreműködött:
Fuchs Andrea

A borítót Bognár Zalán az egykori Kirovábád (ma Gandza, Azerbajdzsán) 223-as hadifogolytábor közelében lévő szovjetkori vasútról készített fotója felhasználásával Molnár Anna Aliz tervezte.

ISBN 978-615-6752-00-0
ISSN 3004-1880

© Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2024
© Szerzők, 2024

Kiadja a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága.
www.gulag.hu; info.gulag.gupvi@gmail.com
A kiadásért felel Dupka György,
a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága ügyvezető elnöke.

Nyomdai munka: OOK-Press Nyomda, Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	7
-------------	---

ELHURCOLÁSTÓL A HAZATÉRÉSIG

MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF: Kollektív trauma nyolc évtized távlatából – Erdélyi magyar civilek elhurcolása és fogsága a Szovjetunióban 1944 és 1953 között	11
CSERVENKA FERDINÁND: Hasonlóságok és különbségek a felvidéki magyarok „málenkij robot” ürügyén történő elhurcolásában	33
KÖRÖSI MIHÁLY: A mezőberényi németek deportálása „málenkij robotra” ..	49

SZOVJET LÁGEREKRŐL A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN ÉS AZON TÚL

BOGNÁR ZALÁN: Az NKVD GUPVI felügyelete alá tartozó szovjet, bolgár, román és jugoszláv haderő őrizete alatti (hadi)fogolytáborok a revideált Magyarországon, kitekintéssel a határon túlra, 1944–1946 ...	73
DUPKA GYÖRGY: 80 éve történt... – Adalékok a 4. Ukrán Front kárpát-aljai és azon kívüli gyűjtőtáborainak létrehozásához, működtetéséhez a Kárpátokban.....	127
BENKŐ LEVENTE – PAPP ANNAMÁRIA: A szovjet lágerbirodalom romániai kapuja – Adalékok a foksányi 176. számú fogolytábor történetéhez romániai és orosz források tükrében	155
POMÁZI-BÁRDONICSEK DOMINIKA: Anna Mihajlovna Larina Buharina élete a tomszki fogságban, memoárjai tükrében	191

MAGYAR FOGLYOK AZ ADATBÁZISOKBAN

BIMBA BRIGITTA: A beregszászi járás falvaiból szovjet fogságba kerültek az adatbázisok tükrében	213
--	-----

- GALAMBOS SÁNDOR – KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA:** Az adatbázisokon innen és túl – Beszámoló a mátyusi elhurcoltak és hadifoglyok mintavételező kutatásáról231
- KOSZTYÓ GYULA:** Nyíregyházi elhurcoltak a SZEB-nek küldött kimutató és az Orosz Állami Hadilevéltár kartonjainak tükrében247

A SZOVJET FOGSÁG NYUGATI ÉS JOGI ASPEKTUSAIRÓL

- STARK TAMÁS:** Az amerikai kormány és a magyar emigráció tevékenysége a Szovjetunióban maradt foglyok szabadulásáért261
- HAVASI JÁNOS:** A gulág-, gupvikutatás jogi aspektusai, különös tekintettel a GKNT és az Alapjogokért Központ együttműködésére273

TÖRTÉNETI IRODALOM

- BOGNÁR ZALÁN – POMÁZI BÁRDONICSEK DOMINIKA (szerk.):**
Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában
(*Szilágyi Béla László*)..... 287
- Szerzők**.....295
- A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága által
megjelentetett kötetek**297

ELŐSZÓ

„Közel 80 éve történt...” A főcím nem véletlen. Ez a 2024. február 25-ére, a kommunista diktatúrák áldozatainak emléknapjára megjelenő kötet előhírnök, jelző rakéta akar lenni! Fel akarja hívni a figyelmet a közelgő 80. évfordulóra. Hiszen idén ősszel lesz 80 éve, hogy a marxista-leninista ideológia által vezetett szovjet birodalmi erők Magyarország területére léptek, s el akarták nyelni az egész világot – 1944-ben legalábbis annyit, ameddig az angolszász szövetségesek engedtek. Ezt kiválóan jelképezi a Szovjetunió címere, amelynek középpontjában a Föld van, rajta keresztben aranszínű sarló-kalapács és felette ott ragyog a vörös csillag.

1944-ben Magyarországon a náci, vagyis nemzeti szocialista birodalom embertelen, népirtó ideológiáját és tevékenységét ősztől fokozatosan felváltotta a szovjet szocialista birodalom ember- és istentelen ideológiája és terrorja. A holokauszt koncentrációs lágereit felváltotta a Gulág- és a Gupvi-lágerek pokla. A szovjetek a közel 700 ezer katona mellett tömegesen, ítélet nélkül és egyenként, ítélettel hurcoltak el több mint 300 ezer magyar civil ártatlan állampolgárt a második világháborús Magyarországról. A társadalom erőszakos, a marxizmus-leninizmus ideológiáján alapuló átalakításához hozzátartozott a társadalom megfélemlítése, a tömeges, illetve a személyenkénti elhurcolás, amiről több mint 40 éven keresztül nem lehetett beszélni. Felszabadításként kellett ünnepelni hazánk megszállását, ártatlan civilek tömegeinek deportálását, nők és lányok százezreinek a megbecstelését. Igaz, a német megszállás és a nyilas terror alól valóban felszabadították az országot, de ezzel együtt elhozták a másik totalitárius diktatúra megszállását, annak isten- és embertelen, kegyetlen világát. Ahogy Márai Sándor kiválóan megfogalmazta: *„szabadságot nem hoztak, mert az nekik sincs”*.

Bár a szovjet birodalom képviselői azt hirdették, hogy nem akarják megváltoztatni Magyarország társadalmi rendszerét, nem akarják meghódítani és a saját kommunista diktatúrájukat, szocialista rendszerüket ránk kényszeríteni – ez mind hazugság volt. Azt hazudták az embereknek, hogy csak háromnapos munkára, kicsi robotra, „málenkij robot”-ra viszik őket, vagy csak igazoltatás végett kell nekik a parancsokszárokra menni, de ismét hazudtak. Örkény István – aki munkaszolgálatosként maga is megjárta az NKVD GUPVI hadifogolytáborait és megírta a *Lágerek népe* című művét a fogságról – 1956-ban így fogalmazta meg ezt a hazugságra épülő, abban élő, kiteljesedő rendszert: *„A rádió hosszú évekig a hazugság szerszáma volt. Parancsokat hajtott végre. Hazudott éjjel, hazudott nappal, hazudott minden hullámhosszon.”*

Hála Istennek a rendszerváltoztatás óta a szovjetek általi elhurcolás témája már nem tabu, de sokan még ma is félve, vagy hitetlenkedve állnak a témához. Több mint 40 év hazugságainak, ránk kényszerített amnéziájának az elmékben gyökeret vert hazug, téves, hiányos ismereteit, gondolatait és az ebből fakadó torz világlátást nem könnyű megváltoztatni.

E tényfeltáró, a múltat a maga valóságában bemutató, a legkülönbözőbb megközelítésekből elemző, a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága (GKNT) által kiadott munkák legújabb mérföldköve ez a könyv. A szerzők ennek, az egész magyar társadalmat mélyen érintő, generációkon keresztül ható traumának a különböző aspektusait vizsgálják a korábbi kutatási eredményekre alapozott legújabb kutatási eredmények bemutatásával, valamint új kutatási irányokat is megnyitva négy fejezeten keresztül, 12 tanulmányban.

A határainkon inneni és túli történészek, levéltárosok, kutatók egyrészt átfogóan, ugyanakkor részletekbe menő alapossggal mutatják be, elemzik egy-egy térségben, településen történt civil elhurcolásokat; széleskörű, új információkat adnak több mint 70 Kárpát-medencei, valamint azon túli GUPVI (hadi)fogyoly- és GULÁG-lágerről; előremutató betekintést adnak a különböző, főként a Magyar Nemzeti Levéltár online adatbázisaiból kinyert adatokból levonható tanulságokról; betekintést adnak a nyugati politikusok és az ottani magyar emigrációnak a (hadi)fogyok érdekében tett erőfeszítéseibe. Míg az utolsó tanulmány először foglalkozik a téma azon jogi aspektusaival, amelyek a ma élő hozzátartozóknak, illetve a téma kutatóinak a fogságba vetettekkel kapcsolatos alapvető, emberi jogait járja körbe, mint többek között a kegyeleti jog vagy az információhoz való szabad hozzáférés joga. A kötetet egy könyvismertető zárja, amely a GKNT tavaly, 2023 novemberében megjelent konferenciakötetébe ad betekintést.

A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága 2023 végén létrehozta saját kutatóintézetét, amelynek feladata, hogy immár intézményes, szervezett keretek között végezzen kutatásokat, hozzon létre kiadványokat, adatbázisokat, szervezzen edukációs programokat és rendezzen be archívumot és könyvtárat. Ennek a nagyszabású munkának a megvalósításához az Alapjogokért Központ együttműködése nyújt szakmai és támogatói segítséget. Ezért, és e kötet megjelenéséért is köszönet az Alapjogokért Központnak és főigazgatójának, dr. Szánthó Miklósnak, aki nélkül e könyv sem jelenhetett volna meg, amely a Gulág- és Gupvikutató Intézet (GGKI) első, sorozatindító kiadványa.

Bognár Zalán

ELHURCOLÁSTÓL A HAZATÉRÉSIG

MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF

**KOLLEKTÍV TRAUMA
NYOLC ÉVTIZED TÁVLATÁBÓL**

**ERDÉLYI MAGYAR CIVILEK ELHURCOLÁSA ÉS FOGSÁGA
A SZOVJETUNIÓBAN 1944 ÉS 1953 KÖZÖTT**

BEVEZETŐ

Az előttünk álló 2024-es esztendő az évfordulók éve lesz. Az első világháború kitörése és az 1989-es kelet-európai rendszerváltoztatások mellett a második világhégés véget érésének is ekkorra esik az évfordulója. Bár a történészek általában 1945-re, az ún. „0 évre” teszik a második világháború végét és egy új korszak kezdetét, Erdélyben ez kissé korábban, már 1944 őszén, azaz nyolcvan évvel ezelőtt bekövetkezett. Jelen tanulmányommal az erdélyi frontátvonulás és hatalomváltás egyik félárnyékban rekedt jelenségére szeretnék rávilágítani: az észak-erdélyi magyar civilek szovjet fogságba történő elhurcolását mutatom be annak szomorúan aktuális, nyolc évtizedes évfordulója apropóján.

AZ ERDÉLYI ELHURCOLÁSOK SAJÁTOS KÖRÜLMÉNYEI

A második bécsi döntés következtében, 1940. augusztus 30-ától Románia és Magyarország között megsztott Erdély magyar lakossága teljesen ki volt szolgáltatva az előrenyomuló szovjet és román hadseregek önkényének. A szovjet haderő nyugat felé való előretörése közben először Észak-Erdélyben lépett ellenséges területre és az itt talált nagyszámú magyar lakosságot ellenségnek tekintette. Ehhez igen jelentős mértékben hozzájárult az 1944. augusztus 23-a óta immár a szovjetekkel szövetséges román politikai vezetés és hadsereg nagyarányú propagandája is, amely a szovjet csapatokkal karöltve Észak-Erdély mielőbbi visszafoglalására és anektálására törekedett. Ennek megvalósítása érdekében Bukarest számára alapvetően fontos cél volt az erdélyi magyarság létszámának minden eszközzel való csökkentése. Ezt szolgálta az ún. Maniu-gárdák (román önkéntes paramilitáris csoportok) 1944 őszi terrorja Erdély-szerte, amelyet

olyan hírhedté vált vérengzések fémjeleztek, mint a szárazajtai mészárlás, vagy az egeresi, bánffyhunyadi, kendilónai, kispetri gyilkosságok.¹ Ezekkel egyrészt a magyarok megfélemlítését akarták elérni, hogy tömeges menekülésre késztessék őket Erdélyből, másrészt pedig arra törekedtek, hogy eltántorítsák a már korábban Magyarországra menekülteket attól, hogy a harcok lezárultával Erdélybe visszatérjenek.

Ezen túlmenően, a „magyar fasisztákról”, azaz a magyar fennhatóság négy éve alatt Észak-Erdélyben aktív közéleti szerepet vállaló személyekről Bukarestben listákat állítottak össze,² amelyeket a szovjet katonai parancsnoksághoz eljuttatva, nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a szovjetek minél több magyar értelmiségit hurcoljanak el. Elmondható, hogy a magyarság ellen volta-képpen etnikai tisztogatásra tett kísérlet zajlott ezekben a hetekben, hónapokban Erdélyben.

A MAGYAR CIVILEK FOGLYUL EJTÉSE SZÉKELYFÖLDÖN

A szovjet hadsereg a magyar civilek foglyul ejtését már az észak-erdélyi harcok kezdetén, 1944. augusztus utolsó napjaiban megkezdte. Háromszéken és a Csíki-medencében összesen kb. 3000 magyar fiút és férfit hurcoltak ekkor el Kézdivásárhely, Csíkszentmárton, Csíkszentkirály, Csíkszereda környékéről.³ Majd a Szalárd-palotailvai, valamint a görgényüvegsűri elhárító csaták után, szeptember közepén a Maros völgyében újabb 4000 magyar civil férfit ejtettek foglyul a szovjet katonai egységek, elsősorban a harcok során bevett Gyergyószentmiklós, illetve Görgényszentimre, Görgényüvegsűr, Magyaró és Marosvécs körzetében.⁴ Az otthonaikból elhurcoltak igen jelentős része a Székely Határvédelmi Erők soraiból került ki. Az egységeiket elhagyó és családjukhoz hazatérő székely határőrök sem kerülhették el sorsukat. Őket a bukaresti román Nagyvezérkar 1944. október 19-én kiadott 578 843. sz. rendeletével szintén hadifoglynak nyilvání-

¹ A korabeli jegyzőkönyvek alapján végzett összesítés megtalálható: MNL OL KÜM. Titkos Ügykezelt Irat. Románia, XIX–J–1–j, 18. doboz, 16/b csomó, Demeter-csomó, sérelmi anyag. Szakirodalmi feldolgozásban lásd: GÁL–GAJDOS BALOGH–IMREH 1995. 47–56, 89–102.

² A románok által összeállított névsorok létezéséről Nagy Károly, az író Nagy István fia állítólag személyesen a kolozsvári szovjet parancsnokságon dolgozó egyik elhárító tisztától, Borisz Polevoj írótól értesült 1969 októberében, moszkvai látogatásakor. Lásd erről bővebben: NAGY 2014. XXVI. 234. 3.

³ ILLYÉS 1976. 68–69.

⁴ GÁL–GAJDOS BALOGH–IMREH 1995. 77–78.

totta.⁵ Ennek megfelelően, az immár alakulataikat hátrahagyó, fegyvertelen civil embereket a román csendőrök tömegesen hurcolták el otthonaikból, legtöbbször családjuk szeme láttára, majd átadták őket a szovjet katonai hatóságoknak.⁶

FOGOLYGYŰJTŐ RAZZIÁK TORDA ÉS KOLOZSVÁR KÖRZETÉBEN

A legnagyobb mértékű civil elhurcolásokra Erdély közepén, Torda és Kolozsvár környékén került sor 1944. október 7. és 15. között. Ennek oka a tordai csata volt, amelynek során a magyar–német csapatok majdnem négy héten át sikeresen tartóztatták fel a sokszoros túlerőben levő szovjet–román alakulatokat. A Tordánál erőltetett áttörési kísérletekben kb. 13 ezer szovjet és több ezer román katona esett el, sebesült meg, tűnt el vagy esett fogságba, miközben a jól kiépített védőállásoknak köszönhetően viszonylag kevés, kb. 2500 honvéd halt meg, 4–5000 volt a sebesültek száma és mintegy 2500 magyar katona került fogságba.⁷ Ez utóbbi azonban túl kevés volt ahhoz, hogy a moszkvai vezetés előtt igazolni lehessen a 2. Ukrán Front jelentős erőinek heteken keresztül való fel tartóztatását. Ezért a hiányzó hadifogoly-létszámot magyar civilekkel pótolták a környék településeiről.

Október 7-től, a Torda elfoglalását követő naptól kezdve csak az Aranyos-parti kisvárosból 700 magyar fiút és férfit hurcoltak el.⁸ Ugyanakkor a környékbeli falvak magyar lakossága is megszervezte a szovjet deportálásokat: Magyarfrátáról 1, Mész Köről 2, Harasztosról 3, Aranyosegerbegyről 3, Aranyospolyánról 4, Mezőbodonról 6, Tordaszenthályról 7, Detrehemtelepről 7, Bágyonból 35 magyar fiút és férfit hurcoltak el a szovjet katonák és a román csendőrség egységei.⁹ A Torda környékén elfogottak közül többeket a román csendőrök a Brasó melletti földvári táborba hurcoltak el, ahova korábban Háromszék, Csík és Maros-Torda vármegyéből már internáltak mintegy 6–8000 magyar civilt.¹⁰ Őket – a székelyföldi internáltak egy részével együtt – később átadták a szovjet hadseregnek, és szintén orosz hadifogságba kerültek.¹¹

⁵ ANR. ANIC. Fond 1474. Inspectoratul General al Jandarmeriei (A Csendőrség Főfelügyelősége). dos. 149/1944. 9.

⁶ BENKŐ–PAPP 2021. 109.

⁷ ILLÉSFALVI–SZABÓ–SZÁMVÉBER 2006. 164.

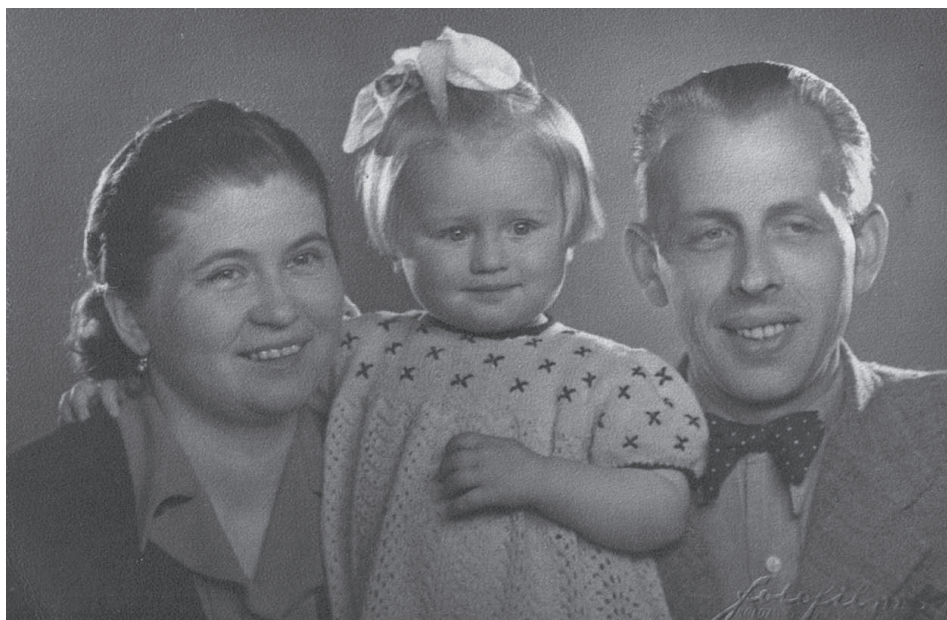
⁸ PAPP 2001. 156.

⁹ ANR. ANIC. Fond 27. Uniunea Populară Maghiară, M.A.D.O.SZ.

¹⁰ A barcaföldvári haláltáborról lásd bővebben: BENKŐ 2003; BENKŐ–PAPP 2007. 60–61.

¹¹ Interjú Moldvai Bélával. Detrehemtelep, 2016. február 11. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Közvetlenül azután, hogy a front Tordától északra átlépte a korabeli magyar–román határt, a szovjet alakulatok birtokába jutott első közeli észak-erdélyi nagyvárosban, Kolozsváron csúcsosodott ki a foglyul ejtések folyamata. Innen, Észak-Erdély fővárosából hurcolták el Erdélyben az egy településről számított legtöbb magyar polgári lakost. Október 12. és 15. között, mindössze négy nap alatt 5000 magyar férfit és fiatal fiút ejtettek fogságba,¹² sokszor itt is román szomszédok közreműködésével.¹³ (1. illusztráció) Ezzel egyidőben, a Kolozsvárt övező falvakból: Pusztacsán, Ajton, Kolozs, Györgyfalva, Kisbács stb. szintén majdnem 1000 magyar férfit hurcoltak el.¹⁴

*1. illusztráció: Az 1944 októberében, Kolozsváron civilként foglyul ejtett és Lvovban, 1945. november 23-án elhunyt Bodrogi János, a kolozsvári Református Kollégium természettan tanára, családja körében, röviddel elhurcolása előtt.
(Forrás: Bodrogi János hagyatéka leszármazottainak tulajdonában.)*

¹² Interjú Csetri Elekkel. Kolozsvár, 2004. április 22. A hangfelvétel a szerző tulajdona; ERCSEY 2006. 39.

¹³ MNL OL. KÜM. XIX-J-1-a. 61. doboz. IV-138. csomó. 40.821/Bé. Csutak Béla levele Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz. 1945. október 10.

¹⁴ Interjú Dáné Tiborral. Kolozsvár, 2004. április 6. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

MAGYAR CIVILEK FOGLYUL EJTÉSE A PARTIUMBAN

Október második felében a szovjet foglyul ejtési razziák kiterjedtek Észak-Erdély északi és nyugati területeire is, igaz, valamivel kisebb intenzitással. A tordai csata lezárulása és Kolozsvár szovjet birtokbavétele után a magyar–német hadvezetés jelentősebb harcok nélkül, rövid két hét alatt feladta Észak-Erdély összes többi területét. A Nagyvárad felé vezető műút szovjetek általi átvágása és Nagyvárad október 12-i birtokba vétele miatt¹⁵ a szórványos utóvédharcok főképp Erdély északi részére tolódtak. A Dés és Zilah felé hátráló német és magyar csapatok csak ideiglenesen tartóztatták fel az őket követő szovjet és román erőket, fedezve saját és társaik Keleti-Kárpátokból való visszavonulását. Ezért a harcok ekkor már kevesebb veszteséggel jártak, és az arcvonal gyorsabb mozgása miatt valamelyest csökkent a civilek foglyul ejtésének volumene is. A szovjetek – a már bevált gyakorlat szerint – csak ott ejtettek polgári foglyokat, ahol kisebb ellenlékésekre, feltartóztató ellenállásra ütköztek és a környéken magyar nemzetiségű lakosság élt. Így történt ez a vegyes lakosságú Szamos-völgyben, Bonchida és Dés környékén, valamint a Sajó völgyében, Szeretfalva és Beszterce vidékén, ahol az ellenállás legyűrése és a frontátvonulás után – a korábbiaknál kisebb mértékben ugyan – de ismét elhurcoltak magyar embereket. Erdély észak-nyugati területén, a dombvidékről az Alföld felé való kijáratoknál október 18–21. körül vívott kisebb utóvédharcok után, Varsolc, Szilágysomlyó,¹⁶ Szilágynagyfalu, Sarmaság, de Nagysomkút és Nagybánya vidékén is elfogtak magyar civileket. Margitta jelentősebb harcok utáni bevételevel, majd október 25-én Szatmárnémeti és Nagykároly elfoglalásával az egész Észak-Erdélyt megszálló szovjet és román katonai alakulatok még több napon át, november elejéig folytatták a polgári lakosság foglyul ejtését. Ezek az akciók már közvetlen összefüggésben álltak az alföldi páncéloscsatát követő elhurcolásokkal, amelyek elsősorban Nyíregyházát és környékét érintették.¹⁷ A kolozsvári elhurcolásokat követően Erdély északi vidékeiről 1944. október 12-e és november eleje között összesen mintegy 6000 magyar civil férfit ejtettek foglyul a szovjet és román katonák.¹⁸

Összegezve megállapítható, hogy egész Észak-Erdély területén, 1944. szeptember eleje és november első fele között összesen legkevesebb 20 ezer magyar civil került szovjet fogságba. Életkoruk 14 évestől 70 éves korig terjedt, többségük azonban elhurcolásakor 20. és 40. életéve között járt. Mellettük, az erdélyi

¹⁵ ILLÉSFALVI–SZABÓ–SZÁMVÉBER 2006. 147–156.

¹⁶ GÁL–GAJDOS BALOGH–IMREH 1995. 103.

¹⁷ BOGNÁR 2017. 94–95.

¹⁸ MURÁDIN 2023. 36.

harcok során mintegy 20 ezer magyar honvéd is szovjet fogságba esett,¹⁹ akiknek – ma már kideríthetetlen, hogy pontosan milyen arányban, de az erdélyi harcokban résztvevő magyar csapattestek hadkiegészítő területei alapján – többsége bizonyosan erdélyi származású volt. A hadifoglyokkal együtt már megközelítőleg 40 ezer erdélyi magyar került a Szovjetunió fogolytáborába.

KISZÁLLÍTÁS A SZOVJET TÁBOROKBA

Az elfogott erdélyi magyar civileket vasúton, marhavagonokba tuszkolva, két útvonalon vitték ki a Szovjetunióba. A Székelyföldön, illetve a Tordán és Kolozsváron, valamint a környékbeli falvakban elfogott magyar férfiakat Brassóba gyűjtötték össze, majd hamarosan továbbszállították őket Délkelet-Európa legnagyobb gyűjtőtáborába, Foksányba. Innen Jászvásár érintésével, a szerelvények az ungheni-i határátkelőn keresztül jutottak ki a Szovjetunióba. A másik – közvetlenebb – kiszállítási útvonal, amelyen a Partium vidékén elfogott emberek többségét vitték ki a szovjet fogolytáborokba, Máramarosszigeten keresztül vezetett. A fogolytranszportok vegyes összetételűek voltak. Az erdélyi magyar civilek nem külön csoportokban, hanem az Alföldön, Budapesten és másutt foglyul ejtett sorstársaikkal, valamint magyar és német hadifoglyokkal összekeveredve kerültek ki a szovjet hadifogoly- és munkatáborokba.

A kiszállítás általában néhány hetet, de volt úgy, hogy több mint egy hónapot is igénybe vett, ugyanis a háború még tartott, és a fronton harcoló szovjet egységek számára utánpótlást szállító katonai szerelvényeknek abszolút elsőbbségük volt. Ezért a túlterhelt vasútvonalakon haladva, a foglyokat szállító szerelvények néha napokig vakvágányokon voltak kénytelenek vesztegelni félrehúzva egy-egy állomáson, ameddig a katonavonatok elhaladtak.²⁰ Emiatt az amúgyis hatalmas, többezer kilométeres távolságot a foglyvonatok elképesztően hosszú idő alatt tették meg. A heteken át tartó út alatt a beálló téli hideg és a folytonos éhezés sorban szedte áldozatait. Csak a Tordáról elhurcolt 700 magyar civil közül 87-en pusztultak el a táborokba való kiszállítás közben.²¹

¹⁹ Pontos adatok híján az Észak-Erdélyben szovjet fogságba esett honvédek számára vonatkozóan csak becsléseink lehetnek. A 20 ezer fős hadifogolylétszám reális lehet a rendelkezésre álló, szórványos adatokat figyelembe véve. Ezekről lásd részletesebben: STARK 2006. 24–25; BOGNÁR 2012. 41–42.

²⁰ SZABÓ 1994. 40–42.

²¹ CSETRI 2017. 13.

AZ ERDÉLYI MAGYAR CIVILEK FOGSÁGÁNAK HELYSZÍNEI

Két évtizedes kutatásaim eredményeként megállapítható, hogy az elhurcolt erdélyi magyar civileket, a munkaerőre való igény alapján, a Gupvi 14 táborába és az azokhoz tartozó legalább 93 altáborba szórták szét a Szovjetunió hatalmas kiterjedésű délnyugati és északnyugati területein. A legtöbb céltábor az Urál-hegység délnyugati és délkeleti lejtőin helyezkedett el – orosz léptékkal mérve – általában egymáshoz viszonylag közel, olyan nagyobb közlekedési csomópontok és ipari központok környékén, mint Magnyitogorszk (257, 257/2, 1079, 1080, 1081, 7602, 7605. sz. láger), Cseljabinszk (102, 102/2, 102/5, 102/9, 102/24, 102/30. sz. láger), Asa (6, 130, 130/1, 130/3, 130/4, 130/5, 130/7, 319/1. sz. láger) és Ufa (319, 319/2, 319/3. sz. láger). E nagyobb városok mellett működtek a központi lágerek, amelyeket körülvettek a közeli kisebb települések körzetében létesített altáborok. Ilyenek voltak Salasova (6, 130/9. sz. láger), Novi Salasova, Beloreck (7775, 7777. sz. láger), Karpacsova, Minjar, Isimbaj, Kistim (180/12. sz. láger), Karabas, Nyizsnyij Tagil, Ufalej, Kopejszk (201, 202, 204. sz. láger), Tvarájá Platyina és más helységek lágerei.²²

Néhány szerencsésebbnek mondható elhurcolt erdélyi magyar civil viszonylag közelebb és enyhébb klímájú vidékekre jutott. Őket a Gupvi délnyugati táborrendszeréhez tartozó Volga-menti lágerekbe, Sztálingrád²³ közelébe (362, 362/3, 362/6, 362/9, 362/10. sz. láger), a Szaratovi területre, az Azovi-tenger partvidékére, a Taganrog melletti táborokba (251/2 és 356/1. sz. láger),²⁴ a Rosztovi területen levő Novosahtyinszk (430/2. sz. láger) és Sahti környékére (182/1, 182/3, 182/6. sz. láger), a Krasznodari területre (148/5, 148/25, 148/26, 148/27. sz. láger), de főleg a Krím-félszigetre vitték, ahol az ottani nagyvárosok Feodoszija, Szimferopol és Szevasztopol (299. sz. láger) környékén kialakított munkatáborokban raboskodtak. Utóbbinak a 2., 3. és 7. altáborra Kercsben működött, ahova kisebb számban szintén eljutottak erdélyi magyar foglyok.²⁵

A legrosszabb körülmények közé azok kerültek, akiket az északi sarkkör közelébe, a Karél-Finn Szovjet Szocialista Tagköztársaság Onyega-tó körüli területére vittek. Itt a stratégiai fontosságú, Szentpétervár–murmanszki vasútvonalon

²² Az uráli fogolytáborokról többek között lásd: PAPP 2001. 139, 142–143, 150, 152, 157–159; ZSIGMOND 2002. 148.

²³ Eredetileg Caricin, 1925 és 1961 között Sztálingrád, 1961 óta Volgográd.

²⁴ Sok más sorstársa mellett, Taganrogban raboskodott 1944 és 1948 között dr. Mikó Imre országgyűlési képviselő, az Erdélyi Párt országos politikai főtájtára is. Lásd erről: BALÁZS 2003. 149.

²⁵ Dr. Dupka György kutatásai alapján.

fekvő szegezszai 7212. sz. központi láger²⁶ és az ahhoz tartozó medvezsegorszki és kacsikai altáborok voltak a célállomások, ahova igencsak hosszúra nyúlt vonatút után érkeztek meg.²⁷ A levontként Sopron közelében foglyul ejtett, kolozsvári származású Kerekes György évtizedekkel később visszaemlékezéseiben így írta le a kiszállítást:

„Már eltelt 20 nap és még nem értünk meg sehová. [...] Nagyon messze voltunk otthonról, már a vagonokat sem zárták be. [...] Az állomások egyre ritkultak, apróbbak is voltak, az idő is egyre hidegebbre váltott, [...] a vagon ajtaját már mi zártuk be, mert fáztunk.

Beérkeztünk egy nagyobb állomásra, [...] nem tudtuk hol vagyunk. Leszállítottak a vagonokból, megszámoztak és irány a szegezszai láger. [...] 24 napot utaztunk egyfolytában ahhoz, hogy [...] kijussunk a karéliei félszigetre, a 7212-es hadifogoly lágerbe.”²⁸

A foglyul ejtett erdélyi magyar civilek közül többen a mai Ukrajnába jutottak, ahol több mint 120 foglyotábor működött.²⁹ Az ide irányított magyar foglyok többségét az Ukrán Szovjet Szocialista Tagköztársaság belső területeire: Kijev, Lvov,³⁰ Nyikolajev³¹ (126. sz. láger³²), Maghino, Harkov és Sztálinó³³ lágeribe, valamint a Donbasz hírhedt szénbányáinak közelében felállított gorlovkai (28, 242, 242/2.), koborlai (144/3, 144/9.), krasznij luci (256, 256/1, 256/13, 256/43.) és más munkatáborokba szállították.³⁴ Otthonuktól a legkevésbé távol azok az erdélyi civilek voltak, akik a mai Moldva Köztársaság területén, Kisinyov (198, 198/1, 198/2, 198/3. sz. láger) és Bender³⁵ (104. sz. láger) hadifogolytáborokban kényszerültek rabságuk hosszú éveit tölteni.

²⁶ A szegezszai lágerben 1945 elején 1600 fő raboskodott, ők kizárólag magyar civilek és hadifoglyok voltak. Lásd erről: Interjú Bara Andrással, Kézdiszentlélek, 2016. július 16. A hangfelvétel a szerző és Benkő Levente tulajdona.

²⁷ KOCSIS. Kiadatlan kézirat. 1.

²⁸ KOCSIS. Kiadatlan kézirat. 4.

²⁹ KOTEK–RIGOULOT 2005. 134.

³⁰ A 14. századtól Lwów, 1772 és 1918 között Lemberg, 1918 és 1945 között ismét Lwów, 1945 és 1991 között Lvov, ma Lviv.

³¹ Ma Mikolajiv.

³² Interjú Dózsa Sándorral. Kolozsvár, 2004. április 19. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

³³ Ma Donyeck.

³⁴ MURÁDIN 2016a. 1. 87.

³⁵ A város nem hivatalos, román neve Tighina.

КАПСОЛАТТАРТАС АЗ ОТТНОНИАККАЛ

Az elhurcoltak csak nagyon későn vehették fel a kapcsolatot otthonmaradt családtagjaikkal. A tábori posta a világháború Európában való 1945. május 9-i végét éréset követően kezdett működni, de a némileg rendszeresnek mondható levélváltás valójában csak 1946 elejétől kezdődött. Nagy jelentősége volt, ugyanis a hazaküldött betegek közvetítette híreken kívül ez jelentette a foglyok számára az egyetlen kapcsolatot az otthonmaradottakkal. A tábori posta sokak számára a túlélés egyik szimbólumává magasztosult.

СОЮЗ ОБЩЕСТВ КРАСНОГО КРЕСТА и КРАСНОГО ПОЛУМЕСЯЦА
СССР

Почтовая карточка военнопленного
Carte postale du prisonnier de guerre

Кому (Destinataire) *Kerekes Sándor né* *Керекеш Шандор*
Str. Mitro Costin 4. *Клуж*

Куда (Adresse) *Срби* *ул. Мирон Костин № 4*
România (страна, город, улица, № дома, округ, село, деревни) *Румыния*

Отправитель (Expéditeur)
Фамилия и имя военнопленного *И. В. С. С.* *С. С. С. Р.*
Nom du prisonnier de guerre *Служба при Красном Кресте*

Почтовый адрес военнопленного *Служба при Красном Кресте*
Adresse du prisonnier de guerre *102/5 Почтовый ящик № 102/5*
Kerekes Sándor Kerекеш Шандор

16-я тип. Зак. 395

2. illusztráció: Kerekes Sándor 1946. december 25-én, családjának írt különleges, román–oros címzésű tábori levelezőlapja. A postaládként megjelölt 102/5-ös szám az egyik Cseljabinszk környéki Gupvi-tábor száma.

(Forrás: Sapiientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem kolozsvári emléktárgy gyűjteménye.
Leltári szám: C-98)

Kezdetben a kiosztott levelezőlapokra hosszabb szöveget is írhattak, később – hogy a cenzorok munkáját megkönnyítsék – csak tíz sort, legfeljebb huszonöt szót engedélyeztek. A találékonyabbak a rövidebb szavakat összeírták, hogy leveleik minél hosszabbak legyenek.³⁶ A tábori levelezőlapokat a cenzúra moszk-

³⁶ РАРР 2001. 56, 164.

vai központjában ellenőrizték, s onnan küldték tovább a címzettekhez. Ugyanígy a foglyoknak szóló leveleket is a kézbesítés előtt Moszkvában átvizsgálták. Címzettként a foglyoknak a moszkvai Vörös keresztet kellett megjelölniük, mely szervezet a tábori postát irányította. A láger szó csak az 1947-es párizsi békeszerződéseket követően szerepelhetett a levelezőlapokon, helyette azelőtt mindig „postafiókot” kellett írni, amelynek száma a valóságban a foglyotábor száma volt. (2. illusztráció)

TÁBORBELI KÖRÜLMÉNYEK

A rendkívül rossz tábori munkakörülmények és az ingyenes munkaerőnek tekintett foglyok túlzott fizikai megterhelése miatt az elhurcoltak közül nagyon sokan elpusztultak. Főleg a rettenetesen hideg orosz telek tizedelték meg a foglyok sorait. A legnehezebb az első, 1944–1945-ös tél volt. A táborvezetők ekkor még nem ismerték a foglyok munkabírását, és lehetetlen normák teljesítését követelték tőlük. Másrészt, a deportáltak sem szoktak még hozzá a táborbeli körülményekhez, a néha -40°C alá süllyedő hőmérséklethez.

A foglyok életére a folytonos túlhajszolás jelentette a legnagyobb veszedelemet. Ha a norma teljesítése elmaradt, kegyetlen büntetések következtek és a megfelelő orvosi ellátás hiánya a halál újabb oka lett. Ugyanakkor a rendszertelen és mindig elégtelen táplálkozás a foglyok mindegyikénél a szervezet legyengüléséhez vezetett. Ez alól csak azon kevesek mentesülhettek, akiknek legalább ideig-óráig sikerült munkát kapniuk a tábori konyhán. (3. illusztráció)

A foglyok ételmezését elvben a szovjet hadvezetés által még 1941. június 23-án kiadott rendelkezések szabályozták. Ezek szerint a napi fogoly fejadagnak 600–750 g rozskenyérnek, 90 g kásának és darának, 600 g burgonyának és zöldségnek, 40 g húsnak, 120 g halnak és 20 g cukornak kellett volna lennie.³⁷ A valóságban azonban a szovjet táborvezetők ennek az eredetileg előírt mennyiségnek a felét sem osztották ki a foglyoknak. Ez tűnik ki például a Német Vörös kereszt felméréséből is, amelyet a túlélők beszámolói alapján készített az 1946–1947-ben kapott fejadagokról. Eszerint a foglyok naponta csak 400–600 g rozskenyet, 50–100 g kását és darát, 600–830 g burgonyát és egyéb zöldséget, 20–30 g húst, 70–75 g halat és 10–17 g cukrot kaptak.³⁸ Ez azonban megtevésztő lehet, hiszen egyes táborokban ennél is sokkal rosszabb volt az ételmezés. Ráadásul az 1944–

³⁷ GALICKIJ 1991. 45–47.

³⁸ FLEISCHHACKER 1965. 30–31.

1945-ös adatokról nincsenek források, a háborús élelmiszerhiány miatt pedig azok csak kisebbek lehettek. Hiszen a legrosszabb időszak éppen 1944–1945 tele volt, amikor a nagyszámú fogoly étkeztetésére a néhol még építés alatt álló táborok nem voltak felkészülve. Jó példa erre a salasovai 6-os számú erdei láger, ahova sok erdélyi magyar került. Itt az 1945-ös évben a foglyok naponta csak 200 g kenyeret és mellé egy kevés híg levest, vagy rossz minőségű kását kaptak. Halat vagy zöldséget egyáltalán nem osztottak ki nekik.³⁹ Később az ellátás javult ugyan, de az állandó éhség mindvégig a foglyok tábori életének egyik leggyötrőbb velejárója maradt.

3. illusztráció: A nyikolajevi (Ukrajna) fogolytábor konyhájában készült archív fényképfelvétel Bérces Albert egykori civil fogoly hagyatékából. (Forrás: Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem kolozsvári emléktárgy gyűjteménye. Leltári szám: F-380.)

BETEGSÉGEK A TÁBOROKBAN

A hiányos és egyoldalú táplálkozás a túlszűfolt barakkokba elhelyezett legyöngült és a személyes higiénia sokszor legelemibb feltételeit is nélkülözni kénytelen foglyok tömegeiben járványos betegségek megjelenéséhez vezetett. A halálos, gyakran megállíthatatlan járványok olykor a táborok szinte összes lakóját

³⁹ ERCSEY 2006. 32.

elpusztították. A leggyakoribb betegségek között említhető a gyomorsikulás, a fertőző hasmenés, a vérhas krónikus gyomorhuruttal, a flekktífusz, a malária, a szívbillentyű-gyulladás, az agy- és mellhártyagyulladás, valamint a disztrófia vagy végelgyengülés.⁴⁰ Ez utóbbinak több fokozata volt, a négyes, ötös és a hatos súlyossági csoportba tartozókon már nem lehetett segíteni.⁴¹ Ezek mellett a foglyok télen-nyáron szenvedtek a tetvektől és a poloskáktól, s gyakran meg is rühösödtek.⁴²

HALÁL A TÁBOROKBAN

A zord táborvilág főleg az értelmiség soraiban szedte áldozatait. A kétkezi munkához nem szokott, gyengébb fizikumú városi emberek közül sokkal többen pusztultak el, mint a faluról származók közül. Ugyanakkor az elhunytak többsége az idősebb korosztályból került ki, amely nem bírta a rendkívüli megterheléseket. A fiatalabbak, akiknek erősebb volt a szervezete, ritkábban estek áldozatul a lágerbeli körülményeknek.

Összességében az 1944 őszén elhurcolt erdélyi magyar civilek majdnem egyharmada, kb. 6000–6500 fő pusztulhatott el a többéves fogságban. Mintegy 40%-uk, megközelítőleg 2500 fő már a fogság elején, 1944 végéig életét veszítette. Az erdélyi magyar civil áldozatok száma az 1945-ös évben volt a legmagasabb, az esztendő végéig már mintegy 3000-t tehetett ki, ami az összes elhalálozás mintegy felét jelentette. A háború végét követően javuló lágerbeli körülmények azután 1946-ra jelentősen lecsökkentették az elhalálozások számát. Az összes elhunyt fogoly alig 5%-a, valamivel több mint 300 erdélyi magyar civil vesztette életét ebben az évben. Ezt követően pedig elenyésző lett az évenkénti áldozatok száma, és megváltoztak az elhalálozás okai is. 1947-től már elsősorban munkabalesetek, illetve szökési kísérletek miatti megtorlások következtében pusztultak el az emberek. Az elkövetkező hat évben, 1953-ig maximum 300 erdélyi magyar civil fogoly halhatott meg a Szovjetunió lágereiben.

⁴⁰ ZSIGMOND 2002. 47–48, 56, 72, 81; SZABÓ 1994. 68, 73.

⁴¹ PAPP 2001. 54.

⁴² Interjú Csetri Elekkel. Kolozsvár, 2004. április 22. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

A FOGLYOK SZABADULÁSA

Az elhurcoltaknak kétharmada, mintegy 13–14 ezer fő élte túl a fogságot. Ők eltérő időpontokban, szakaszosan érkeztek haza. Legkorábban azon kevesek, akik sikeresen megszöktek még a kiszállítás idején, 1944-ben. Ez azonban a hazatérők csupán 5-7%-át tette ki. Ezt követte azon foglyok hazaengedése, akik 1945 tavaszára annyira legyengültek, hogy munkavégzésre alkalmatlanok lettek. Az összes szabaduló fogoly mintegy 20%-a így érkezett haza 1945 késő nyarán, őszén.⁴³ Ezt követően, 1946 augusztus-szeptemberében lépte át a határt több kisebb fogoly szállítmány, a hazatérők mintegy 10%-át hozva haza. Ezek voltak az első olyan, többszáz fős transzportok, amelyekről a helyi sajtó is beszámolt.⁴⁴ Ezután pár hónapra leálltak a hazaszállítások, és jelentős számban csak több mint fél évvel később, a békeszerződés aláírása után, 1947 május–júniusában, illetve az év szeptemberében érkeztek haza foglyok, a túlélők mintegy 22%-át téve ki. Ezt követően újabb szünet után, 1948 áprilisától októberig,⁴⁵ fél év leforgása alatt, több nagyobb szállítmánnyal tért haza a túlélők hozzávetőleg 33%-a. Az utolsó nagy fogolytranszport pedig 1949 októberében érkezett Erdélybe,⁴⁶ a hazatérő magyarok mintegy 7%-át hozva vissza. A még ezután is kint maradók szórványosan érkeztek vissza 1950 és 1953 között. Ők együtt is a túlélők alig 2%-át tették ki.⁴⁷

⁴³ Megkezdődött a romániai magyar hadifoglyok elbocsájtása a focsani-i fogolytáborból. *Népi Egység* (1945. július 7.) II. 148. 1.

⁴⁴ Több száz Maros-megyei hadifogoly érkezett haza a napokban. *Szabad Szó* (1946. augusztus 30.) III. 195. 3; Újabb 1400 hadifogoly utazott át Kolozsváron. A hazatértek közül 500 erdélyi – Kiknek hoztak üzenetet a visszatértek? *Világosság* (1946. szeptember 7.) III. 205. 3; Újabb 2000 hadifogoly tért vissza a Szovjetunióból. *Világosság* (1946. augusztus 29.) III. 218. 3.

⁴⁵ A Szovjetunióból újabb hadifogoly csoportok érkeztek Focsaniba. További csoportok érkezését várják. *Romániai Magyar Szó* (1948. március 27.) II. 171. 1; Újabb volt hadifoglyok érkeztek haza a Szovjetunióból. Romániai magyar hadifoglyok nagy tömege érkezett Focsaniba. Újabb fogolyszállító vonatok érkezését várják. *Romániai Magyar Szó* (1948. április 27.) II. 196. 1; Megszakítás nélkül állandóan folyik a volt hadifoglyok hazaszállítása. „Megismertük és megszerettük a szovjet népet!” írják a hazatért volt hadifoglyok. *Romániai Magyar Szó* (1948. július 22.) II. 265. 7; SZABÓ 1994. 125–127.

⁴⁶ PAPP 2001. 148, 156, 161.

⁴⁷ MURÁDIN 2016b. 31.

A HAZATÉRÉS ÚTVONALAI

A szabadulás útjai változóak voltak. Az első transzportokat még az Urál-béli Asában állították össze. Ide kerültek az Ufa, Cseljabinszk és Magnyitogorszk körüli Gupvi-táborokban fogva tartottak is. A visszaemlékezések szerint az Asában összeállított vonatszerelvények Kujbisev, Szaratov, Voronyezs és Harkov érintésével jutottak el az ukrajnai Poltavába.⁴⁸ Itt az útvonal kétfelé ágazott. A déli vonalon a foglyovonatok a következő útvonalon haladtak a szovjet–román határig: Potoki – Kremencsuk – Pomosnaja – Beszkenovo – Bandurka – Golta.⁴⁹ A szabadulókat szállító vonatok Ungheninél lépték át a határt, és végül Jászvásár vasútállomására futottak be.⁵⁰ A hazatérés északi útvonala – amelyet főleg 1947 után használtak – Poltavából Kijev, majd Lvov és végül Sztanyiszlav⁵¹ felé kanyarodott. A vonatok a román határt ezúttal Máramarosszigetnél lépték át.⁵² A Donyeck-medence hírhedt szénbányáiban dolgoztatott foglyokat előbb Harkovban gyűjtötték össze, majd a poltavai elosztóállomásról kiindulva, a déli vonal használatával szállították haza. Nem így a Krím-félsziget lágereinek túlélőit, akiket a nagy dél-ukrajnai gyűjtőtáborba, Nyikolajevbe irányítottak, és onnan közvetlenül Odessza, illetve Kisinyov érintésével juttattak el Jászvásárig.

A VISSZATÉRŐK FOGADÁSA

A Szovjetunióból visszatérő foglyok több fogadó- és elosztólágerbe kerültek. Már 1945 szeptemberétől működött a bodzavásári (*Buzău*) és a râmnicu sărati láger,⁵³ illetve az egyre több fogolyszállítmány kiszolgálására 1949 végéig tovább működtették a foksányi és a máramarosszigeti tranzittáborokat is, előbbit mint a 176.,⁵⁴ utóbbit pedig mint a 36. sz. fogadó lágert.⁵⁵

⁴⁸ VINCZE 1991. III. 31. 6; SZABÓ 1998. 31.

⁴⁹ SZABÓ 1998. 127.

⁵⁰ ZSIGMOND 2002. 157; ERCSEY 2006. 109–114.

⁵¹ Ma Ivano-Frankivszk, Ukrajna.

⁵² Interjú Varga Mártonnal. Kolozsvár, 2004. április 16. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁵³ Két hadifogoly-szállítmány érkezett Iași-ba a Szovjetunióból. *Szabad Szó* (1946. augusztus 28) III. 193. 3; SZABÓ 1994. 127–130; Interjú Bitay Lászlóval. Kolozsvár, 2006. január 13. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁵⁴ Interjú Mile Józseffel. Kolozsvár, 2004. március 25. A hangfelvétel a szerző tulajdona; Interjú Nagy Borbély Sándorral. Sepsiszentgyörgy, 2016. július 16. A hangfelvétel a szerző és Benkő Levente tulajdona; KOC SIS. Kiadatlan kézirat. 6.

⁵⁵ ÁKOSI 2017. XXIX. 174. 3.

Szabadulásakor mindegyik fogoly új személyazonosságot igazoló ideiglenes iratot, orosz nyelvű szabadságlevelet, valamint vasúti menetlevelet és a hazautazáshoz némi útiköltséget kapott.⁵⁶ Ez utóbbi gyakran nem volt elég a hazáig tartó úthoz, aminek így egy részét gyalog vagy alkalmi lehetőségekkel élve voltak kénytelenek megtenni.

A szabaduló foglyok és családjuk számára a hazatérés és a találkozás óriási lelki sokkhatást jelentett. (4. illusztráció) Az öt évi fogság után, 1949 novemberében hazaérkező Török Imre ezt így idézte fel a vele készült interjújában:

„A szüleim már nem is számítottak arra, hogy még élve viszontlátnak. [...] Leszálltam Székelyberében⁵⁷ az utolsó autóbuszállomásnál. A falumig, Berekeresztúrig⁵⁸ még vagy két kilométert kellett gyalogolnom. De szinte azonnal megállítottak, mert tudták, hogy fogságból jövök. Körülvettek az emberek és kérdezősködtek, hogy honnan jövök, hol voltam fogságban. Mondták, hogy előttem már sokan hazajöttek. [...] Anyám sírt, azt sem tudta, mit csináljon. Mikor meglátott, alig hitt a szemének:

– »Te vagy Imre fiam?«

– »Én vagyok, drága édesanyám.«

Megölelt. Azzal fogadott, hogy éjjel-nappal imádkozott, hogy segítsen haza a jó Isten, és íme hazajöttem. Nagy volt az öröm. Előkerült az egész család. Heten voltunk testvérek. Édesanyám rögtön étellel kínált, mikor látta, hogy le voltam fogyva. Mindössze 52 kiló voltam.”⁵⁹

⁵⁶ ERCSEY 2006. 232; Interjú Bitay Lászlóval. Kolozsvár, 2006. január 13. A hangfelvétel a szerző tulajdona; Interjú Kelemen Istvánnal. Kolozsvár, 2008. január 17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁵⁷ Románul: Bereni. Falu Maros megyében, Nyárádszeredától 6 km-re északkeletre.

⁵⁸ Románul: Bâra. Falu Székelyberétől 2 km-re északra, a Kendői-patak völgyében.

⁵⁹ Interjú Török Imrével. Kolozsvár, 2006. december 6. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

*4. illusztráció: Izsó István kolozsvári magyar civil hazatérésekor készült fényképe 1946-ból. A szovjet fogságot átvészelő, súlyos sérüléseket szenvedett túlélő szovjet katonai egyenruhában, mankókra támaszkodva, oldalán német csajkával érkezett haza.
(Forrás: archív felvétel ifj. Knizs Gyula tulajdonában, Kolozsvár)*

A FOGLYOK UTÓÉLETE

A fogságot túlélte és szerencsésen hazatérő emberek maguk is áldozatok voltak. Legtöbbjük ugyanis fizikailag annyira legyengült, hogy hazaérkezése után rövidesen meghalt. Mások, akiknek a testi-lelki gyötrelmekből sikerült úgy-ahogy felépülniük, már egy teljesen megváltozott világot találtak maguk körül. Nehe-

zen illeszkedtek be a békés, civil életbe. A velük történekről nem beszélhettek, azokról nyilvánosan nem emlékezhetek meg. Azon keveseknek, akiknek sikerült naplót vezetni a fogságban, és azt meg is tudták őrizni az elkobzástól, feljegyzéseiket évtizedeken át rejtegetni kényszerültek. (5–6. illusztráció) A szovjet fogság ugyanis hosszú időn keresztül tabu témának minősült. A kommunizmus négy évtizede alatt szovjet munkatáborok, deportáltak egyszerűen nem léteztek. A politikai vezetés a hazatérőkről sem vett tudomást. A történekek hivatalosan felejtésre lettek ítélve és az 1989-es rendszerváltoztatások idejére lassanként szinte már teljes mértékben feledésbe is merültek.

5–6. illusztráció: Forrai János honvéd hadifogoly 1946–1947-ben vezetett naplója a csenci (ivanovói terület) 48-as táborban töltött fogsága idejéből.
(Forrás: Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem kolozsvári emléktárgy gyűjteménye.
Leltári szám: E-05.)

ZÁRSZÓ

A szovjet fogság témaköre az utóbbi három évtizedben egyre több megemlékezés és konferencia tárgya volt, mégis elmondható, hogy a magyar nemzet kollektív emlékezetében – jelentősége ellenére – továbbra is csak perifériális helyet foglal el. Éppen ezért az elhurcolások nyolcvanadik évfordulójához közeledve mindent meg kell tenni azért, hogy e kollektív trauma ne maradjon a múlt fogságában, feldolgozása pedig közösségi szinten a lehető legteljesebb mértékben megtörténhessen. Ehhez kíván e rövid írás is hozzájárulni.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

- Arhivele Naționale Române. Arhive Naționale Istorice Centrale. (ANR. ANIC.)
Fond 27. Uniunea Populară Maghiară, M.A.D.O.SZ.
Fond 1474. Inspectoratul General al Jandarmeriei. dos. 149/1944.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-J-1-j Titkos Ügykezelt Irat. Románia (TÜK), 18. doboz, 16/b csomó,
Demeter-csomó, sérelmi anyag.
XIX-J-1-a. Külügyminisztérium (KÜM). 61. doboz. IV-138. csomó. 40.821/Bé.

Visszaemlékezések

- ERCSEY Gyula 2006: *Farkasok árnyékában. Kolozsváriak a Gulágon*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
KOC SIS István (összeáll.): *Kolozsvári leventék emlékezései az orosz fogságról*. Kiadatlan kézirat a szerző tulajdonában.
SZABÓ György 1994: *Kolozsvári deportáltak az Uralban*. Kolozsvár, Komp-Press, Korunk Baráti Társaság.
SZABÓ Zsigmond 1998: Hol vagy iskolám? *Reményfüzetek*. Kolozsvár, Apáczai Baráti Társaság, 15–40.
ZSIGMOND József 2002: *Apám nyomán Szibériában. Az én háborúm és fogságom történetéből 1944–1948*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
VINCZE Sándor 1991: Pokoljárás. *Szabadság* (1991. február 15.) III. 31. 6.

Interjúk

- Interjú Bara Andrással, Kézdiszentlélek, 2016. július 16. A hangfelvétel a szerző és Benkő Levente tulajdona.
Interjú Bitay Lászlóval. Kolozsvár, 2006. január 13. A hangfelvétel a szerző tulajdona.
Interjú Csetri Elekkel. Kolozsvár, 2004. április 22. A hangfelvétel a szerző tulajdona.
Interjú Dáné Tiborral. Kolozsvár, 2004. április 6. A hangfelvétel a szerző tulajdona.
Interjú Dózsa Sándorral. Kolozsvár, 2004. április 19. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

- Interjú Kelemen Istvánnal. Kolozsvár, 2008. január 17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.
- Interjú Mile Józseffel. Kolozsvár, 2004. március 25. A hangfelvétel a szerző tulajdona.
- Interjú Moldvai Bélával. Detrehemtelep, 2016. február 11. A hangfelvétel a szerző tulajdona.
- Interjú Nagy Borbély Sándorral. Sepsiszentgyörgy, 2016. július 16. A hangfelvétel a szerző és Benkő Levente tulajdona.
- Interjú Török Imrével. Kolozsvár, 2006. december 6. A hangfelvétel a szerző tulajdona.
- Interjú Varga Mártonnal. Kolozsvár, 2004. április 16. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Feldolgozások

- A Szovjetunióból újabb... *Romániai Magyar Szó* (1948. március 27.) II. 171. 1.
- ÁKOSI Zsolt 2017: A máramaroszigeti átmeneti fogolytábor. *Szabadság* (2017. július 31.) XXIX. 174. 3.
- BALÁZS Sándor 2003: *Mikó Imre. Élet- és pályakép. Kéziratok, dokumentumok (1933–1968)*. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó.
- BENKŐ Levente 2003: *Székeley golgota. Haláltábor Földváron, 1944–1945*. Sepsiszentgyörgy, Kaláka Könyvek.
- BENKŐ Levente – PAPP Annamária 2021: Állampolgárság vagy/és nemzetiség? Romániai magyarok és németek alattvalói/etnikai hovatartozásának értelmezése a második világháborús fogság és a hazatérés idején. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *GUPVI, GULAG – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45 – 2019/20. A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága VIII. nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete*. Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága. 104–131.
- BENKŐ Levente – PAPP Annamária 2007: *Magyar fogolysors a második világháborúban*. I-II. kötet. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- BOGNÁR Zalán 2012: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- BOGNÁR Zalán 2017: *GULAG, GUPVI, „Málenkij Robot”. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban*. Budapest, Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány.

- CSETRI Elek 2017: A tordai halálmenet. In Dr. Cech Vilmos – Józsa István Lajos – Kékkői Károly: *A tordaiak malenkij robotja (helytörténet a nehéz időkből)*. Torda, Tordai Honvéd Hagyományörző Bizottság, Hiperborea Kiadó. 13–20.
- FLEISCHHACKER, Hedwig 1965: *Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion. Der Faktor Hunger. Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des 2. Weltkrieges*. III. kötet. München, Giesecking, E u. W.
- GÁL Mária – GAJDOS BALOGH Attila – IMREH Ferenc 1995: *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*. Kolozsvár, RMDSZ Ügyvezető Elnökségének Politikai Főosztálya.
- GALICKIJ, Vladimir P. 1991: Vengerszkije vojenno-plennije v SzSzsZR. *Vojenno-Iztoricseskij Zsurnal* 10. 45–47.
- ILLYÉS Elemér 1976: *Erdély változása. Mítosz és valóság*. München, Aurora Könyvek.
- ILLÉSFALVI Péter – SZABÓ Péter – SZÁMVÉBER Norbert 2006: *Erdély a hadak útján 1940–1944*. Budapest, Püedlo Kiadó.
- Két hadifogoly-szállítmány... *Szabad Szó* (1946. augusztus 28) III. 193. 3.
- KOTEK, Joël – RIGOULOT, Pierre 2005: *A táborok évszázada. Fogva tartás, koncentráció, megsemmisítés. A radikális bűn száz éve*. Ford. Szilágyi András, Vajda Lőrinc, Budapest, Nagyvilág Könyvkiadó.
- Megkezdődött a romániai... *Népi Egység* (1945. július 7.) II. 148. 1.
- Megszakítás nélkül állandóan folyik... *Romániai Magyar Szó* (1948. július 22.) II. 265. 7.
- MURÁDIN János Kristóf 2016: Az erdélyi magyar és német civil lakosság „malenkij robot”-ra hurcolása 1944–1945-ben. In Dupka György – Zubánics László (szerk.): „Ezer fogoly küldi imáját az égbe... Mi Atyánk, Úristen, segíts haza minket!...” *Internálás és genocídium a Kárpát-medence régióiban. Internálás és deportálás, szovjetellenes személyek begyűjtése, megtorlás Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, Kárpátaljai Magyar Könyvek 252, Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet, Intermix Kiadó. 19–41.
- MURÁDIN János Kristóf 2023: *Felejtésre ítélve. Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban (1944–1953)*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Ludovika Egyetemi Kiadó.
- MURÁDIN János Kristóf 2016: Ungarische Zivilisten von Klausenburg in sowjetische Gefangenschaft 1944–1949. *West Bohemian Historical Review* 6/1. 79–93.

-
- NAGY Károly 2014: Tanúság. *Szabadság* (2014. október 10.) XXVI. 234. 3.
- PAPP Annamária 2001: *Szögesdrót*. Sepsiszentgyörgy, Háromszék Lap- és Könyvkiadó vállalat.
- STARK Tamás 2006: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- Többszáz Maros-megyei hadifogoly... *Szabad Szó* (1946. augusztus 30.) III. 195. 3.
- Újabb 1400 hadifogoly... *Világosság* (1946. szeptember 7.) III. 205. 3.
- Újabb 2000 hadifogoly... *Világosság* (1946. augusztus 29.) III. 218. 3.
- Újabb volt hadifoglyok... *Romániai Magyar Szó* (1948. április 27.) II. 196. 1.

CSERVENKA FERDINÁND

HASONLÓSÁGOK ÉS KÜLÖNBSÉGEK A FELVIDÉKI MAGYAROK „MÁLENKIJ ROBOT” ÜRÜGYÉN TÖRTÉNŐ ELHURCOLÁSÁBAN

ELŐZMÉNYEK

A szovjet hatóságok által 1944–1945-ben, a mai Szlovákia területéről „málenkij robot”¹ ürügyén történt elhurcolások tekintetében három fő szempontot határozhatunk meg:

Tömeges elhurcolás – Elsősorban a Felső-Bodroghöz és az Ung-vidék Nagykapos környéki Ung-vidék falvaira és városaira terjedtek ki, valamint a Szepsi járás településeit is érintették.

Néhány települést érintő nagyobb létszámú elhurcolás – A gömöri régió néhány települése.

Kisebb csoportok vagy egyének elhurcolása – Főként a mai Szlovákia nyugati területének a városait, falvait érintette.²

A Szovjetunió Államvédelmi Bizottságának 1944. július 30-i döntése szerint – Kárpátalja elfoglalására és megszállására – az 1. és 2. Ukrán Frontok érintkezési pontján létrehozták a 4. Ukrán Frontot. Augusztus 5-én az új szovjet hadseregcsoport főparancsnoka Petrov vezérezredes, törzsfőnöke Korzsenyevics altábornagy lett.³

¹ Jelentése: „kicsi munka”, „kicsi robot”, eredetileg „malenkaja rabota”. Az orosz „rabota” a magyarban „robot”-ra változott, mivel ennek a szónak volt értelme a középkortól. (A „málenkij robot” kifejezés első írott megjelenéséről, jelentéseiről és értelmezési problémáiról bővebben lásd BOGNÁR 2021. 21–26.)

² SIMON 2017. 167.

³ DUPKA 2020. 45–46.

CIVILEK TÖMEGES ELHURCOLÁSA A FELVIDÉK KELETI, DÉLKELETI TERÜLETÉRŐL

A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 12-én elfogadta a 0036. számú szigorúan titkos parancsot, amely dokumentum 9 pontból állt és előírta a „kollektív bűnösség és büntetés elvének” alkalmazását. A parancsot Petrov hadseregtábornok, Mehlsiz vezérezredes, Novikov vezérőrnagy és Kariofilli altábornagy is aláírta.⁴ A parancs szerint Kárpátalján, mind pedig a Felvidék keleti részén a 18 és 50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfiaknak kötelező volt jelentkezniük. A korhatárt több esetben nem vették figyelembe. Voltak olyan települések, ahol már a kidoboláskor a 18 és 60 év közötti férfilakosságot is felszólították a jelentkezésre.⁵ November 13-án Kárpátalja városaiban már falragaszokon is látható volt a „Városparancsnokság 2. számú parancsa”-ként a 0036-os parancsnak a lakosság számára készült formája, melynek 4. pontja szerint az utasításnak nem engedelmeskedőkre letartóztatás és haditörvényszék vár.⁶ A tömeges letartóztatásokat és elhurcolásokat az NKVD,⁷ a SZMERS,⁸ valamint az Uszta Gyula, Priscsepa és Tkankó partizánalakulatok 1944 novemberétől 1945 januárjáig folytatták.⁹ A Kárpátalja területén történt elhurcolások a Bodroghközre, az Ung-vidékre és a Felső-Tisza-vidékére is kiterjedtek.¹⁰ A 0036-os parancs értelmében lezajlott elhurcolás tulajdonképpen az etnikai tisztogatás egyik formája volt, amelynek szorgalmazói és támogatói a trianoni Magyarországhoz hozzácsatolt részekben a szomszédos államok vezetői voltak. Az Északkeleti-Kárpátok irányából dél, illetve délkelet felé előrenyomuló szovjet csapatok és a csehszlovák hadtest feladata volt a Felvidék német és magyar nemzetiségűektől történő megtisztítása. A csehszlovák hadtest 1944. október 6-án megjelent lapja a következőket tartalmazza: „...megtisztítani Szlovákiát teljesen minden betolakodótól és árulótól [...] Csak most kezdődik a Köztársaság megtisztítása a németektől, magyaroktól, árulóktól.”¹¹

A szovjet 4. Ukrán Front katonái 1944. november 24-én Csap irányából léptek a Bodroghköz területére, majd két-három nappal később az NKVD osztagai

⁴ DUPKA 2020. 53.

⁵ MOLNÁR D. 2015. 97.

⁶ BOGNÁR 2018. 80–82.

⁷ Jelentése: Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel = Belügyi Népbiztosság. SIPOS 1996. 329.

⁸ Jelentése: Szmerity Spionam = Halál a kémekre! Szovjet katonai hírszerző és kémelhárító szervezet. BOGNÁR 2017. 113.

⁹ BOGNÁR 2017. 107.

¹⁰ STARK 2017. 29.

¹¹ BOGNÁR 2017. 103–104.

is megjelentek, és megkezdték a férfiak összegyűjtését és elhurcolását. 1944 decemberében az illetékes szovjet hatóságok a Felvidék délkeleti és keleti részén fekvő települések (Felső-Bodrogköz és környéke, Ung-vidék) lakói közül körülbelül 2500 magyar nemzetiségű férfit hurcoltak el „málenkij robot”-ra. A kelet-, délkelet-felvidéki tömeges elhurcolásokra két szakaszban került sor, mégpedig 1944. december 1-jétől december 6-ig, illetve december 6-tól egészen december 23-ig. A tömeges elhurcolás után egészen 1945 februárjáig hajtóvadászatot indítottak a bujkáló magyar férfiak ellen is, akiknek összegyűjtésére Nagykaposon és Királyhelmeceen került sor.¹²

December 12-től pedig az Ung-vidék településein is megkezdődtek a tömeges elhurcolások. Az emberek összegyűjtését már kijelölt településeken, mint Királyhelmece, Kisbári, Deregyő, Vajány, Pálóc hajtották végre. A felső-bodrogközi és ung-vidéki településekről elhurcoltak többsége a belorussziai boriszovi és a Donyec-medencében található makejevka, kramatorszki, sztalinói és a jenakijevoi légerekbe kerültek.¹³

Az elhurcolásokra úgy került sor, hogy az adott településen reggel kihirdették a „háromnapos munkára” való felszólítást, majd elkezdték a férfiak összegyűjtését, akiket mozik, iskolák épületébe, pinchehelyiségekbe tereltek be, majd néhány óra múlva erőltetett menetben keleti irányba hajtották őket. Út közben élelmet nem kaptak, szálláshelyük pedig istálló, gazdasági épületek, padlások voltak.¹⁴ A felső-bodrogközi Kistárkányban a megszállás után négy nappal hirdették ki a „háromnapos munkára” történő felszólítást, amelyet Kovács Tibor¹⁵ kéziratában így jegyzett le: „A negyedik nap összeverbuválódott a híres tanács Lucza János vezetésével, aki a frontról került haza, mint őrmester szolgált a hadseregben. A tanács döntése alapján 18-tól 60 éves korig jelentkezni kellett a csapi állomáson eltakarítási munkára. Természetesen, aki csak tehetett, ment, már csak kíváncsiságból is, meg nem akart ellenszegülni a parancsnak.”¹⁶

¹² DOBOS 2017. 84–85.

¹³ LUKÁCS 2017a. 203–204.

¹⁴ DOBOS 2017. 87.

¹⁵ Kistárkányi lakos, akit 1944-ben elhurcoltak „málenkij robot” ürügyén. Sztarij Szamborban a csehszlovák állampolgársági bizonyítványának és némi szlovák nyelvtudásának köszönhetően szabadult. A kéziratát Szabó Barnabás emlékei alapján írta tovább. LUKÁCS 2017b. 77.

¹⁶ LUKÁCS 2017b. 73.

Kovács Tibor így írt az út nehézségeiről: „Hideg, ködös volt az idő. Nagyon fáztunk. Kibírhatatlan volt ez az állapot. Éhesek, szomjasak, fáradtak voltunk. Sóhajtoztunk, csak már odaérnénk ahhoz a helyhez, ahol dolgozni fogunk. Az idősebbek a halálukat kérték a jó Istentől.”¹⁷

Az egyes településekre érkező NKVD-s tisztek nem tápláltak bizalmat még az igen kis létszámú helyi kommunista érzelmű egyének iránt sem, viszont ettől függetlenül sok esetben nevezték ki őket komisszárnak. A komisszárak feladata volt megszervezni a településeken tartózkodó civil férfilakosság „háromnapos munkára” történő elhurcolását. Nem rendelkeztek önálló döntéssel, csupán a kapott parancsok végrehajtásában segédkeztek. Előfordultak olyan esetek, amikor bosszúszomjuknak eleget téve tevékenykedtek.¹⁸

Az elhurcolások két szakasza közötti eltérések részben abban is megmutatkoznak, hogy a második hullámban elhurcoltak esetében gyakoribbak voltak a megállások, és az elhunytak száma is kevesebb volt. Az elhurcolások üteme az elosztólágerek és a vasúti szállítási vonalak túlzásúfoltsága miatt lassult.¹⁹ A felsőbodrogi elhurcoltak a 2. számú szolyvai gyűjtőtáborba kerültek.²⁰

A szolyvai gyűjtőtábor elhagyása után az elhurcoltakat a 22. számú szambori elosztótáborba hajtották.²¹ Szolyváról két útvonal vezetett a sztarij szambori átmeneti elosztótáborba, mégpedig egy rövidebb útvonal Volóc–Vereckei-hágó–Turka–Sztarij Szambor irányában, illetve egy hosszabb útvonal Perecseny–Nagyberezna–Malomrét–Uzsoki-hágó–Turka–Sztarij Szambor felé.²²

Az Ung-vidékről elhurcoltak a garanyi és a szinnai táborokat megjárva az Uzsoki-hágón keresztül érkeztek meg a szambori elosztótáborba.²³ A szambori elosztótáborból történt a transzportok elindítása. A vasúti szállítás során a vagonokba 50–80, de akár 100 embert is bezúfoltak. A szállítás néha akár több hétig is eltartott. A legyengült és beteg foglyok jelentős része ivóvíz- és élelmiszerhiányban vesztette életét.²⁴

Az ung-vidéki Mokcsakerész településről elhurcolt Géczi Lajos így ír az út nehézségeiről: „Ellátásunk rendszertelen volt. Naponta egyszer, ha valahol meg-

¹⁷ LUKÁCS 2017b. 75.

¹⁸ KÖTELES 2021. 156–157.

¹⁹ DOBOS 2017. 89–90.

²⁰ LUKÁCS 2017b. 74–75.

²¹ DUPKA 2020. 150.

²² BOGNÁR 2017. 109.

²³ SIMON 2017. 168.

²⁴ KÖTELES 2021. 160.

álltunk, tíz kenyeret adtak be, és mindenki kapott egy evőkanál kristálycukrot [...] Igen nagy gyötrelmet okozott a vízhiány. Az említett vételezés óta nem engedték megtölteni a kulacsokat, csajkákat.”²⁵

A Kassáról nyugatra elterülő Szepsi városából és a környező falvakból elhurcoltakat Kassán gyűjtötték össze, majd gépjárművekkel a lengyel területen található szanoki lágérbe vitték, innen pedig vasúton a Kaukázus környéki ólombányákba szállították.²⁶

A felső-bodrogi, ung-vidéki és a Szepsi környéki elhurcolások esetében egyfajta tervszerűség figyelhető meg, ugyanis a térség magyar (és német) többségű településeit sorra vették, és az elhurcoltak feltételezhetően csupán férfiak lehettek, illetve voltak. Az útvonal is más volt, mint a gömöri településekről elhurcoltak esetében.

NAGYOBB LÉTSZÁMÚ ELHURCOLÁSOK A GÖMÖRI RÉGIÓ NÉHÁNY TELEPÜLÉSÉRŐL

Az érintett (mai Szlovákia területén található) gömöri településeken (Vámosbalog [Nagybalog], Abafalva, Uzapanyit és Sajószentkirály) is a kötelező jellegű megjelenés mellett azzal hitegették a lakosságot, hogy csupán néhány napos munkáról van szó,²⁷ amelyből azonban több éves fogság lett. A felső-bodrogi és ung-vidéki elhurcolásokat figyelembe véve a gömöri települések egymástól távolabb terülnék el és a közöttük lévő magyar falvakat az elhurcolások egyáltalán nem érintették.

A gömöri régió településeinek elfoglalásában a 2. Ukrán Front alakulatai vettek részt. A térség központjának számító Rimaszombat 1944. december 21-én került szovjet kézre. A mai Szlovákia területéhez tartozó gömöri régiót, valamint a tőle keletre fekvő Rozsnyó környékét a 2. Ukrán Front alárendeltségébe tartozó szovjet 27. és 40. hadsereg foglalta el. Rozsnyó városa 1945. január 23-án került a szovjetek kezére. A szovjet csapatok északnyugati, nyugati irányban folytatták tovább előrenyomulásukat. Január második felében a szovjet 27. hadsereget átcsoportosították, helyét az 53. és részben a 40. hadsereg vette át.²⁸

²⁵ GÉCZI 1992. 43, 45.

²⁶ SIMON 2017. 168.

²⁷ LEHOTAI 2018. 19.

²⁸ SEGEŠ–DANGL–ČAPLOVIČ–BYSTRICKÝ–ŠTAIGL–ŠTEFANSKÝ–PURDEK 2015. 428, 435.

A 2. és 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa az ÁVB 7161. határozata alapján adta ki 1944. december 22-én a 0060. sz. parancsát.²⁹ A parancs kimondta, hogy „az összes német származású munkaképes személy” köteles közmunkára jelentkezni a kijelölt helyen és időpontban. A parancs a korhatárt a férfiak esetében a 17 és 45 év, a nőknél pedig a 18 és 30 év közötti személyekre terjesztette ki.³⁰ A Gömör vármegyéből történő elhurcolásoknak volt egy második hulláma is, amely az Ózdtól keletre elterülő falvakat is érintette (pl. Serényfalva, Kelemér), illetve az ezektől északabbra fekvő felvidéki Abafalvát és Sajószentkirályt. Az elhurcoltak menetében jelen voltak az északabbra lévő településekről (pl. Vámosbalog, Uzapanyit) elhurcolt civilek is. Az időbeli különbség a két hullám között azzal magyarázható, hogy a német lakosság kényszermunkára történő elhurcolása során a meghatározott létszámot tartani kellett, ezért van időbeli különbség a két deportálási hullám között. A német lakosság elhurcolása kapcsán meghatározott keretszámok betartása lehetetlen volt, ezért a parancs hatályát kiterjesztették a magyar nemzetiségű polgári lakosságra is.³¹ A gömöri településekről elhurcoltak gyalogmenetben Miskolcra hajtották, majd ott bevagonírozva Debrecenen, Nagyváradon és Foksányon keresztül a Donbasz bányavidékére szállították.³²

A vámosbalogi Tóth Pataj István emlékezete szerint az emberek összegyűjtése és elhurcolása a következőképpen történt: „Hallottuk a kisbíró dobszólóját és a fenyegető hirdetést. Óvatosságból édesapám ment el a Majoros-házhoz, és ott tartották. Üzentek, hogy menjek őt kiváltani. El is mentem, összeszedtem a meleg ruhát és az egyheti ételmet, odaértem, jelentkeztem, de apámnak is maradnia kellett. Velünk tette meg a háromnapos utat Miskolcra, bevagonírozáskor azonban elengedték, öregnek ítélték. Szerencse, hogy így történt, mert ő nem bírta volna ki az ottani szenvedéseket.”³³

A Felvidék gömöri településeiről elhurcolt magyar nemzetiségűek számát Simon Attila történész körülbelül 200 főre teszi.³⁴ Simon Attila szerint itt alkalmi eseményekről lehet szó, amelyekben egy-egy szovjet katonai parancsnok önké-

²⁹ A 2. Ukrán Front alakulataitól északra, északkeletre a 4. Ukrán Front egységei helyezkedtek el. Az utóbbi hadseregcsoport által elfoglalt csehszlovákiai területen a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa az ÁVB 7161. határozata értelmében 1944. december 21-én adta ki a 00520-as számú parancsot, amely a német származásúak kényszermunkára hurcolására vonatkozott. A parancs új elemeket is tartalmazott, ezáltal némileg eltért a 2. és 3. Ukrán Front által kiadott 0060-as számú parancstól. BOGNÁR 2018. 98.

³⁰ BOGNÁR 2018. 98.

³¹ NAGY 2017. 34.

³² SIMON 2017. 169.

³³ KOÓS 2006. 50.

³⁴ SIMON 2017. 177.

nyes döntése játszhatott kulcsszerepet. Az is feltételezhető a történész szerint, hogy a néhány gömöri település esetében létszámkiegészítés alapján történhetett az elhurcolás.³⁵

Lehotai Aladár szerint az Uzapanyit községtől keletebbre fekvő településekről főként német nemzetiségű vagy német hangzású neve által németnek vélt személyek elhurcolására került sor, míg utánuk a megszabott létszám híján létszámkiegészítésként a magyar nemzetiségűek következtek. Néhány kiválasztott gömöri településen az előjárókat arra kényszerítették, hogy írják össze a munkaképes lakosokat és lássák el névjegyükkel. Előfordult olyan eset is, hogy a névsor íróját is elhurcolták.³⁶ Véleményem szerint a gömöri településekről elhurcoltakat németként vitték el, függetlenül attól, hogy magyar nemzetiségűek voltak. Ezt az érvet támasztja alá az a tény is, hogy ezekről a településekről elhurcoltak között nagy számban található nők is, ezt Lehotai Aladár listája,³⁷ a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának irataiban megtalálható listák (Vámosbalog [Nagybalog],³⁸ Abafalva,³⁹ Uzapanyit⁴⁰ és Sajószentkirály⁴¹). valamint a cirill betűs, orosz nyelvű kartonokon szereplő adatok is megerősítik. Ráadásul a kartonok nagy részén az internált fogolytárust is feltüntetik. A gömöri régió néhány településéről történő elhurcolások és a felső-bodrogi, ung-vidéki elhurcolások közötti különbségek abban is megmutatkoznak, hogy az előbbi tájegység esetében nemcsak férfiak, hanem nők elhurcolására is sor került.

FELVIDÉKI MAGYAROK ELHURCOLÁSA A MAI SZLOVÁKIA NYUGATI, DÉLNYUGATI TERÜLETÉRŐL

A Felvidék nyugati területeiről történő elhurcolásokról nagyon keveset lehet tudni. Nemcsak azért, mert ez a régió az 1945. évi elhurcolások tekintetében egyáltalán nem kutatott, hanem – ahogy már korábban említettem – azért is, mert innen elsősorban egyéneket, kisebb létszámú csoportokat vittek el. Pozsony, Kőbölkút és Udvard települések kapcsán van tudomásunk „málenkij robot” ürügyén történő felvidéki magyar, illetve német nemzetiségűek elhurcolásá-

³⁵ SIMON 2017. 168–169.

³⁶ LEHOTAI 2018. 15.

³⁷ LEHOTAI 2018. 225–231.

³⁸ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 1. doboz, 25.406/1945.

³⁹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 180. doboz, 173.096/1945.

⁴⁰ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 13. doboz, 28.404/1945., 313–314.

⁴¹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 180. doboz, 173.096/1945.

ról.⁴² Az elvitt civil személyek beazonosításában elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár közel 700 ezres adatbázisában található kartonok, illetve a fogságban elhunytakkal foglalkozó Hadtörténeti Intézet és Múzeum több mint 60 ezer főt tartalmazó adatbázisa nyújthat segítséget. Természetesen, mivel listák – tudomásom szerint – nem készültek, ezért nagyon nehéz pontosan megállapítani, hogy ezeket a személyeket civilként vagy katonaként vetették fogságba. Elsősorban a születés helye alapján lehet következtetni, de teljesen biztosan nem lehet megállapítani, hogy ki az, akit konkrétan az adott településről „málenkij robot” ürügyén vittek el. Ezen elhurcolások esetében feltételezhető, hogy létszámkiegészítés vagy katonai, illetve politikai döntés játszhatott szerepet.

ÉLET A TÁBOROKBAN

A táborokban nagyon nyomorúságos körülmények voltak. Az étel nagyon silány volt, különösen a gyűjtőtáborokban. Ezeket a tényeket bizonyítja, hogy a foglyok borsó-, kukorica-, vagy marharépa-levest kaptak, elvéve burizst és 20 dkg kenyeret. A levest benzines vagy olajos hordókban főzték.⁴³ Kovács Tibor így írta le a történeteket: „Bablevest adtak, itt úgy készítették, hogy nagy benzines hordókban vizet főztek egy kevés babbal. Mikor felfőtt a víz, akkor kezdték osztani. Itt történt meg a baj. Az embereknek nem volt edényük, nem tudták mibe kivenni a reggelit. Konzerves dobozokat keresgéltek az udvaron, találtak is, amit már az előttük lévők használtak. Rozsdásak és piszkosak voltak. Kicsit kimosták és ebbe vették ki a levest.”⁴⁴

Nagy Jenő így emlékezett vissza a szolyvai gyűjtőtáborra: „Itt, Szolyván már a harmadik napon beosztottak a szanitécekhez. Egyik napon a holttesteket pakoltuk a szekérre, a másik napon ástuk a gödröket, hantoltunk. Két lovas fogat hordta szünet nélkül a halottakat a lágér melletti, parknyi nagyságú temetőhelyre. Egy gödörbe húsznál több holtat is beletuszkoltak [...]”⁴⁵ A járvány miatt naponta mintegy 100–120 fogoly hunyt el, akiket jelöletlen tömegsírokban temettek el.⁴⁶

Géczi Lajos emlékezete szerint így nézett ki a szabócskai elosztótábor: „[...] Megérkeztünk Szabócskára. Nemsokára egy hatalmas fogolytábor szöges-

⁴² BOGNÁR 2018. 803, 816, 828.

⁴³ BOGNÁR 2017. 108.

⁴⁴ LUKÁCS 2017b. 75.

⁴⁵ DUPKA 2020. 147–148.

⁴⁶ KÖTELES 2021. 160.

drót kerítése előtt álltunk. Ez már nem kastélyból lágerrá züllött képződmény volt, hanem igazi, hamisítatlan láger. Háromszoros drótkerítés övezte óriási térség terült el előttünk, a sarkokon őrtornyok, bennük golyószórók „védték” a tábor, belül pedig hosszú barakkok várták az érkezőket.⁴⁷

A lágerekben nagyon sokan hunytak el. Őket társaik temették el. Szabó Barnabás így emlékezett vissza a holtak eltemetésére: „A halottakat le kellett öltöztetni meztelenre. Kihordani a szánkóra, amelyre 20 halott fért rá egyszerre. A megpakolt szánkót az erdő szélére kellett húzni, és ott megástuk a sírokat és beletemetjük a halottakat. Nagyon nehéz munka volt, mivel rokonokat, ismerősöket, barátokat, falubelieket kellett így eltemetni. A sírás fogott el bennünket...”⁴⁸

HAZATÉRÉS A LÁGEREKBŐL

A táborok foglyainak hazatérésével kapcsolatosan a különbségek abban mutatkoztak meg, hogy az időközben megváltozott határok miatt az egyes személyek lakhelye időközben mely ország területén helyezkedett el. A csehszlovákiai magyar nemzetiségű elhurcoltak visszatérését is akadályozták a csehszlovák hatóságok, sőt a csehszlovák államhatalom kategorikusan megtiltotta szabadon bocsátásukat. A csehszlovák Nemzetvédelmi Minisztériumnak a Külügyminisztériumhoz küldött 1945. évi 108. számú jegyzéke kimondja: „Kérjük [...], hogy a Külügyminisztérium hozza a szovjet szervek tudomására, hogy csupán csehek és szlovákokat fogadtunk, de azokat nem, akik mint volt csehszlovák állampolgárok jelentkeznek. Ilyen jogcímre hivatkozva főként németeket és magyarokat küldenek, akiket nem szabad repatriálni.”⁴⁹

A szambori elosztótáborban volt egy apró lehetőség a felvidéki magyar nemzetiségűek számára a szabadulásra, ugyanis, mint korábbi csehszlovák állampolgárok jelentkezhetek a Szovjetunió mellett harcoló csehszlovák alakulatokhoz, amely során a felvételt a szlovák nyelv ismeretéhez kötötték, ezáltal ez a lehetőség csupán kevés magyar nemzetiségű számára adatott meg.⁵⁰ Természetesen a szovjet és cseh szervek célja az volt, hogy megakadályozzák felvételüket, ugyanis csak szláv (ruszin, ukrán, szlovák, cseh) és zsidó nemzetiségűek jelentkezését fogadták el. A szláv nyelvtudást a Miatyánk imádság elmondásához kötötték. A sza-

⁴⁷ GÉCZI 1992. 36.

⁴⁸ LUKÁCS 2017b. 79.

⁴⁹ DOBOS 2017. 91–92.

⁵⁰ DOBOS 2017. 90.

badulás lehetősége nagyon csekély volt, ezért csak a szlovák (esetleg cseh, ruszin) nyelven jól beszélők menekültek meg attól, hogy a Szovjetunió munkatáborába kerüljenek.⁵¹

A mai Szlovákia területéről elhurcolt magyar nemzetiségűek sorsa a magyarországi és kárpátaljai elhurcoltakétól elsősorban a hazatérés időpontjában és módjában tért el. A kárpátaljai magyarok hazatérése már 1945 őszén kezdetét vette, és folyamatosan ment végbe. A magyar kormány is törekedett arra, hogy állampolgárai hazatérését elősegítse. A csehszlovák vezetés akadályozta magyar nemzetiségű polgárainak hazatérését szülőföldjükre, ezt támasztotta alá a csehszlovák–magyar lakosságcsere, a magyar nemzetiségű felvidékiek Csehországba történő deportálása, a reszlovakizálás és egyéb – a magyar nemzetiségűekre kiterjedő – jogfosztó intézkedések. A csehszlovák vezetés a repatriálás kérdését összekapcsolta a zsarolásként működtetett reszlovakizációval.⁵² A szülőföldjükre hazatérni kívánó felvidéki magyarok úgynevezett „megbízhatósági vizsgálaton” estek át.⁵³

A csehszlovák külügyminisztérium 1947. márciusi jegyzékében csak a „nemzetiségi és politikai szempontból megbízható” volt csehszlovák állampolgárok honosítását engedélyezte. Az illetékes belügyi szervek hatásköre volt, hogy a „megbízhatóságot” megállapítsák.⁵⁴

A repatriálást 1949. április végén nyilvánították hivatalosan befejezetté. A csehszlovák illetőségű – fogságból hazatérőket főként a szovjet és román katonák által őrzött máramarosszigeti (hadi)fogoly elosztó- és gyűjtőtáborba, a volt magyar laktanyába szállították. Néhány napi ottlét után a hazaérkezőket vasúti kocsikra rakták, ezután pedig a szovjet–csehszlovák, illetve a szovjet–magyar határállomásra szállították. A csehszlovák hatóságok célja az volt, hogy kiszűrjék a felvidéki magyarokat. Több hétig várakoztaták őket, majd részletes kihallgatások után indították útnak Csap–Tiszacsernyő felé.⁵⁵ A felvidéki elhurcoltak jelentős része – a reszlovakizáció kényszerét megkerülve – inkább magyar állampolgárnak vallotta magát, hogy a Debrecenbe való érkezés után a határon átszökve hazatérjen szülőföldjére.

A Szovjetunió munkatáboráiból hazaérkezőkre újabb megpróbáltatások vártak. A csehszlovák hivatalos szervek a volt magyar katonákat, főként a civilként hadifogoly vagy internált státuszban elhurcoltakat potenciálisan megbízhatatlannak tekintették. Szabadulásuk után figyelmeztetésben részesítették őket,

⁵¹ KÖTELES 2021. 160.

⁵² SIMON 2017. 175.

⁵³ DOBOS 2017. 95.

⁵⁴ DOBOS 2017. 92.

⁵⁵ KÖTELES 2021. 168.

hogyan elhurcolásukról, illetve fogva tartásuk körülményeiről nem beszélhetnek, különben büntetés vár rájuk.⁵⁶ A szovjet lágerekből hazatérő felső-bodrogi magyarakra a sok szenvedés után a csehszlovák államhatalom által meghozott jogfosztó intézkedések is vártak. Sokukat a kommunista pártba való jelentkezésre szólították fel. Az érintettek nagyobb része elutasította ezt, de voltak, akik félelmükben a jelentkezés mellett döntöttek.⁵⁷

A FELVIDÉKRŐL ELHURCOLTAK HELYZETE A SZÁMOK TÜKRÉBEN

Simon Attila tanulmányában a Szovjetunió munkatáborai „málenkij robot” ürügyén elhurcolt felvidéki magyarak számát 3500–4000 főre teszi. Ebből a Felső-Bodrogi közből és az Ungvidékről elhurcoltak száma közel 2500 fő, a Szepsi járásból körülbelül 600 fő, a gömöri régióból mintegy 200 fő volt.⁵⁸ A mai Szlovákia nyugati, délnyugati területéről elhurcoltak száma – ahogy már korábban is utaltam rá – nehezen megállapítható, inkább csupán becslés.

A mai Szlovákia területéről történt elhurcolások több mint 100 települést érintettek.⁵⁹ Az elhurcoltak túlnyomó többsége magyar, illetve német nemzetiségű volt.

A számadatok és az elhurcoltak adatainak tekintetében a Magyarország által, az Orosz Állami Hadilevéltártól megvásárolt és az MNL birtokában lévő közel 700 ezres adatbázis,⁶⁰ valamint a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának iratai nyújthatnak, adhatnak tulajdonképpen segítséget és pontosítást a jövőben. A szovjet (hadi)fogoly és internáló táborokban elhunytakkal kapcsolatosan pedig az Oroszországi Föderáció részéről a hadisírokat gondozó Vojennije Memoriáli Társaság által 1999-ben, a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum részére átadott több mint 60 ezer adatsort tartalmazó adatbázis lehet a segítségünkre.⁶¹ A szovjet fogságból hazatérőkkel kapcsolatban a Népjóléti Minisztériumnak küldött névjegyzékekből és a debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság kézzel írt nyilvántartásaiból elkészített – több mint 152 ezer rekordot

⁵⁶ KÖTELES 2021. 170.

⁵⁷ DOBOS 2017. 98.

⁵⁸ SIMON 2017. 177–178.

⁵⁹ BOGNÁR 2018. 777–832.

⁶⁰ <https://adatbazisonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (Letöltés: 2023. 12. 23.)

⁶¹ <https://katonakagulagon.hu/index.php?page=adatbazis> (Letöltés: 2023. 12. 16.)

tartalmazó – adatbázis⁶² ad tájékoztatást. Ez az adatbázis az 1946 és 1949 között nyilvántartásba vett hazatérőket tartalmazza, amely a szovjet fogságból Csehszlovákiába hazatért felvidéki magyarok esetében azon személyek adatait tartalmazza, akik Magyarországon keresztül – a csehszlovák hatóságokat és ezáltal a „megbízhatósági vizsgálatokat” megkerülve – tértek vissza szülőfalujukba, -városukba.

Természetesen az adatbázisoknak, az elhurcoltak listájának, adatlapjainak tanulmányozásakor, és az adatok összehasonlításakor számos problémával, elírással, hiányosságokkal, esetleg téves beazonosítással találkoztam. Az orosz nyelvű cirill betűs kartonokon meglévő adatok beazonosítása sem egyszerű, ugyanis ezek kézzel írottak, és számos esetben a lágerekben az adatokat felvevő személy nem tudott helyesen írni, emellett félrehallhatta a bementetett adatokat, így nagyszámú elírás történt már az adatok felvételekor is. Ezek a kartonok a fogságba vetettek nevét, születési dátumát, apjuk nevét, a fogságba esés helyét és dátumát, valamint a fogság helyét, az elhunyt sírhelyét stb. tartalmazzák. A beazonosítás során további problémák, nehézségek merültek, illetve merülhetnek fel, így annak folyamán is bekövetkezhetett hiba, tévedés. Az adatbázisokban olyan hibák is előfordulnak, hogy a fogságba esés ideje, mint például a felső-bodrogközi elhurcoltak esetében olyan korai dátumokat tartalmaz, amikor még szovjet csapatok nem is tartózkodtak a térségben. Számos esetben a település nevét is elírták, mivel rengeteg hasonló hangzású település létezik. A gömöri településekről elhurcoltak beazonosítása kapcsán a – Magyar Nemzeti Levéltár tulajdonában lévő – közel 700 ezres adatbázisban több olyan esettel is találkoztam, amikor az érintett személynek kettő, vagy akár három kartonja is volt. Több kartont elsősorban a fogságba vetett személy egyik lágerből a másik táborba történő áthelyezésekor, illetve a fogolystátusz megváltoztatásakor állítottak ki.

Az adatbázisok nem tartalmazzák azoknak az elhurcoltaknak a nevét, adatait, akik még a céltáborokba történő megérkezésük előtt a gyűjtő-, illetve elosztótáborokban, vagy a gyalogmenetekben, valamint a vasúti szállítás során hunytak el. Olyan esetek is előfordulnak, amikor a hadifogoly- vagy internálótáborban fogva tartott személynek az elhalálozását a kartonon nem tüntették fel.

A számadatok a felvidéki településekről elhurcoltak esetében is eléggé eltérők, mindez azt is bizonyítja, hogy nagyon nehéz a beazonosítás, ugyanis a számadatok sok esetben még logikátlanok is. Például az elhurcoltak száma nem lehet kevesebb, mint az elhunytak, illetve hazatérők száma. A „málenkij robot” ürügyén elhurcoltakkal kapcsolatosan az is megtörtént, hogy az egyes személyeket

⁶² <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/a-szovjetuniobol-hazatert-hadifoglyok-nevjegyzeke-1946-1949/informacio> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

nem a lakóhelyükön vetették fogságba, hanem ott, ahol éppen az adott időben dolgoztak, tartózkodtak. Több esetben ilyenkor az illetőt mindkét településen besorolták a fogságba vetettek közé.

A mai Szlovákia területéről elhurcolt felvidéki magyarok számadatai tájégségek szerint:

Felső-Bodroγκöz ⁶³	több mint 1577 fő
Ung-vidék ⁶⁴	több mint 654 fő
Szepsi és környéke ⁶⁵	kb. 600 fő
Gömöri régió ⁶⁶	több mint 227 fő
Felvidék nyugati, délnyugati része ⁶⁷	mintegy 200–700 fő
Összesen ⁶⁸	mintegy 3500–4000 fő

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-1-q Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.)

Online levéltári adatbázisok

<https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/a-szovjetuniobol-hazatert-hadifoglyok-nevjegyzeke-1946-1949/informacio> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (Letöltés: 2023. 12. 23.)

<https://katonakagulagon.hu/index.php?page=adatbazis> (Letöltés: 2023. 12. 16.)

⁶³ DOBOS 2017. 100.

⁶⁴ DOBOS 2017. 101.

⁶⁵ SIMON 2017. 177.

⁶⁶ Elsősorban négy olyan település (Vámosbalog [Nagybalog], Abafalva, Sajószentkirály, Uzapanyit) számadatai alapozzák meg ezt a mennyiséget, ahonnan „málenkij robot” ürügyn nagyobb létszámban hurcoltak el civileket. LEHOTAI 2018. 225–231.

⁶⁷ SIMON 2017. 177.

⁶⁸ SIMON 2017. 178.

Feldolgozások

- BOGNÁR Zalán 2021: A „málenkij robot”, különös tekintettel a budapesti és a közép-nyugat magyarországi elhurcolásokra. In Muskovics Andrea Anna – Ritter György (szerk.): *„Elhurcolva” Kényszermunka, deportálás és ezek formái a középnyugat-magyarországi régióban, 1944/1945*. Budapest, Napkút Kiadó. 21–71.
- BOGNÁR Zalán 2017: *GULAG, GUPVI, „MÁLENKIJ ROBOT”*. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban. Budapest, Magyar Napló, Írott Szó Alapítvány.
- BOGNÁR Zalán 2018: *„MÁLENKIJ ROBOT”*. A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairozsz Kiadó.
- DOBOS Ferenc 2017: Magyarok a történelem senkiföldjén. „Málenkij robot” a kelet-szlovákiai Bodroghközben és Ung-vidéken. In *A kelet-felvidéki magyarság holokausztyja*. Lórántffy Zsuzsanna a Bodroghköz Fejlesztéséért Társulás. 82–101.
- DUPKA György 2020: *A kárpátaljai magyarság, németység elhallgatott tragédiája, 1944–1946*. Budapest–Ungvár, Intermix Kiadó.
- GÉCZI Lajos 1992: *Civilek hadifogságban*. Bratislava, Madách.
- KOÓS István 2006: *Nagybalogi tragédiák*. Bástyá Egyesület.
- KÖTELES László 2021: A „málenkij robotra” elhurcolt szlovákiai magyarság, 1944–1953. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *GUPVI, GULAG – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45 – 2019/20. A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága VIII. nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete*. Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága. 151–174.
- LEHOTAI Aladár 2018: *„MÁLENKIJ ROBOT”*. Gömöriek a szovjet lágerekben. Tetves, szénporos Oroszország. Pozsony, Hagyományok és Értékek Polgári Társulás – SNM-A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma.
- LUKÁCS Gábor 2017a: Felső-Bodroghköz civil férfilekosságának legnagyobb áldozati vesztesége a 20. században. In Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *HADIFOGSÁG, MÁLENKIJ ROBOT, GULÁG. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiiba (1944–1953)*. Beregszász–Ungvár, „RIK-U” Kiadó. 193–207.
- LUKÁCS Gábor 2017b: A kistárkányi civil férfilekosság elhurcolásának kálváriája – visszaemlékezések az „egy kis munkára”. In *A kelet-felvidéki magyarság holokausztyja*. Lórántffy Zsuzsanna a Bodroghköz Fejlesztéséért Társulás. 70–81.
- MOLNÁR D. Erzsébet 2015: *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiiban (1944–1953)*. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem.

- NAGY Péter 2017: *Távol a szülőföldtől. Ózdi vidékiek szovjet fogságban*. Ózd, Ózdi Német Nemzetiségi Önkormányzat.
- SIPOS Péter 1996: NKVD. In Ravasz István – Sipos Péter: (Szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest, Magyar Hadtudományi Társaság, PETIT REAL Könyvkiadó. 329.
- SEGEŠ, Vladimír – DANGL, Vojtech – ČAPLOVIČ, Miloslav – BYSTRICKÝ, Jozef – ŠTAIGL, Jan – ŠTEFANSKÝ, Michal – PURDEK, Imrich 2015: *Vojenské dejiny Slovenska a Slovákov*. Praha, Ottovo nakladatelství.
- SIMON Attila 2017: Málénkij robot és a csehszlovák nemzetállami tervek. In *Gulag-Gupvi. A szovjet fogság Európában*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 163–179.
- STARK Tamás 2017: „...munkaszolgálatra való igénybevételük céljából”. Magyar civilek elhurcolása a Szovjetunióba. In *A kelet-felvidéki magyarság holokausztja*. Lórántffy Zsuzsanna a Bodrogek Fejlesztéséért Társulás. 25–38.

KÖRÖSI MIHÁLY

A MEZŐBERÉNYI NÉMETEK DEPORTÁLÁSA „MÁLENKIJ ROBOTRA”¹

A szovjet csapatok 1945. október 6-án 16–17 óra körül érték el Mezőberényt, ezt a mintegy 14 ezer fős, német, magyar, szlovák nemzetiség lakta Közép-Békés vármegyei települést. Egy részük átvonult a településen, néhány egység beszállított a településen található lakóházakba. Az iskolákban kórházat rendeztek be, parancsnokságuk pedig a mai Fő utcán székelt.² Innen rendelték el a településen vagy annak környékén a közmunkákat: élelmiszer- és abrakbegyűjtéseket, kórházi mosást, takarítást, főzést. Napi 100–200 munkást vettek igénybe. A lakosságot terhelte a beszállított legénység ellátása, meg a „zabralása”, mely a különböző javak fizetség nélküli elvételét jelentette az élelmiszertől az értéktárgyakon keresztül. Nem véletlen, hogy fiatal lányokat vénasszonynak öltöztetve bújattak a katonák elől. Különösen a tanyákon lakók voltak kiszolgáltatva (sajnos nem csak) az idegen katonaság mohóságának.

1944. október 17-én alakult meg a pártok vezetőiből az úgynevezett „kistanács”, ez az irányító testület, amely 1945. január 22-ig működött. Erre az időszakra esett a mezőberényi németiség faji alapon való deportálása „málenkij robotra”. A „kistanács” 9 főből, három párt delegáltjaiból állt; az MKP-t Bánnyász József, Madarász Pálné, Lájér József, az SZDP-t Eiler (Epresi) András, Pfeiffer (Pápai) József, Szarvaszki Pál képviselte, míg az FKgP-t Szabó Árpád, Rocskár János és Bartolf József. Formailag megmaradt a régi képviselő-testület, a régi elöljáróság, de a tényleges hatalmat a „kistanács” képviselte.³ Ebben a tekintetben fontos volt a december 9-i ülés, melyen jelen volt minden tag. Ekkor olvasták fel ugyanis Békés vármegye közigazgatási főnökének 391/1944 sz. rendeletét, mely szerint a községi ügyek vitele az elöljáróságra van bízva, míg az elöljáróságok mellett az egyes pártokból alakult (kis)tanács az ellenőrző hatóság szerepét hivatott betölteni, a képviselő-testületet helyettesíti. Mezőberényben ezzel szemben: „A tanács a bejelentést azzal veszi tudomásul, hogy a rendkívüli

¹ A szerző 2016-ban megjelent 254 oldalas könyvének a javított, frissített összefoglalása. (KÖRÖSI 2016.)

² SZABÓ 1973. I/ 398.

³ SZABÓ 1973. I/ 398–399.

helyzet következtében kénytelen nemcsak az ellenőrzést foganatosítani, hanem az orosz katonaság által adott rendelkezések végrehajtását is, miután csak így látja biztosítva azt, hogy a lehetőségekhez képest a község lakosságának az érdekei megvédessenek”, ennek szükségességét azzal indokolta, hogy a községi előjáróság tagjai „nem tartják be az előírt hivatalos órákat.”⁴ A „kistanács” szoros kapcsolatot tartott a szovjet katonai parancsnoksággal, annak ki volt szolgáltatva ugyan, de a hatalom legitimálásában, megtartásában számíthatott annak segítségére is.⁵ A tárgyalt időszakban Kuznyecov főhadnagy, 1945 áprilisában már egy Getman nevű főhadnagy, 1945 májusától pedig Zsidov gárdahadnagy, majd pedig 1945 júniusától Volonyin főhadnagy vezényelte a megszálló erőket községünkben.⁶

A „kistanács” a „rendelkezések végrehajtásába is belefolyik” – olvashatjuk a jegyzőkönyvben.⁷ Szándékukat meg is valósították. Az élet, a munka megindítása, a rend helyreállítása érdekében több intézkedést tettek, amelyek közül néhány: megszabták az alapvető élelmiszerek árát, számba vették a rendelkezésre álló igás és gépi állományt. Október 28-ától megkülönböztetésül piros karszalaggal, orosz és magyar nyelvű igazolásokkal látták el a községi alkalmazottakat és a „kistanács” tagjait. Véleményük szerint a tolmácsok gyakran visszaéléseket követtek el, ezért ezután a „kistanács” adott megbízatást a tolmácsok számára.⁸ Rendőröket vettek föl, mert a belterületen is, de a külterületen különösen rossz volt a közrend, a köz- és vagyonzbiztonság. A november 22-i ülésükön „a megszállási költségek” fedezésére jövedelemadót vetettek ki.⁹ Az 1945. január 13-ai községi tanácsülés 31. sz. jegyzőkönyvében olvashatjuk „Munkásszázad felállítására tárgyában”: „A tanács elhatározza, hogy e célból összegyűjti az összes fasiszta érzelmű lakosokat, és őket egy munkásszázadban munkára kirendeli. Igénybevételi korhatár férfiaknál 16–65, nőknél 17–55 éves korig. Munkába állításuk azonnal, foglalkoztatásuk pedig minden második héten felváltva történjék.”¹⁰

⁴ MNL BÉVL Mezőberény község közgyűlési jegyzőkönyvei 1944.

⁵ MNL BÉVL Mezőberény község iratai 1944. Csak érdekességként jegyzem meg, hogy 1944. december 23-án Szabó Árpád kiegészítő képviselőt a szovjet katonai parancsnokság letartóztatta, a parancsnokság épületének pincéjében fogva tartotta. Később kiderült, tévedésből tartóztatták le. Vagy figyelmeztetés volt?

⁶ SZABÓ 1973. I/ 398.

⁷ MNL BÉVL Mezőberény község közgyűlési jegyzőkönyvei 1944.

⁸ NAGY 1979. 15. Így lehetett tolmács pl. Aranyi János, aki 1915-től 1922-ig a Szovjetunióban élt, párttag volt, szolgált a Vörös Hadseregben. Személyi döntéseik egy másik példája, hogy visszarendelték a Szovjet Parancsnokság és a községi előjáróság közötti együttműködést biztosító tisztviselőt, helyette mást nevezve ki.

⁹ MNL BÉVL Mezőberény község közgyűlési jegyzőkönyvei 1944.

¹⁰ MNL BÉVL 1945. január 10. Mezőberény községi tanácsülés jegyzőkönyv

A község lakói igyekeztek alkalmazkodni a kialakult helyzethez, így magukat és megmaradt állataikat élelemmel ellátni, védeni, menteni azt, ami menthető. Férfi munkaerő hiányában a fiatalok és a nők végezték el a betakarítás nehéz, fáradtságos munkáit, látták el a beszállásolt orosz katonákat, tettek eleget az orosz hadsereg által megkövetelt munkának, várták haza távollevő szeretteiket, reménykedtek eltávozott hozzátartozóik épségében, egészségében. Talán megszokták már a különböző összeírásokat is, melyekre korábban is gyakran sor került, a háborút megelőzően és a háború napjaiban is. Fel sem tűnt talán egy újabb névsorkészítési akció.

1944. december 22-én adták ki a 0060. számú hadparancsot, amely „az összes német származású munkaképes személyeknek a mozgósítását” rendelte el, férfiaknál 17–45, nőknél 18–30 éves korig. Mozgósításuk „a közvetlen mögöttesterületen végzendő közmunkák” teljesítésére szolt.¹¹

Mezőberényben „még decemberben megjelent a tanácsházán egy ilyen összeírás, névsor. És már onnan hallódott, hogy hát azt mondták, hogy munkára, de akkor még nem mondták, hogy hát Oroszországba, csak rövid munkára.”¹² A községi „kistanács” jegyzőkönyve január 10-i keltezéssel megállapítja, hogy „a szovjet hatóságok a községi tanáccsal népszámlálást foganatosítottak az általuk megadott mintájú nyomtatvány alapján, melyben mindenkinek a származását is fel kellett tüntetni. Az összeírást a községi tanács és elöljáróság a légoltalmi házcsoport parancsnokok, valamint a berendelt gazdasági elöljáró és megfelelő képzettségű egyének útján foganatosította. Ezen összeírások eredeti célját a községi tanács nem ismerte, és arról csak akkor értesült, amikor az orosz katonai hatóságok közölték a tanáccsal, hogy az orosz katonai hatóságok által az összeírásból kiírt egyének a községi elöljáróság és a tanács által munkaszolgálatra igénybevétnék.”¹³

A fent idézett jegyzőkönyv szerint a munkaszolgálatra igénybe veendőket életkoruk szerint (is) listázták, mégpedig Mezőberényben a férfiakat 16,5 éves kortól 45,5 éves korig, a nőket 17,5 éves kortól 30,5 éves korig, ellentétben a 0060-as paranccsal, ahol a férfiak 17–45, nők 18–30 éves korhatára szerepelt.¹⁴

A nagy titokban végzett januári listaállításról néhány ott dolgozó még emlékezik. „Nagybátyám esküdt, én irodista voltam a tanácsházán. 1945. január 3-án éjjel jöttek érte (éjfél tájt), reggelig nem jött haza. Másnap reggel bementem dol-

¹¹ BOGNÁR–W. MÜLLER 2017. 44–46.

¹² Interjú Weigert Mihállyal. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

¹³ MNL BÉVL Mezőberény, A községi „kistanács” jegyzőkönyve 1945. január 10.

¹⁴ MNL BÉVL Mezőberény, A községi „kistanács” jegyzőkönyve 1944. dec. 27. 30. és 1945. jan. 10.

gozni, két zöld sapkás GPU-s katona állt gépfegyverrel az épület ajtaja előtt. Az irodista karszalag miatt beengedtek, az épületben is katonák voltak géppuskával. 11 óra felé lett vége a tanácskozásnak. Nagybátyám felkeresett, teljesen össze volt törve, tőle tudtam meg, hogy visznek bennünket Oroszországba. Az ő lányát is, meg még egy másik irodista lányt is felvettek a névsorba.”¹⁵ „1945. január 3-án hurcoltak el, ekkor már 3 éve dolgoztam a községi elöljáróságnál, de akkor szokatlan kép fogadott. A községháza ajtajánál és az irodák előtt fegyveres orosz katonák álltak őrségben. Elfoglalhattuk asztalunkat, de se ki, se be. Névsort gépeltünk, de mi célból? Nem tudtuk egészen addig, míg nagymamám nem hozta a hírt. Vele egy időben érkezett Szabó Árpád bácsi az emeletről, és közölte velem, hogy rajta van a nevem a deportálási listán, menjek haza, hozzam az irataimat, igazoljam, hogy szlovák vagyok... Igazolásaimmal jelentkeztem a Luther utcai iskolában, de onnan nem volt már visszaút.”¹⁶

1945. január 3-án, szerdán délelőtt már tudta a lakosság nagy része a szomorú hírt. „Összeszedik, aki sváb származású, nemcsak az embereket, hanem a lányokat is és az asszonyokat is, és kiviszik Oroszországba.”¹⁷ Ha valaki nem jelentkezik, másik családtagját viszik el, ha megszökik, kiirtják a családját. A községháza körül van véve katonákkal, se ki, se be. A nagyvendéglőbe és az egyik felekezeti iskolába gyűjtik a népet, százával állnak a berendelt kocsik, az utca tele van síró asszonyokkal, gyerekekkel.¹⁸ „...akik az elhurcolás szempontjából méltán számításba jöhettek volna, és akikre talán fenhették volna a fogukat, azoknak nagy része még idejében kereket oldott”. A plakáton meg ezt olvashatjuk: „Barátok vagyunk, a szabadságot hoztuk nektek”¹⁹

Bagi Pálné így emlékezett vissza:²⁰ „Egyszer hallottam, hogy szedik össze az embereket, mint a zsidókkal tették. Mi is így jártunk, három fiút és egy lányt vittek el a családból. Azt mondták, ugyanaz lesz a sorsunk, mint a zsidóknak. Egy unokatestvérünk, Schöfer Miska, ment haza a katonaságból, és betért hozzánk a tanyába megpihenni egy kicsit. Éppen akkor jöttek értünk, őt is behozták

¹⁵ Interjú Nigrinyi Erzsébettel. In FÜZES 1990. 313.

¹⁶ Interjú Puskás Lászlónéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

¹⁷ MONOSTORI 2006. 13 – 12

¹⁸ МВ. ОПСКК КӨНҮВТАР, Szálló: egyik listán 102 itt fogvatartott neve szerepel. Ez a felekezeti iskola, a korabeliek szóhasználatában Buncsák- v. Bartolf-iskola, melynek helyén az Egészségügyi Központ áll. Ebben az épületben a kézzel írott névsor szerint 68 főt tartottak fogva.

¹⁹ MONOSTORI 2006. 15.

²⁰ Interjú Bagi Pálnéval. In FÜZES 1990. 313.

a Korona épületébe. Olyanok voltunk, mint a birkák, megszőkhattünk volna. Lementünk az épület pincéjébe, onnan ki az utcára. Visszajöttünk, alig akartak beengedni”.²¹

Természetesen történtek próbálkozások a deportálás elkerülésére. „Ahol nem sikerül legális módon, ott van egyéb eszköz; egy-egy orvosi igazolás, hirtelen szerzett hivatalos irat szlovák származásról, pár liter pálinka. Mindenki úgy menti a családtagját, ahogy tudja.” Vannak, akik bejutnak a tanácsháza épületébe kérésükkel. Legtöbbjüknek elutasításban van részük. „Egy kackiás, telt idomú amazon, mint a szélvész, úgy perdül az egyik irodából a másikba, és harciasan intézkedik. Hamar belejött a parancsolgatásba. Mintha világ életében ezt csinálta volna. A hozzá forduló síró asszonyokat azzal vigasztalja, hogy csodás színekkel ecseteli az oroszországi szociális helyzetet és kultúrát, és szidja mindazt, ami magyar.” Vagy ilyen tanácsokat ad: „...menjen csak Oroszországba, nem fog az magának megártani! Ott legalább megtanulja a demokratikus és szociális irányban való nevelés fortélyait, mert az orosz pedagógusok idealisták, és nem a fizetésért, hanem hivatásszeretből nevelik a gyermekeket, nem úgy, mint a magyar tanítóság.”²²

Egy másik visszaemlékező szavai: „Velem jött édesanyám is (január 3-án), de öt két nap múlva hazaküldték, azonnal orvost kellett hozzá hívni. Január 5-én este hazaengedtek aludni, de nagyapámnak ott kellett maradnia helyettem. Január 5-én (napközben) egy bizottság előtt kellett megjelenni mindenkinek, akik ott fogva voltunk. Ott voltak munkahelyi feletteseim is, ott döntöttek sorsunkról. Ha pl. az anya volt német, és családneve magyarosan csengett, orvosi igazolás vagy hadiüzemi munkahelyi alkalmazás alapján elengedték. Volt még egy mentő: két ember nevét kellett megadni a saját helyett. Ezt az ajánlatot kaptam én is. Szlovákul tudtam, az orosz tiszt ajánlatát megértettem. A párt vezetőjének válaszoltam, hogy én ezt nem fogadom el. Akkor még nem tudtam, hogy én is és H. Zs. kolléganőm is ilyen mentők vagyunk. Egy magas beosztású tisztviselő sógornője helyett kellett elmennünk. Zs. tifuszban meghalt, én hazajöttem.”²³

Chovanyecz Pálné a vele készített interjúban így számolt be: „Különben egy ilyen hosszú asztalnál ültek a tolmács meg azok, akik intézték ezt a dolgot, hogy kivisznek bennünket. Így az asztal végénél ült a tolmács, és engem felmentett

²¹ Interjú Kőszegi Ádámmal. In SZEBENI 1993. 253.

²² MONOSTORI 2006. 18–20.

²³ Interjú Puskás Lászlónéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

az orosz tiszt, mert hogy fiatal vagyok. És akkor felállt az öreg J. bácsi, az volt a tolmács, felállt – így látom magam előtt –, és azt mondta: Nem, neki menni kell, mert apja, anyja német.”²⁴

Keringtek a rémhírek az oroszországi munkaszolgálatról. Valaki úgy hallotta, hogy 3–4 évig is eltarthat a rabság. Mindenki saját szakmájában fog dolgozni, egy tiszt pedig a következőt mondta mindenkinek eligazításként: lesz színház meg mozi is.²⁵ „Romeltakarításra megyünk az ország másik részébe” – így tudta valaki más. Szóltak a hírek a közeli visszatérésről, az azonnali szabadulásról és örökös rabságról is. Sokat számított ekkor egy személy további sorsának alakulásában, alakításában az a hatalmi helyzet, amelyhez egyesek jutottak, habár az egész deportálás menetét nem is tudták befolyásolni, de személyes jó- vagy rosszindulatuk, kicsinyességük, hatalmi arroganciájuk bizony sokak további sorsát megpecsételte. „Január 6-án, vízkereszt napján ponyvával fedett teherautókra pakoltak bennünket, és harangzúgás közben búcsúztunk zokogva falutól, szülőtől, testvértől, barátoktól. Úgy éreztem, ez a harangszó úgy sirat minket, mint akik végleg elmentek, pedig mi nem meghalni, hanem túlélni akartunk, és visszajönni ide a faluba, ahol most háborús bűnösök lettünk. Mindenkinek volt valakije, családtagja, rokona. Én egyedül voltam, és aki mellettem volt, a szomszédom, Nyeste Mihályné, akit két pici gyermekétől szakítottak el.”²⁶

Elkészült a jegyzék az 49/1945. ikt. sz. BM. rendelet alapján az orosz katonai hatóságok által igénybe vett német származású lakosok közül azokról, akik az igénybevétel alól mentesülhetnek, illetve mentességi jogcímmel bírnak. Mezőberényben 31 fő neve került a jegyzékre. A mentesség oka 14 fő esetén a Hűség mozgalmi²⁷ tagság volt, míg kommunista 2 fő, szociáldemokrata 5 fő, magyar 5 fő, szláv 4 fő, várandós, beteg gyermeke(i) gondozó anyja 2 fő volt.²⁸ A 31 fő közül 13 főt elvittek.

Készült egy kimutatás a „Mezőberény községben az orosz katonai hatóságok által munkaszolgálatra igénybe vett német származású egyénekről”. Azokról a munkaszolgálatra igénybe vettekéről, akik sem apai, sem anyai ágon nem németek. Mindkét rendelkezésre álló listán 15 fő neve szerepel. Ők azok, akik önként követték férjüket, feleségüket a kényszermunkára. A házastársi szeretet szép

²⁴ Interjú Chovanyecz Pálnéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

²⁵ MONOSTORI 2006. 22.

²⁶ Interjú Puskás Lászlónéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

²⁷ A Hűséggel a Hazához mozgalom (*Mit Treue zum Vaterland*), röviden Hűségmozgalom a magyarországi németek Magyarország iránt elkötelezett, Volksbund- és nemzetiszocializmus-ellenes szervezete volt a második világháború idején. 1942 januárjában alakult meg Bonyhádon. Jelmondatuk *Hűség Istenhez, hűség a magyar hazához, hűség a népiséghez* volt.

²⁸ MB. OPSKK KÖNYVTÁR. Egy személyhez több mentesítési ok is tartozik.

példáit láthatjuk abban, amikor feleség, illetve férj önként követte házastársát, házasságot kötöttek, megesküdtek(!), hogy együtt lehessenek a jóban-rosszban, „málenkij robotban”. Egyéves gyermek már nem mentesítette az anyát, 8–10 hónapos csecsemő esetén viszont maradni lehetett. Elmondások szerint e téren a vizsgáló orosz tiszt sokszor emberségesebb volt, mint a helybeli segítő. Volt olyan 15 éves fiú, akit bujkáló nővére helyett vittek el. A nővérnek 1 és 6 éves gyermeke volt, hónapokig bujkált, s máig sem árulta el, hogy hol. A gyermekeket a szomszédok látták el közben.²⁹ Mezőberény iratai között szerepel a köröstarcsaiak listája is, Mezőberénybe hozhatták a „málenkij robotra” deportált 21 fő tarcsai lakost is. A nevükből ítélve berényi származásúak voltak ők is.³⁰

A „kistanácsban” működő pártok természetesen igyekeztek tagjaikat menteni. Kevés sikerrel jártak a mezőberényi megszálló erőknél, mutatja ezt a kommunisták által írt kérelem fejléce: „1945. január 7. Kedves elvtárs! Az orosz tisztek már reggel semmit sem akartak tudni az ígéretről. Így egy embert sem hagytak vissza. Nagyon kérlek, ha lehet, tegyél valamit, mert a Kormánnyal való megállapodást messze túllépték.” A szociáldemokrata és kiscgazda kérelmekben felsoroltakat, mind a 21 főt deportálták. A KMP kérelmében felsorolt 11 fő közül 6 főt vittek el „málenkij robotra”.³¹

Az első csoportot már elszállították Gyulára, készültek az újabb szempontok szerinti névsorok, amikor még mindig folyt a deportálás. Monostori Márton visszaemlékezése szerint 1945. január 8-án (hétfő) reggel kapta az értesítést, hogy 10 órára jelentkezzen a gettóban. Próbált saját ügyében és a Hűség mozgalomban részt vettek ügyében eljárni a tanácsban. Hiába mutatta be a hűségmozgalom törzskönyvét, melyben kb. 2000 név szerepelt, nem pártfogolták kérését, pedig a Hűség mozgalom egyik vezető személyisége volt Mezőberényben.³²

1945. január 9-én, kedden vitték az utolsó nagyobb csoportot Gyulára. Egy visszaemlékező szerint tömegkatasztrófa történt a község életében, amely a sok emberen és azok családtagjain keresztül a fél község elevenjébe vágott. „Az úton a piactér zsúfolásig tömve volt emberekkel, pedig a nagyobbik csoportot már vasárnap elvitték. Soha ilyen nagy és síró tömeget együtt nem látott még a község. A Békési úton egész a falu széléig ember és ember, könnyes szemű, búcsúintó, velünk érző rokon és barát, közeli és távoli ismerős, idegen... Akadtak itt-ott közbős vagy kárörvendő arcok is, de hála Istennek, a jószívű emberek voltak

²⁹ Köhler Julia szóbeli közlése.

³⁰ MB. OPSKK KÖNYVTÁR

³¹ MB. OPSKK KÖNYVTÁR

³² MONOSTORI 2006. 20.

akkor is többségben...”³³ Talán az országban is, de a térségben mindenképpen ritka, egyedülálló módon fejezte ki a község lakossága az 555 fő deportált mellett szolidaritását. Gyűjtést rendeztek, melynek során 8 872 P készpénzt, sok meleg ruhaneműt, 20 q lisztet, 4 q zsírt, 550 kg hüvelyeset és 8 q kenyeret gyűjtöttek össze a deportáltak részére akkor, amikor élelmiszerhiány volt, mikor az itthon maradók is sok mindenben hiányt szenvedtek.³⁴

KITEKINTÉS BÉKÉS MEGYÉRE

Egész Békés megyében – ahogyan Mezőberényben is – a szovjet államvédelmi alakulatok 1944 végén, 1945 első heteiben megkezdték az egyes települések körülzárását. Volt, ahol erőszakkal, másutt megfélemlítéssel vagy éppen megfélemlítéssel, csalással gyűjtötték össze a kívánt létszámú embert. A különböző időpontokban készített különféle szempontok szerint összeállított listákon szereplő személyek számának összegzése, a ténylegesen elhurcoltak számának megállapítása igen nehéz, szinte lehetetlen feladat. Ahogyan a Magyarországról deportáltak számáról, úgy a Békés vármegyeiekéről, sőt még az egyes településekről „málenkij robotra” kényszerítettekről sincs pontos számadatunk. Fogadjuk el Erdmann Gyula a Békés vármegyéből, illetve Csanád vármegye eleki járásából a Szovjetunióba deportált németek számáról adott összegzését: Gyula 550 fő, Mezőberény 558 fő, Gyoma 158–180 fő, Szeghalom 9 fő, Szarvas 19 fő, Békés-szentandrás 1 fő, Kondoros 1 fő, Doboz 13–30 fő, Békéscsaba 22 fő, Csorvás 2 fő, Békés 15–17 fő, Kétegyháza 6 fő, Füzesgyarmat 29 fő, Orosháza (és környéke) 132 fő, Gyulavári 4 fő, Pusztaottlaka 7 fő, Medgyesbodzás 14 fő, Nagykamarás 38 fő, Medgyesegyháza 22 fő, Elek 948–983 fő, Almáskamarás 304–320 fő. Összesen 2852–2944 fő. Az adatok bizonyára alatta maradnak a ténylegesen kiszállítottak számának, mivel például Gyulán a deportáltak egy részét nem vették nyilvántartásba. Almáskamaráson, meg több más helyen is a kiszállítottak zöme nem volt se volksbundos, se nyilas. Ennek az volt az oka, hogy ebből a községből is testületileg menekültek el a „bundosok” a szovjet csapatok elől; így csakis az ártatlanokat lehetett összeszedni, hogy meglegyen a kívánt létszám.³⁵ A parancs 4. pontja rendelkezett arról, hogy „a helyi polgári hatóságok kötelesek biztosítani azt, hogy minden egyes mozgósítandó személy a kitűzött időben

³³ MONOSTORI 2006. 28.

³⁴ MNL BÉVL Mezőberény, A községi „kistanács” jegyzőkönyve 1945. január 16.

³⁵ ERDMANN 1990. 15–16.

pontosan megjelenjen a gyülekezőhelyen”.³⁶ Tehát a parancs értelmében a „köz- munkára” rendelték listáját a településekre kivonult NKVD-s osztagok parancsnokainak utasítására, többnyire a helyi közigazgatás embereinek kellett összeállítaniuk. Az éppen csak megalakult helyi hatóságok a szovjetek bizalmát élvező baloldali, kommunista, gyakran szláv nemzetiségűekből tevődtek össze. Egy-egy esetben a listára való felkerülést vagy éppen az onnan való törlést nemcsak a helyi hatóságok párt- vagy nemzetiségi összetétele, hanem gyakran az egyes személyek elfogultsága vagy személyes bosszúvágya határozta meg. A „málenkij robotra” kijelöltek összegyűjtése is a helyi közigazgatásra hárult. S ha nem volt meg a létszám, akkor Mezőberényben például – az egyik visszaemlékező elmondásából tudjuk – bevitték azt az embert is, aki előző napon a listán szereplőt kísértte a gyűjtőhelyre.³⁷ S hogy miért nem szöktek meg sokan? A parancs utolsó, 5. pontja ad erre magyarázatot: ha nem tennének eleget a felhívásnak, akkor „Hadbíróság fog felettük ítélni. Ugyancsak szigorú megtorlásban részesülnek családtagjaik, bűntársaik.”³⁸

Január első heteiben egy újabb szomorú menet indult a gyűjtőtáborok felé, sokakban felidézve egy nemsokkal korábban már látott menetet. Békés vármegyében, az Arad felé vezető vasútvonal mentén 3 gyűjtőtáborot is létrehoztak: Mezőberényben, Gyulán és Eleken.³⁹ A „munkára mozgósítottakat” ezekben a táborokban gyűjtötték össze, s innen indultak a több mint ezer kilométerre levő „közvetlen mögöttesterületen végzendő közmunkára”.⁴⁰

Gyuláról 1945. január 10-én, Elekről 1945. január 11-én indultak el a deportáltakal a szerelvények. A mai Békés vármegye területéről 2800–2900 „málenkij robotost” vittek el.⁴¹

³⁶ A 2. és 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa 0060-as parancsának falragaszokon megjelent publikus változata. Facsimile kiadásban magyar és német nyelven lásd: BOGNÁR–W. MÜLLER 2017. 44–45.

³⁷ Köhler Julia szóbeli közlése

³⁸ A 2. és 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa 0060-as parancsának falragaszokon megjelent publikus változata. BOGNÁR–W. MÜLLER 2017. 44–45.

³⁹ BOGNÁR 2009. 39.

⁴⁰ A 2. és 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa 0060-as parancsának falragaszokon megjelent, publikus változata. BOGNÁR–W. MÜLLER 2017. 44–45.

⁴¹ ERDMANN 1990. 15.

GYULÁTÓL A LÁGERIG

A következő fejezetekben forráshiány miatt nagyrészt a visszaemlékezők szavait, gondolatait használtam fel, s nemcsak a jelzett hiányok okán, hanem azért is, mert az elszenvedettek a „málenkij robotban” résztvettek szavai jobban mutatják, tükrözik.

Az útvonal Arad – Brassó – Ploiesti – itt történt az átrakodás –, majd Har-kov – Kijev városokon keresztül vezetett a különböző munkatáborokba. A szerelvény gyakran megállt, elsőbbséget adott a frontra menő szerelvényeknek, így az út három hétig tartott, attól függően hova szállították a deportáltakat. „Gyuláról indult a vonatunk Arad felé, Brassón keresztül. A marhavagon ajtaja zárva volt, deszkákból összetákolt polcokon aludtunk, szerencsés esetben naponta két ember két vödörrel kimehetett a mozdonyhoz üzemvizet vételezni főzéshez, iváshoz. Időközben több vizsgálaton átestünk, amikor is nem csak a létszámot ellenőrizték, mert azt minden ajtónyitás után megszámozták, hanem a szökött SS katonákat keresték közöttünk. Bizonyára németnek néztek bennünket. Pedig az SS-tagok az oroszok megérkezése előtt nyugatra vonultak, köztünk nem voltak.⁴² A marhavagonokban 28-30 fő szorongott csomagostul, ezek szolgáltak alvóhelyül is. Enni vittünk magunkkal, de a vízért gyakran könyörögni kellett, mert azt sem adtak, s ha igen általában a mozdonyba való üzemvizet ittunk, ha hozzájutottunk. Az ablak vasrácsáról kapartuk le a deret, azzal próbáltuk szomjunkat csillapítani.”⁴³ „Pizkosul megjártam, mert minden csomagot űk hozzájuk (testvéreimhez) pakoltam. Az ennivalót, mindent, azt mondták, hogy űk fiúk, űk jobban bírják, majd űk viszik a csomagot. Igen ám, de az ennivaló ott volt náluk, én meg külön kerültem, űk elkerültek Elekre, oszt elkerültek Krivoj Rogba, mink meg Novosahtiba. Úgyhogy félúton már nem volt ennivalóm nekem semmi, mert minden ennivaló náluk volt. Ruhám is, mindenem náluk volt.”⁴⁴ WC gyanánt a vagon padlójába vágott lyukra helyezett feneketlen vödör szolgált. A szennyezett víztől sokan hasmenést kaptak. „A sínek mellett hosszú sorban kucorgó alakokat látni, akik ügyet sem vetve a járókelőkre, szégyenkezés nélkül könnyítenek sorsukon. Jelentkeznek az első tetvek.”⁴⁵ Ahogy minket kivittek, akkor Iassiban, Romániában, ott átpakoltunk a széles vágányra. De már útközben

⁴² Interjú Vermes Zoltánnal. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁴³ Interjú Brebovszky Gyulánéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁴⁴ Interjú Vértés Jánosnéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁴⁵ MONOSTORI 1989. 47.

is volt, aki meg is halt. Volt egy ókerti szomszédom, két évvel volt nálam idősebb, Wolf Gyurka, útközben meghalt. De hogy azt aztán hol temették el, csak kivették a vagonból, de azt sem tudjuk, hogy hol voltunk akkor.”⁴⁶

A TÁBOR

A Sahtiban lévő (mint minden) tábor „dróttal volt körülvéve”, előtte méteres csík elgereblyézve, négy sarkán őrk álltak, patruloknak hívták őket. Almáskamarásról, Gyuláról, Békéscsabáról, Elekről, Mezőberényből kerültek ide deportáltak, köztük a gyulaiak és a berényiek voltak a legtöbben. Emeletes faépület volt a szállásuk, egyik szárnyában a férfiak, másikon a nők laktak, tartozott hozzá egy egészségügyi részleg a sok beteg miatt.⁴⁷ Novosahtiban „kőépületben laktunk ugyan, de belül fából, ilyen rácsból készült választófalak voltak, a közük fűrészporról volt kitöltve. Fűthető volt a szoba, igaz kémény nem volt, a csövet az ablakon vezettük ki. Egy hatalmas sparhelt állt a szoba közepén, azzal fűtöttünk, a platnyi levételével lehetett rá tüzelőt tenni. Azon is főztünk, ha volt mit. Tüzelőt a bányából hoztunk, minden ott dolgozó hozott egy darab szenet. Kiváló minőségű volt, jól égett, sokáig tartott, jó meleget adott.”⁴⁸ „Fapriccseken aludtunk, egy priccsen többen is, emeletes priccsek voltak. Az első napokban felvették az adatainkat. Mindenkit németnek akartak írni, mi mondtuk, magyarok vagyunk, ilyen rublikájuk azonban nem volt.”⁴⁹ A táborokban volt fürdő, amit gyakran egyszerre használtak férfiak és nők, víz vagy volt, vagy nem. Guggolós WC-t használtak, ezeket a deportáltakkal ásatták ki.

A MUNKA

Télien vattaruhában és kabátban dolgoztak, kalucsni volt rajtuk, meg kapca. Váltáskor a bányában 40–50 kg-os dinamitos ládákat kellett cipelniük, féltek, hogy elbotlanak és felrobbannak. A csillék mozgatása női munka volt, ez önmagában nagy nehézséget okozott. Fentről, a –30–40°C-os hidegből kerültek le a csillék. Lent azután a fagy olvadni kezdett, ruháik átáztak, mert gyakran a hátukkal tolták, alul is sok helyen bokáig ért a víz, ezért aztán a nadrágjuk is csurom vizes

⁴⁶ Interjú Bujdosó Ádámmal. In FÜZES 1990. 333.

⁴⁷ Interjú Vermes Zoltánnal. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁴⁸ Interjú Halász Józseffel. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁴⁹ Interjú Bujdosó Ádámmal. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

lett. Kijövetelkor az mind rájuk fagyott, ráadásul meg kellett egymást várniuk, míg megszámolták őket, majd gyalog együtt indultak a lágerbe. Összesen mintegy 2 órát töltöttek kint a fagyban, minden ruhájuk kőkeményre fagyott. „Munkaruhát kaptunk ugyan, télen pufajkát, meg vastag nadrágot, gumicsizmát, de a nagy hideg elviselése így is nehézséget okozott. Három műszakban dolgoztunk, általában 10 órát naponta, az egy óra oda és az egy óra visszaúttal. 858 volt a számom, két és fél évig a nevemet nem hallottam, csak ezt a számot. Tele lett a kezem szénszilánkokkal, mára már csak ez az egy maradt a bőröm alatt. Azután másfél évig lapátos voltam. Négyen lapátoltuk a szenet, a teherautókra, kettő elöl, kettő hátul, 19-20 autót kellett megpakolni naponta. Sokszor rosszul lettem, ekkor felállítottak, lelocsoltak vízzel és dolgozni kellett tovább.”⁵⁰

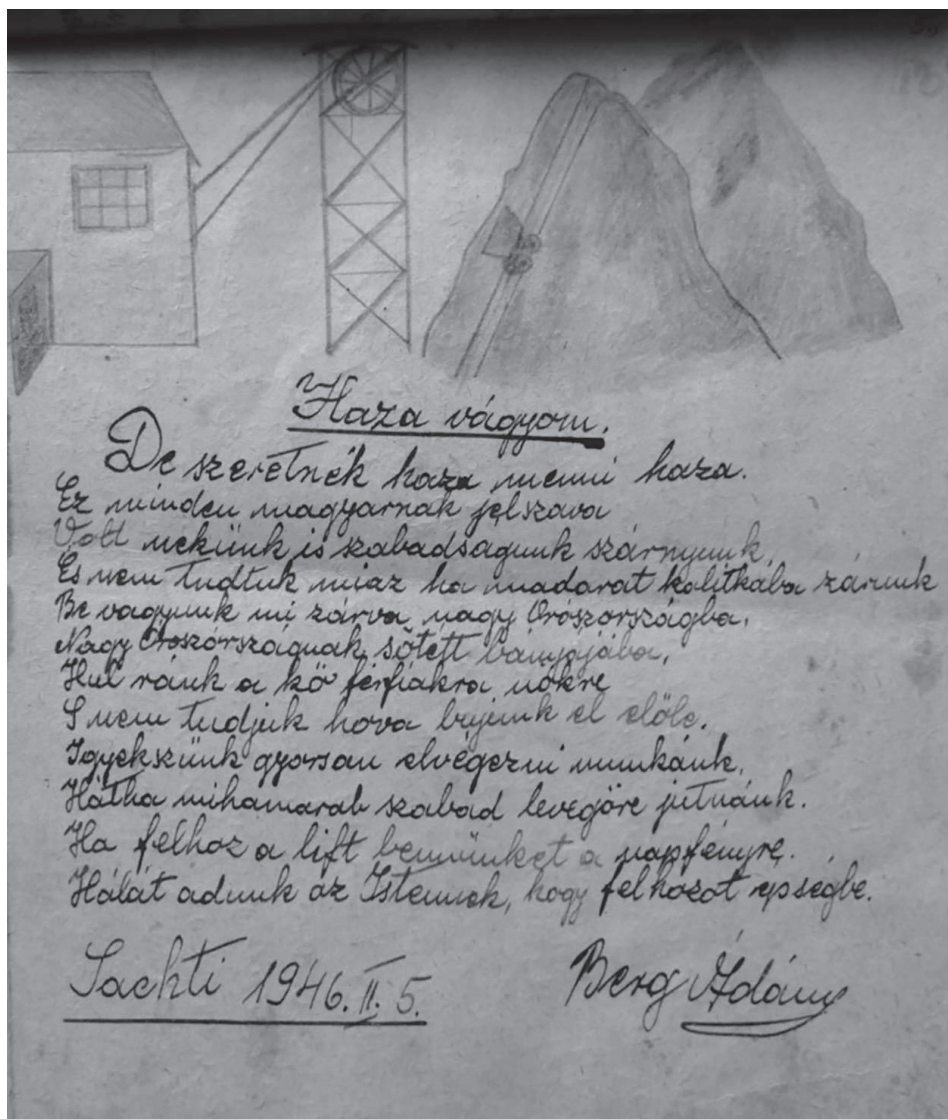
„Július 24-én délelőtt egy szörnyű bányaomlást, életveszélyt éltünk át. Életveszélyes helyzetben, és végig kellett dolgozni a műszakot a férfiaknak, a nőket fölengedték. Én nem mehettem föl. Nagyon kellett a tolmács. Menteni kellett a síneket és mindent, ami menthető volt. Velem maradt Pfaff Piri barátnőm. Sírtunk, de átéltük. Nekem a bibliai vers járt a gondolataimban. – A veszélyből megmentelek. – Így lett.”⁵¹ Nemcsak a bányaomlás réme, de a különböző felszabaduló gázok is sok bányában dolgozó egészségét rongálták meg. Erről tanúskodnak a hazatérés után felvett jegyzőkönyvek, orvosi igazolások. A krivoj rogi bányában például az egyik deportáltak fa esett a vállára és gázmérgezést is elszenvedett 1946. május 12-én.⁵² „Annyira fáradtak és kábultak vagyunk, hogy szerte-széjjel szóródva - egyik a másikat nem is látva - vonszoljuk fel magunkat a három kilométernyire fekvő lágerba.” A Krivoj rogi bányában dolgozó visszaemlékező öntudatlan állapotban került be a lágerbe, mások segítségével. A fürdő párszáz lépésre volt, oda is sokan alig tudtak elmenni, elvánszorogni, féltek, hogy elesnek és ott halnak meg a hidegben.⁵³

⁵⁰ Interjú Brebovzky Gyulánéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁵¹ Interjú Puskás Lászlónéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁵² MNL BÉVL Gyula, Békés, mezőberényi hadigondozottak törzslapjai

⁵³ MONOSTORI 1989. 218.

1. illusztráció: Berg Ádám németként deportált, de magyar lelkiületű „málenkij robotos”-nak az ukrajnai Szakti lágerében, 1946. február 5-én írt verse.
 (Berg Ádám hagyatéka a leszármazottainak tulajdonában.)

ÉTKEZÉS

„Aki még nem éhezett, az el sem tudja képzelni, mit éltünk mi át. El sem tudja képzelni, mit meg nem enne az ember és meg nem tenne egy kis élelemért. Húst nem kaptunk, mindig káposzta, burizs, répa, uborka, ezek levesek, időnként halat kaptunk. Az adagok pedig igen kicsinyek voltak. Kenyeret több napra kaptunk, ne magyar kenyérre gondoljon, olyan volt, mint a vályog, formára is meg állaga is, alig lehetett megenni, megpirítottuk, aztán sok vizet ittunk rá. Ez meg a vízbetegséghez vezetett.”⁵⁴ „Nem csoda, hogy meghaltak az emberek az olyan megterhelő munka és az olyan kalóriaszegény táplálkozás gyakran vezetett halálhoz, nem kellett csak egy kis betegség és a legyengült szervezet és lélek feladta a küzdelmet. Vödörben volt a leves egy kanállal lehetett méríteni, annyi járt. Az étkezés burizs volt mindig, kenyér három napra, elváltuk három részre, kettőt elzártunk, nehogy megegyük vagy megegye más. Majd elfelejtettem, egyszer-egyszer egy kis hal is akadt a sok burizs között.”⁵⁵ Így aztán az évszaknak megfelelően nem használt ruhadarabjaikat egyenként eladogatták: tejet, burgonyát vettek, amikor tehették, hogy valahogy életben maradjanak. 1945-ben és 1946-ban is pusztított a tífusz, 1946-ban még az éhség is. Az ott élő oroszok is éheztek. Korábban még lehetett tőlük vásárolni egy kis tejet, vagy más egyebet, 1946-ban viszont már nem, az már az ott lakóknak sem volt.

EGÉSZSÉGÜGY, ORVOSI ELLÁTÁS

„A higiénés körülményekről annyit mondhatok, hogy hol volt meleg víz, hol nem volt. Vödörket vittünk, abban megmosakodtunk, majd leöntöttük magunkat. Addig nem adtak enni, míg meg nem fürödtünk. Amikor megettük az ennivalót, akkor leborultunk a szobában és aludtunk. Aludni azt tudtunk, nagyon fáradtak voltunk, felkelni volt nehéz. Abból állt az életünk: munka, evés, alvás, munka.” – mondta el egy visszaemlékező.⁵⁶ Sok volt a poloska, tetű is volt mindenféle: fej-, ruha- és lapostetű. A tetű ellenszere a rendszeres tisztálkodás, a fürdés, a ruhák kigőzölése volt, vagy lett volna, mert néhány táborban víz sem volt mindig, egy-egy vödör vízben 2-3 fő mosdott meg. A poloskát nem tudták kiirtani, még az udvaron is volt, nyáron ott aludtak, pedig igyekeztek a lágert tisztán tartani:

⁵⁴ Interjú Bujdosó Ádámmal. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁵⁵ Interjú Brebovszky Gyulánéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁵⁶ Interjú Brebovszky Gyulánéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

„Úgyhogy akkor nyáron lent aludtunk az udvaron. Sokszor ki kellett pakolni az udvaron, mert fertőtlenítettek. De hát benne volt a falba. Engem szerettek a fenébe! Ahogy a priccs volt, deszka, akkor ahogy ott leültem, mindjárt éreztem, hogy a lábomat már csipkedik.”⁵⁷ Egy másik túlélő így emlékszik vissza a vízhiányra: „Amikor a bányában jártunk, ugye, amikor nem volt víz télen, olvasztottuk a havat, és akkor volt víz, meg míg meg nem mosakodtunk, nem tudtunk lefeküdni, mert úgy néztünk ki, mint a kéményseprő, csupa feketék voltunk, mint a bányászok, ugye. És akkor utána nyáron kérem szépen, ha nem volt víz, akkor elmentünk 5 km-t is vizet hozni, hogy tudjunk mosakodni, mert ha nagyon fáradtak voltunk, akkor mást nem csináltunk, mint kaptuk magunkat, úgy mindenestől a priccs alá feküdtünk, és ott feküdtünk, míg ki nem pihentük magunkat. Majd azután oszt aztán felkeltünk, s úgy mosakodtunk. Egy lébül mosakodtunk hárman, mert hát kevés volt a víz. Ott is volt vízhiány nagyon.”⁵⁸

Az egészségügyi állapotokról szintén ismereteket szerezhetünk a túlélők emlékei alapján: „Hát a mezőberényi Sauer Gyula fogtechnikus volt a megbízott orvos. Hát ugye őneki fogtechnikusi vizsgával, milyen végzettsége lehetett, valami csak. Akkor volt Gyuláról két nővér, aki a kórházból került oda, akkor volt egy mezőberényi nővér, szintén Gyulán dolgozott a kórházban, úgyhogy 3 nővér volt fönt.”⁵⁹ „Betegszoba volt, 39 fokos lázzal kiírták, ha nem volt láza, akkor nem, meg nagy sebbel sem kellett dolgozni. Egy berényi volt az ápolónő, a Wingert lány, többet tudott, mint az ottani orvos, sokat segített nekünk. Őt nem is engedték haza a berényiekkel 1947-ben, mert szükség volt rá.”⁶⁰ „Gyengék voltunk nagyon, mikor a sorakozón álltunk, oszt fúj a szél, ahogy ellökött, nem bírtam felállni, hanem felállítottak. Úgyhogy ez volt annak előtte, mielőtt hazajöttünk. Nagyon jól kifogtam.”⁶¹ Az állandó éjjeli műszakban az 50-60 cm magas vájatban 80-90 métert mászva lapátot, bányászlapát a kézben tartva leginkább a térdízületek szenvedtek, gyakori volt a bányászok körében a térdízületek és csontok megbetegedése. A térd bedagadt, a bőr alatt hatalmas ömleny keletkezett, amely rettenetesen fáj, és lehetetlenné tette a munkát. Egy jóindulatú puszkás őr gyakran segített ezeken a betegeken, amikor is biciskájával 3-4 cm hosszú vágást csinált a térden, így eltávolozhatott a felgyülemlt genny. A megoldás – akár a fertőzés miatti vérmérgezés, akár mert a bőr gyorsabban gyógyult, mint az alatta lévő sérült terület és így újra kezdődött a dagadás – gyakran halálhoz

⁵⁷ Interjú Vida Jánosnéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁵⁸ Interjú Vértes Jánosnéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁵⁹ Interjú Vértes Jánosnéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁶⁰ Interjú Vértes Jánosnéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁶¹ Interjú Vértes Jánosnéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

vezetett.⁶² Tífusz ellen nem volt más gyógyszer, csak a keserűsítő és a halolaj. Így aztán könnyen szedte áldozatait a gyenge, gyakran más betegségtől is szenvedők közül. Általános gyógmód volt a legyengült, felépülő félben lévő nagybetegek számára a tsz-ben való munkára kihelyezés néhány hétre. Ott több élelemhez juthattak és felerősödhetnek egy kicsit.

SZÖKÉSEK, BÜNTETÉSEK

Mikor javult az idő, szaporodtak a szökések, ez 8–10 főt jelentett hetenként. Az elekiek közül sokan román nyelvtudásukban bíztak, de még a Bug előtt elfogták és visszahozták őket. Az elfogottakat éjszakára bezárták a fagyos, cementes bunkerbe, nappal pedig elvitték őket dolgozni. A többieket órákig sorakoztatták az udvaron a pihenőidő alatt – ezt a kollektív büntetési formát minden táborban gyakran alkalmazták időjárásra, nappali vagy éjszakai órára való tekintet nélkül. Szökéskor gyakoribbak voltak a kutatások, minden papírt, okmányt és pénzt elszedtek a deportáltaktól. Az elszököttékért azok két szomszédját tették felelőssé, akik kötelesek lettek volna jelenteni a szökés tervét.

Radványi Sándor és társai szökési kísérlete így történt: „Szökésünkkor a bányából jövők nem mentek be a lágerba, mink, akik mentünk a műszakba, pedig nem mentünk le, hanem egy helyen elbújtunk, és aztán amikor este lett, akkor elindultunk. Hát iránytűnk az a sarkcsillag volt, meg én csináltam varrótűből egy ilyen iránytűt, mondván, hogy nyugat felé kell nekünk mindig menni, mert arra van Magyarország. Így ment ez pár napig. Egyik társunk nagyon fázott. Meglátunk egy épületet, menjük oda és kérjünk az Ottónak meleg teát. Úgy is volt. Elindultunk, odamentünk az épületbe, ott voltak vagy négyen, vagy öten oroszok. Azonnal hozzáfogtak csinálni a teát, oszt ott ültünk, beszélgettünk, katonák jöttek, elfogtak. Bevittek bennünket a lágerba. A föld alatt volt építve egy ilyen zárka, ami egy olyan 3-4 méteres helyiségből állt, aztán egy kis folyosó volt, ahun cellák nyíltak. Ebbe a kis cellákba akkora hely volt, hogy vagy állt az ember, vagy a térgyit maga alá húzta és úgy leguggolt, úgy tudott leülni csak. Bezártak mindnyájunkat egy-egy cellába, és akkor elmentek. Estefele jöttek megint, kinyitották a cella ajtaját, oszt aztán sorba kivittek bennünk. Kivezettek bennünket oda a placra, és ott egy »kicsikét« megvertek. Aztán vissza a zárkába. Másnap megint így volt. Harmadnap megint így volt.”⁶³ Végül a szökésért büntetőlágerbe vitték őket.

⁶² Interjú Vermes Zoltánnal. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁶³ Interjú Radványi Sándorral. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

HALÁLOZÁS – TEMETÉS

Különösen a Krivoj Rogba deportáltaknak volt nehéz a sorsuk, nemcsak a vasércbányákban való munka, az elégtelen táplálkozás, a hiányos orvosi ellátás, de a durva, embertelen bánásmód is folyamatosan megjelenik visszaemlékezéseikben. Monostori Márton számítása szerint ezekben a táborokban a halálozási arány megközelítette a 40%-ot.⁶⁴ Így például Braun József 40 évesen „végegységülésként” halt meg 1947. február 4-én, a krivoj rogi deportálásának idején, adatlapján azt olvashatjuk, hogy „nem ápolták.”⁶⁵ Stéfán József szintén Krivoj Rogban raboskodott. „Operáció közben vérmérgezést kapott”, melybe belehalt 1947. április 20-án, 48 évesen, két gyermeket, feleséget hagyott hátra.⁶⁶ Felesége, gyermekei csak 1947. július 29-én tudták meg halálhírét.

A magas halálozási létszám megteremtette a „vándorkoporsó” intézményét, s lassan már az is elkopott, annyi volt a halott, különösen a lengyelek között. A temetést vezető orosz tiszt beszéde így hangzott a halott fölött: „Lássátok, ez az ember keveset dolgozott, tehát keveset evett. Ha ti sokat dolgoztok, sokat is kaptok majd enni, és három hét múlva hazamentek. Na davaj! [Indulás dolgozni!]”⁶⁷ „Paulónénak a temetésén voltam, de nem tudtak mély gödröt ásni, mert a föld nem vastagon volt, palaréteg volt utána. Aztat nem tudták kivágni ugye, a tetejire tették. Hát, de két nap múlva ment az ember nem találta még a fejfát se, mert elhordták a fejfát, mert elvitték az ottani népek gyújtósnak maguknak.”⁶⁸ Egy másik visszaemlékező így számol be róla: „El lehet képzelni, hogy a mínusz 40 fokban télen meghalt valaki, hogy azzal mi történt. Kivitték, ki se tudták ásni neki a gödröt. Valamit csináltak, és oda beleborították. Azt a tokot, amiben vitték, azt meg visszavitték.”⁶⁹ A „vándorkoporsó” intézménye nem csak Krivoj Rogban, de Novosahiban is működött. „Nem mi, hanem a férfiak ásták ki a sírokat a temetőben, amely közös volt a helyiekkel. Ahogy meghalt a szerencsétlen ember úgy temették el koporsó nélkül.”⁷⁰

⁶⁴ MONOSTORI 1989. 9.

⁶⁵ MNL BÉVL Gyula, Békés hadigondozottak adatlapjai, Braun Márton

⁶⁶ MNL BÉVL Gyula, Békés hadigondozottak adatlapjai, Stéfán József

⁶⁷ MONOSTORI 1989. 149–150.

⁶⁸ Interjú Vértés Jánosnéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁶⁹ Interjú Vida Jánosnéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁷⁰ Interjú Brebovszky Gyulánéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

LÉLEKBEN ERŐSNEK LENNI

„Történtek a dolgok, semmi sem volt ott kiszámítható. Az adott szónak nem volt tartalma. Nem volt hihető: a »szkoro« a »szicsasz«. A hamar, a mindjárt kemény éveket jelentett. Mire megtanultuk, lélekben belerokkantunk.” – derül ki egy interjúból.⁷¹ ”Egyik legnagyobb fájdalmunk volt, hogy nem kaptunk itthonról levelet. Nem tudtuk mi van az itthoniakkal.”⁷² Más túlélők így emlékeznek vissza: „Mindig vártam a hazatérést. Folyamatosan terjedt a hír, hogy mikor indulunk haza, újabb és újabb dátumokkal. Rájöttünk, hogy önmagunk becsapása, ha ezeket elhisszük. Egyszer azonban csak megérkezett az örömhír. Az orosz tisztek sajnálkozva közölték velünk, hogy jöhetünk haza. Az ingyen munkát sajnálták?”⁷³ „Az énekeskönyv és a Petőfi kötet volt velem, ezt a kettőt olvastam két és fél évig, meg naplót írtam. Az utolsó időszak már nagyon nehezen telt, elfogyott minden testi, lelki erőm. Nem tudtam, mikor kerülök haza, de abban biztos voltam, hogy két hétnél tovább már nem bírom ki ezt a poklot. Végül egy sorakozónál olvasták fel a hazamenők névsorát, aki a nevét hallotta azt kiléptették. A R-ig sokat kellett várni, de csak meghallottam a nevem. Sírtunk.”⁷⁴

A HAZATÉRÉS

Ahogy a táborokban, úgy az államközi kapcsolatokra is jellemző volt az orosz cinizmus. Puskin nagykövet a következőkkel fizette ki Gyöngyösi János külügyminisztert: „az elszállított emberek idővel vissza fognak térni”. 1947. július 5-én Dr. Molnár Jenő alispán kereste meg levelével a miniszterelnökséget a gyulai német nevű lakosok kérelmével, az Oroszországba munkaszolgálatra kivitt hozzátartozóik hazaszállítása ügyében: „Közlöm, hogy Békés vármegye területéről annak idején – különösen Gyuláról – kivétel nélkül majdnem mind olyat vittek el, akik magyaroknak vallották magukat és soha sem voltak a volksbundnak és a nyilas pártnak tagjai. Hasonló a helyzet Gyoma községben is, míg Mezőberény községben is sokan kerültek be olyanok, akik politikai és nemzetiségi szempontból nem estek kifogás alá.”⁷⁵ A válasz 1947. augusztus 2-án érkezett. A/558.sz. Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság

⁷¹ Interjú Puskás Lászlónéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁷² Interjú Bujdosó Ádámmal. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁷³ Interjú Vermes Zoltánnal. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁷⁴ Interjú Brebovszky Gyulánéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁷⁵ MNL BÉVL Gyula alispáni iratok

V. Szviridov altábornagy levele Miniszterelnöknek, „1947. évi július hó 22-én kelt 8478/M.E. számú átiratában Ön kérte intézkedésemet a volt Gyula-i, Gyoma-i és Mezőberény-i lakosok, magyar állampolgárok hazaszállítására vonatkozóan, akik állítólag szovjet táborokban tartózkodnak. Ezzel kapcsolatban van szerencsém közölni, Miniszterelnök Úr, hogy miután a szovjet kormány jóváhagyta a szovjet táborokban lévő magyar hadifoglyok tömeges szabadon bocsátását, több mint 56.000 magyar ember érkezett haza, akik közül 3.867 fő polgári egyén volt. Lehetséges, hogy a hazaérkezett magyarok számában benne foglaltatnak azon egyének is, akiknek érdekében békésvárvármegye alispánja kérte az Ön közbenjárását. Ha ez eddig nem történt meg, - feltételeznünk kell, hogy a közeljövőben ők is hazatérnek.”⁷⁶ „A Gazdakörben vagy hol hívtak össze, tehát azt a lehetőséget adták, hogy az menjen oda és hát írja fel, hogy kije van kint, és felviszik a minisztériumba, ő meg leadja az oroszoknak. Na most, aki ide elment, tudott róla, írta, azt felvitték, aki nem, az maradt [a fogságban – K. M.]”⁷⁷ „Az 1500 fős táborból (Sahti), melynek nagy része Berényi volt, 1000 fő indulhatott haza. Sokan időközben meghaltak, vagy más táborba vittek őket. Jövetben is többször ellenőriztek bennünket, Debrecenben volt a fő ellenőrzés.”⁷⁸ Milyen állapotban érkeztek meg? Bujdosó Ádám többek között arról számolt be, hogy „75 kilósan vittek el, 48 kilósan engedtek haza”⁷⁹

Egy másik túlélő így emlékszik vissza a hazatérésre: „Hajnali 5 és fél 6 tájban az egész falu kint volt az állomáson. Reggel 5 órakor mindig szól a harang, amikor megérkeztünk ide Berénybe. Az a rengeteg nép, gondolja el, én kopasz voltam, ekkora kis hajam volt. Ennyire volt a nővérem, oszt nem ismert meg. Azt mondja, hogy hun van. Mondom, itt vagyok, azt mondja, hogy nem vagy te a testvérem. Otthon is odavezetett a lámpához, vagy a villanyhoz, s azt mondja, nézem, hogy valóban te vagy. Mondom, bolond volnék idejönni, ha nem ide tartoznék.”⁸⁰

Korábban is érkeztek haza betegszállítmányokkal, 1945-ben 16 fő, 1946-ban 22 fő. 1947. július 29-én (néhányan korábban, néhányan később) 446 fő érkezett haza. A maradékat kisebb-nagyobb csoportokban vagy egyenként engedték haza. 22 fő 58 hónapot töltött fogságban, 53 fő már nem jöhetett haza, ők meghaltak.⁸¹ Hozzátartozóik kérelemre hadigondozási segélyben részesül-

⁷⁶ MNL BÉVL Gyula alispáni iratok

⁷⁷ Interjú Pereiné Nigrinyi Erzsébettel. In: SZEBENI 1993. 264.

⁷⁸ Interjú Vermes Zoltánnal. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁷⁹ Interjú Bujdosó Ádámmal. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁸⁰ Interjú Vértés Jánosnéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁸¹ KÖHLER 2007. 10.

hettek, amennyiben hadigondozottá nyilvánították őket.⁸² A betegek kérhették rokkantta nyilvánításukat, ahol a „legutóbbi csapatteste” rovatba a „munkaszolgálatos” bejegyzést írták.⁸³

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Vármegyei Levéltára (MNL BÉVL), Gyula

Interjúk

Interjú Brebovszky Gyulánéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Bujdosó Ádámmal. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Chovanyecz Pálnéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Halász Józseffel. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Puskás Lászlónéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Radványi Sándorral. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Vermes Zoltánnal. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Vértés Jánosnéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Vida Jánosnéval. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Weigert Mihálllyal. Mezőberény 2015. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Feldolgozások

BOGNÁR Zalán 2009: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In Bognár Zalán (szerk.): *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”*, Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a Sztálini légerekbe 1944/45–1955. (Válogatás az EACEA által támogatott 2008/2009 során végzett kutatások: dolgozatok, interjúk anyagából.) Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.

BOGNÁR Zalán – W. MÜLLER Judit 2017: *A 0060-as parancs. A német származás indokával Magyarországról elhurcoltak története*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.

⁸² MNL BÉVL Gyula, Békés, mezőberényi hadigondozottak törzslapjai, Stéfán József

⁸³ MNL BÉVL Gyula, Békés, mezőberényi hadigondozottak törzslapjai, Vogel Mihály

- CSÁVÁS István – KÖHLER Julianna 2007: *Album azokról, akik 1945–1949-ig jóvátételi munkán szenvedtek Mezőberényből I–II.* Köhler Julianna, Mezőberény.
- ERDMANN Gyula (szerk.) 1990: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban.* Gyulai füzetek 4. Gyula, Békés Vármegyei Levéltár.
- FÜZES Miklós 1990: *Modern rabszolgaság, „маленький робот”, Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban 1945–1949.* Budapest, Formatív Kiadó, Nyomda és Reklámszervező Kft.
- KÖRÖSI Mihály 2016: *„Mit vétettem?” Mezőberényiek málenkij roboton.* Mezőberény, Mezőberény Város Önkormányzata,
- MÁTHÉ Áron (szerk.) 2017: *„Gulag történetek” Dél-alföldi magyarok és magyarországi németek a szovjet munkatáborokban.* Kiskunmajsza.
- MONOSTORI (MAÁSZ) Márton 2006: *A hűség ára. Ártatlanok pokoljárása a II. világháború végén.* Mezőberény, Berény Nyomda.
- NAGY Jenő 1979: *A forradalmi munkásmozgalom Békés vármegyei harcosai.* Békéscsaba, MSZMP Békés Megyei Bizottsága
- SZABÓ Ferenc (szerk.) 1973: *Mezőberény története I–II.* Mezőberény, Mezőberény Nagyközség Tanácsának Kiadása.
- SZEBENI Ilona 1993: *Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949.* Debrecen, Mozgáskorlátozottak PIREMON Kisvállalata.

**SZOVJET LÁGEREKRŐL
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN ÉS AZON TÚL**

BOGNÁR ZALÁN

**AZ NKVD GUPVI FELÜGYELETE ALÁ TARTOZÓ
SZOVJET, BOLGÁR, ROMÁN ÉS JUGOSZLÁV HADERŐ
ŐRIZETE ALATTI (HADI)FOGOLYTÁBOROK
A REVIDEÁLT MAGYARORSZÁGON, KITEKINTÉSSEL
A HATÁRON TÚLRA, 1944–1946**

A revideált, tehát az 1938–1941 közötti területi revíziókkal megnagyobbodott 14,7 milliós Magyarországról mintegy 1 millió magyar állampolgár – katona és civil – került szovjet fogságba.¹ Magyarország második világháborús, 172 ezer km²-es területén folytatott hadműveletek során mintegy 400 ezer magyar katona és mintegy 230 ezer civil került a hazai hadifogolytáborokba. Rajtuk kívül még 100–150 ezerre tehető azon magyar katonák száma, akik ugyan a határainktól nyugatra, immár a Német Birodalom területén kerültek szovjet fogságba, de a Szovjetunió felé vezető úton megjárták a magyarországi, különösen az északnyugat-magyarországi, valamint a tranzitlágeri feladatokat is ellátó hadifogolytáborokat. Különösen sokan kerültek az északnyugat-magyarországi táborokba az Ausztria szovjet zónájában fogságba vetettek. Ebből is adódott, hogy a lágersűrűség ebben a térségben volt a legnagyobb.

E táborok bár hivatalosan hadifogolytáborok, a szovjet meghatározásaik szerint hadifogoly-átvevő állomások (PPV), hadifogoly gyűjtőpontok (SZPV) és fronton működő átvevő-továbbító táborok (FPPL) voltak, mégis a bennük őrzött magyar foglyok 25-30%-a polgári személyként, azaz civilként került e táborokba. (Erre utal a címben is szereplő „(HADI)FOGOLYTÁBOROK” szó előtagjának a zárójelbe tétele.)

A következőkben először vizsgáljuk meg a táborokat, azok létrejöttét, elhelyezkedésüket, felügyeleti, őrzési, vezetési szervezetüket, nagyságukat, működési idejüket, majd a táborok lakóinak, vagyis a foglyoknak a helyzetét, életkörülményeit, szabadulási lehetőségeit, halálozási, illetve túlélési arányukat.

¹ BOGNÁR 2021. 30–63.

A TÁBOROKRÓL

E táborok létrejötte

1944. augusztus 26-án a Keleti-Kárpátokban, az Úz- és a Csobányos-völgyében lépett először Magyarország területére a Vörös Hadsereg. Majd – augusztus és szeptember kivételével – a front, illetve az azt 30-50 km-re követő hadművelési záróvonal nyugat felé haladásával párhuzamosan, – majd jóval később, 1945. június közepén is – a Vörös Hadsereg és az alárendeltségében harcoló bolgár 1. és a román 4. hadsereg, valamint a jugoszláv haderő őrizete alatt 72 hadifogolytábort, illetve táborrészleget² hoztak létre.

Azonban a második bécsi döntésben Magyarországhoz csatolt 43 ezer km²-es területen, Észak-Erdélyben és a Székelyföldön – elsősorban a Szovjetunió felé menő vasút hiánya miatt, de talán a terület bizonytalan hovatartozása is közrejátszott abban, hogy – egy kivétellel nem hoztak létre hadifogolytáborokat, csak egy-két éjszakás gyűjtőhelyeket, mint például Kolozsváron hét helyen is.³ Az egy kivétel a kiemelkedő közlekedéscsúszrajzi jelentőségű, a későbbi szovjet-román határnál, a Szovjetunió felé vivő fontos vasúti állomással és tiszai átkelővel rendelkező Máramarosziget (Sighet) volt.

Magyarország trianoni területére Battonya körzetében, 1944. szeptember 23-án léptek először a Vörös Hadsereg alakulatai. A délkeletről érkező 2. Ukrán Front csapatai októberben elsőként a Szeged melletti Nagyfán, az egykori gróf Pallavicini birtokon álló Nagyfai Büntetés-végrehajtási Intézetben létesítettek hadifogolytábort.⁴ Ezzel közel egy időben hozták létre a szőregi hadifogolytábort is.⁵

Szeged 1944. október 11-i elfoglalását követően még októberben alakítottak ki gyűjtő- vagyis koncentrációs tábort a Csillagbörtönből. Ezt bizonyítja többek közt egy a Külügyminisztériumhoz érkezett kérelem is, amely arról tanúskodik, hogy már októberben úgy került egy helyi lakos hadifogságba, hogy egy, a hadifogolytáborból szökött fogoly helyett vetették fogságba.⁶ Ezen kívül Szegeden,

² A tábor, illetve táborrészleg megnevezés azt jelenti, hogy több esetben egy-egy különálló láger a szovjet dokumentumokban egy tábornak a részlegeiként jelenik meg. Emellett a magyar dokumentumokban is, amikor két tábor van egy városban, akkor esetenként két, más-kor meg egy lágerként emlegetik azokat.

³ MURÁDIN 2023. 47.

⁴ DÁNYI 2004. 17; Interjú Török János egykori hadifogollyal. Budapest, 2003. Az interjú a szerző tulajdona.

⁵ SZŐREGI é. n. 9.

⁶ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 144.363/7 – 1945.

az első ismert hadifogoly haláleset október 22-én történt. Egy 23 éves hadifogolyt – valószínűleg szökési kísérlet miatt – lőttek agyon.⁷ Ehhez képest a szovjet források szerint Szegeden csak 1945. január 18-án jött létre a hadifogolytábor.⁸ Ez nyilvánvalóan téves adat elsősorban a korábban leírtak fényében, másrészt pedig életszerűtlen. Ugyanis igencsak furcsa, hogy 6, egymástól légvonalban akár 100-200 km-re levő településen (Szegeden, Miskolcon, Gödöllőn, Kiskunfélegyházán, Cegléden és Debrecenben) varázsütésre egy és ugyanazon a napon, 1945. január 18-án hozták létre a hadifogolytáborokat.⁹ Nyilván volt egy központi utasítás, és az alárendelt katonatisztek ahhoz igazodva, annak megfelelően írták meg a jelentéseiket a hadifogolytáborok létesítéséről. Sztálin is tisztában volt azzal, hogy az elé kerülő jelentések a felsőbb utasításoknak, illetve elvárásoknak való megfelelési kényszerből fakadóan nem a valóságot ábrázolták, hanem téves, fals adatokat, vagyis az előljárók elvárásait. E totális diktatúrának a zsigeri félelemből fakadó jelentéseiről így nyilatkozott a vezér, vagyis maga Sztálin: „*Ugyan ki bízhat meg kizárólag az írott dokumentumokban a javíthatatlan bürokratákon kívül? Legfeljebb a levéltári patkányok!*”¹⁰ (Az 1945. január 18-i dátum a gödöllői láger létrehozásához áll a legközelebb, bár azt is több nappal korábban hozták létre.) A Csillagbörtönbeli fogolytábort a márciusban elhatalmasodó tífuszjárvány miatt 1945. április végén átköltöztették a repülőtérre, ahol már csökkent a zsúfoltság és a higiénés körülmények is sokkal jobbak voltak.¹¹

A következő fogolytábort az október 17-én elfoglalt – és már említett – Máramaroszigeten hozták létre a császári és királyi 85. gyalogezred Mária Terézia korában épült laktanyájában.¹² Ezt hamar követte a Tisza túloldalán – a későbbiekben a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalján – Aknaszlatinán létrehozott láger. Majd a 2. Ukrán Frontnak az Alföld északi részére való előretörésével, a tiszántúli – más néven alföldi – csata vége felé, 1944. október 20-án Debrecen is a Vörös Hadsereg kezébe került és igen hamar, már október 26-ára kialakították a hadifogolytábort a Pavilon laktanyában. A következő a mezőtúri fogolytábor volt, amelyet a városháza épületéből alakítottak ki a település elfoglalása¹³ után, október 23–28. között.¹⁴

⁷ BÚS-SZABÓ 2001. 617.

⁸ VARGA 2009. 120.

⁹ VARGA 2009. 119–120.

¹⁰ WERTH 2001. 20.

¹¹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 144.363./7. – 1945.; SZEBENI 1993. 389; HERCZEG 1990. 80.

¹² BENKŐ-PAPP 2021. 113.

¹³ Mezőtúr szovjet kézre kerülése: 1944. október 22.

¹⁴ BOGNÁR 2017. 143.

Október–november folyamán hoztak létre (hadi)fogolytáborokat az 1941-ben visszacsatolt Délvidéken, pontosabban csak Bácskában, három településen: Újvidéken (Novi Sad), Zentán (Senta) és Szabadkán (Subotica). Ugyanakkor egyes, Újvidék közelében fogságba került hadifoglyokat miután a szovjetek elengedtek, a jugoszláv partizánok elfogták és levitték a szerémségi Vrdnik-i fogolytáborba.¹⁵

1944 novemberében a 4. Ukrán Front alakulatai által elfoglalt Kárpátalján hoztak létre egymás után (hadi)fogolytáborokat, nagyjából a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa által 1944. november 12-én¹⁶ kiadott 0036-os, szigorúan titkos parancshoz köthetően. Elsőként, az 1944. október 24-én elfoglalt Szolyván (Szvaljava)¹⁷ hozták létre az ottani határvadász laktanyából Kárpátalja legnagyobb (hadi)fogolytáborát, – amit a köznyelv csak „haláltábor”-nak nevezett – majd az ugyanaznap elfoglalt Huszton, később Mezőterebesén (Sztrabicsó), Perecsenyben (Perecsin), Újkemencén (Novoszolica) és Malomréten (Zsornava). Bár a Dupka György által felkutatott szovjet dokumentumokban nem szerepel, mégis a magyar levéltári iratokban több helyen is megtalálható a munkácsi hadifogolytábor is, ahonnan például 1945. április 5-én 550 legénységi állományú hadifogoly kérte a fogolytáborból való kikérését, hogy az új magyar honvédségben szolgálhasson.¹⁸

Szintén a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa által kiadott 0036-os, szigorúan titkos parancshoz köthetően – tehát főként novemberben és részben decemberben – jöttek létre fogolytáborok Kárpátalja szomszédságában, Kelet-Szlovákiában Szinnán (Snina), Homonnán (Humenné) és Csörgön (Čerhov).¹⁹ E települések közül csak utóbbit csatolták vissza Magyarországhoz 1938-ban, az első bécsi döntésben Nagy-Britannia és Franciaország jóváhagyásával. Ugyancsak a visszacsatolt területen, az előzőekhez kapcsolódóan hoztak létre fogolytábort

¹⁵ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.196/pol. – 1945; MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 145.648./7. – 1945.

¹⁶ Több helyen tévesen november 13-i dátum szerepel, mivel a 0036-os parancs alá ezt írták. Ugyanakkor, ha a 13-i ülésen hozták volna meg a határozatot, akkor hogyan adhatták a 13-i parancsban utasítást Fagyjev vezérőrnagynak arra a 9. pontban, hogy a parancs meghozatala előtti napra, vagyis november 12-én 15 órára hívja össze értekezletre a katonai városparancsnokokat és helyetteseiket. (KACSUR–KORSZUN 2012. 56.) Másodszor pedig azért sem lehetséges, hogy a 13-i ülésen született a határozat, mert ha akkor hozták volna, akkor hogyan volt lehetséges, hogy még aznap megjelentek az utcákon a határozat alapján készített felhívások? Nyilvánvalóan valamilyen okból egy nappal későbbre datálták annak keltét.

¹⁷ DUPKA 2014. 124.

¹⁸ HL HM 23.403/el. – 1945.

¹⁹ E táborokról bővebben lásd Dupka György írását e kötetben!

Deregyőn a Lónyay kastélyból, ahova szintén főként civileket hurcoltak hadifogolyként.²⁰ A Felvidék visszacsatolt keleti felén, de az előbbiekhöz nem köthető indokkal hoztak létre egy kisebb tábort a Fülek melletti Bénán is.²¹

Szintén ebben az időszakban – 1944. november végén, december elején –, de immár a Duna-Tisza-közén a 2. Ukrán Front alakulatai Baján,²² a város déli szélén lévő utász laktanyából és az út túloldalán lévő barakk-táborból hoztak létre fogolytábort, amely december 8-án már javában működött, hiszen azon a napon már létesítettek a városban a hadifoglyok ellátására, megsegítésére egy úgynevezett szociális konyhát, ahonnan e naptól fogva kaptak élelmet a hadifogolytáborból munkára kivitt foglyok.²³

A bajaival közel egy időben jött létre gyűjtőtábor Kecskeméten²⁴ is. Először a törvényszéki palotát használták a hadifoglyok őrzésére, amelyet december elején már fogolytáborként használtak.²⁵ Később azt az egyre növekvő létszám miatt a városközponttól távolabb, de a vasúthoz közelebb fekvő Ferenc József laktanyába költöztették.

A 2. Ukrán Front csapatai a Budapest hadművelet keretében 1944. november 4-ére elfoglalták Ceglédet, amelynek különös jelentőségét az adta, hogy a Budapestről kelet, vagyis a Szovjetunió felé vezető vasútvonalak csomópontja ezzel a Vörös Hadsereg kezébe került. A városnak e különleges közlekedésföldrajzi helyzetéből adódóan itt hozta létre a Vörös Hadsereg a Kárpát-medence legnagyobb hadifogoly-koncentrációjának helyt adó táborát, amely két különálló részből állt, a huszár és a páncélos laktanyából.²⁶

Szintén november 4-én került a szovjet csapatok kezébe Szolnok is, ahol a Werbőczy utcában lévő törvényszéki épületet használták hadifogolytáborként.²⁷ November végén – december elején hozták létre az első hadifogolytábort Jászberényben,²⁸ ugyanis a környező településekről a férfi lakosság egy részét december elején már ebbe a táborba hajtották.²⁹ Azonban Jászberény-

²⁰ GÉCZI 1992. 22–26.

²¹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.444/pol. – 1945; MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.766/pol. – 1945.

²² Baja szovjet kézre kerülése: 1944. október 21.

²³ MNL BKVL Bfil XXI. 502. Baja város közgyűlési jegyzőkönyvei 1945. december 15.

²⁴ Kecskemét szovjet kézre kerülése: 1944. november 1.

²⁵ TAKÁCS 1999. 131., 134., 140.; VHBSZ 9. – 1992. Dr. Révész László vie. 1.

²⁶ E táborról bővebben lásd BOGNÁR–JÓJÁRT–REZNÁK 2017.

²⁷ HL HM 5.067/ált. – 1945.

²⁸ Jászberény szovjet kézre kerülése: 1944. november 15.

²⁹ MNLOL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.290/pol. – 1945.; MNLOL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26.386/pol. – 1945. MNLOL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.252/pol. – 1945.; VHBSZ 134. – 1992. Fehér Béla vie. 1.

ben létesítettek egy másik lágert is valamikor február–márciusban, az éppen megszüntetett debreceni foglytábor 33-as számozásával – amiről bővebben majd a későbbiekben szólok.

Vácon³⁰ a város elfoglalása után nem sokkal „a királyi országos fegyintézet épületét – hadifoglyok elhelyezése céljából – az orosz haderő igénybe vette.” – derül ki a polgármesternek az alispánhoz írott, a városi közállapotokról való beszámolójából.³¹

1. illusztráció: A ceglédi huszár laktanya egyik épületének fala, amelynek tégláira az ott raboskodók üzentek az utódoknak (Fotó: Jójárt György)

1945 január–februárjában jöttek, illetve jöhettek létre a 2. Ukrán Front alárendeltségében harcoló 4. román hadsereg őrizete alatti északkelet-magyarországi hadifogly-gyűjtőtáborok is. Megközelítően pontos dátumot csak a miskolci³² hadifoglytáborról tudunk adni, amelyet a város szélén, a vasút mellett lévő huszár laktanyából alakítottak ki annak 1945. január 3-a utáni szögesdrótke-

³⁰ Vác szovjet kézre kerülése: 1944. december 8.

³¹ HORVÁTH 1996. 660.

³² Miskolc szovjet kézre kerülése: 1944. december 3.

rítéssel történő körülkerítésével.³³ A térségben, Miskolc 50 km-es körzetében még további hat hadifogoly-gyűjtőtábor létesült román felügyelet alatt a jelzett időszakban. Közülük valószínűleg elsőként – a hat település közül először, az 1945. november 29-én elfoglalt – Alsó- és Felsőzsolcán hoztak létre fogolytábort. Utóbbiban a Landsman-féle épületből alakítottak ki hadifogolytábort,³⁴ ezeket követően – valószínűleg elfoglalásuk sorrendjében – Szirmabesenyőn,³⁵ Sajóecsegen,³⁶ Edelényben³⁷ és Sirokon³⁸ a Glück-udvarban.³⁹ Közülük az első öt gyűjtőtábor a Miskolc keleti szomszédságából indulva a Sajó, majd a Bódva mentén felfelé kúszva, láncolatszerűen jött létre, míg a hatodik, a siroki a Tarna folyó mentén. A térségben és az előbbi táborokhoz kapcsolódóan, de immár szovjet őrizet alatt Salgótarjánban⁴⁰ 1944. december végén – 1945. január elején alakult meg hadifogolytábor az Újtelepen.⁴¹

A Dél-Dunántúlon 1945. január és április között a 3. Ukrán Front alárendeltségében harcoló 57. szovjet és az 1. bolgár hadsereg öt hadifogolytábort hozott létre. A bolgár hadsereg által létrehozott három gyűjtőtábor négy településen helyezkedett el. Elsőként az 1. számút és egyben a legnagyobbat a Szigetvártól északra, 2,5 km-re levő Csertőn⁴² – a korabeli dokumentumokban többnyire Csertő-pusztaként emlegetett – gróf Festetics Domonkos uradalmán⁴³ hozták létre, amelynek parancsnoka Nedjo Talmazov hadnagy volt. A 2. számút – amely kezdetben Péterváradon (Petrovaradin) működött – 1945 áprilisában helyezték át Pécsre, a Ferenc József laktanyába, amelynek parancsnoka Alexander Karailiev hadnagy volt.⁴⁴ Itt azonban felmerül egy kérdés, hogy vajon Pécs szovjetek általi, 1944. november 29-i elfoglalása és az áprilisi időpont között melyik haderő és hol őrizte a térségben elfogott hadifoglyokat?

„A harmadik hadifogolytábor két településen működött, Csurgón (1945. március 31-től) és Nagykanizsán (április 1-től).” – olvashatjuk Alexander Gjurov

³³ VHBSZ 212. – 1992. Kisgergely Ágoston vie. 3.; A január 3-a körüli dátumot erősíti meg NAGY 2017. 34

³⁴ A mai Pokol csárda és a Művelődési Ház helyén és udvarán volt a tábor. ZSIROS 1993. 221.

³⁵ Szirmabesenyő szovjet kézre kerülése: 1944. december 3.

³⁶ Sajóecsege szovjet kézre kerülése: 1944. december 10.

³⁷ Edelény szovjet kézre kerülése: 1944. december 13.

³⁸ Sirok szovjet kézre kerülése: 1944. december 6.

³⁹ ZSIROS 1993. 221.

⁴⁰ Salgótarján szovjet kézre kerülése: 1944. december 26.

⁴¹ MNL NVL XXII. 102. Salgótarján polgármesterének iratai 72/1945. Utalás a dokumentumra: Á. VARGA–Cs. SEBESTYÉN 2002. 11.

⁴² Csertő (Szigetvár mellett) szovjet kézre kerülése: 1944. december 5.

⁴³ MNL SVL XXI. 16. Szigetvári járás iratainak iktatókönyve.

⁴⁴ GJUROV 2005. 52.

könyvében.⁴⁵ Azonban a csurgói hadifogolytábor felállításának az időpontja bizonyosan nem március 31. Egyrészt azért nem, mert aznap foglalta el a bolgár haderő és nem ismerünk arra példát, hogy már az elfoglalás napján egy településen eldöntötték volna a hadifogolytábor helyét, és azt létre is hozták volna, ami eléggé irreális. Másrészt pedig első kézből, Schlegel Oszkár tartalékos mérnök zászlós, egykori hadifogoly visszaemlékezéséből tudhatjuk – aki jelen volt a fogolytábor létrejötténél –, hogy a csurgói hadifogolytábort április 3-án létesítették a város északi peremén lévő uradalmi majorból.⁴⁶ Hasonlóképpen irreális a nagykanizsai hadifogolytábor létesítésének az időpontja is, hiszen itt is arra a napra teszi Gjurov a láger létrejöttét, amikor a várost az 57. szovjet és az 1. bolgár hadsereg alakulatai elfoglalták. A két időpontból valószínűsíthető, hogy Gjurov a láger létrehozásának az időpontját automatikusan a települések elfoglalásának a napjától datálta.

A szovjetek a Dél-Dunántúlon két településen alakítottak ki hadifogolytábort, előbb Kaposváron⁴⁷ a Baross laktanyából, majd Rigyácon április 2–5-e között.⁴⁸

A Duna-Tisza közén hosszú kihagyás – közel egy hónap – után 1945. január 9-én Kiskunfélegyházán hoztak ismét létre hadifogolytábort a Magyar Királyi Állami Tanítóképző és Líceum épületéből.⁴⁹ A kiskunfélegyházival közel egy időben jöhetett létre a tetétlenpusztai⁵⁰ tábor, mivel az ide hozott foglyokat a vasúti tovább szállítási lehetőség miatt mindig továbbhajtották Félegyházára. A gróf Teleki József majorjából kialakított gyűjtőtáborban 1945. január végére már mintegy 11 ezer fogoly raboskodott.⁵¹

Főként a Budapest utcáiról egyre nagyobb létszámban összeszedett civil „hadifoglyok” befogadására hoztak létre gyűjtőtábort Gödöllőn,⁵² a vasútállomás közelében levő Premontrei Gimnáziumban, illetve a konviktusban. Román katonák már január 5-én elhelyeztek itt 5-600 magyar hadifoglyot. Január 12-én a szovjet parancsnokság hadifogolytábor céljára lefoglalta a gimnáziumot és a konviktust, majd – a gyorsan növekvő fogolylétszám miatt – január 16-án

⁴⁵ GJUROV 2005. 52.

⁴⁶ VHBSZ 367. – 1992. Schlegel Oszkár *vic.* 1-2.

⁴⁷ Kaposvár szovjet kézre kerülése: 1944. december 2.

⁴⁸ TAR 1999. 8–14.; HL HM 38.001/el. – 1945.; VHBSZ 115. – 1992. Nyerges István *vic.* 1.

⁴⁹ MNL BKVL KFil VIII. 84. A Kiskunfélegyházi Állami Tanítóképző Intézet iratai, MEZŐSI 1945. 1–2.

⁵⁰ Tetétlenpuszta (ma Dunatétlen) szovjetek általi elfoglalása: 1944. november 13.

⁵¹ VHBSZ 351. – 1992. Gyalus Ferenc *vic.* 2.

⁵² Gödöllő szovjet kézre kerülése: 1944. december 12.

a rendház is a (hadi)fogolytábor komplexum részévé vált.⁵³ Sőt mindezekon kívül a közelben lévő baromfi-telepet is gyűjtőtáborra alakították, amit a foglyok csak „tetüfarm”-ként emlegettek.

A Budapesten és a környékén elfogott több mint 150 ezer főnyi – főként civilekből álló – hatalmas fogolymennyiséget a két jászberényi, a két ceglédi, a kecskeméti, a váci, a tetétlenpusztai, a bajai és a kiskunfélegyházi tanítóképzői fogolytáborok már nem voltak képesek befogadni, ezért újabb lágert alakítottak ki a szovjetek, méghozzá a kelet felé kiváló vasúti összeköttetéssel bíró és már hadifogolytáborral rendelkező Kiskunfélegyházán, a Constantinum – korabeli széles körben elterjedt nevén a zárda – épületegyütteséből.⁵⁴ A Constantinum épületében 1944. október 27-től 1945. február 2-ig orosz hadikórház volt. 1945. február 2-től hadifogoly-gyűjtőtábor volt – olvasható a kiskunfélegyházi katolikus polgári leányiskola 1945. júliusi jelentésében.⁵⁵

A rommá lőtt fővárosban 1945. február végén – március elején a Kerepesi út és a Hungária körút sarkán lévő, Ferenc József Lovassági Laktanyából alakítottak ki hadifogolytábor.⁵⁶ A többször is gazdát cserélt várost, Székesfehérvárt véglegesen 1945. március 23-án elfoglaló 3. Ukrán Front alakulatai még a hónapban két hadifogoly-gyűjtőtábor hoztak létre, az egyiket a Szent György Kórház területén, míg a másikat az annak közelében lévő légvédelmi tüzér laktanyából.⁵⁷

1945. március 26–27-én a szovjet csapatok megszállták Celldömölköt és környékét. Egy hét múlva, április 2-án megkezdték a környék első gyűjtőtáborának a kialakítását Intapusztán, a Batthyány-Strattmann család uradalmi majorjának területén az oda gyűjtött foglyokkal.⁵⁸

Jánosháza⁵⁹ mellett 1945. április elején a Kemenespálfa – Martonfapusztán, Felsőbükki Nagy Pál uradalmán hozták létre a hadifogoly-gyűjtőtábor.⁶⁰ A lágér nagyon nagy kiterjedésű volt, ikertábornak is nevezték, mert az uradalomnak két, egymástól távolabb eső majorsági központja köré épült ki a lágér.⁶¹

⁵³ DRAGSITS 1998. 185.

⁵⁴ A Constantinum teljes neve: Constantinum Római Katolikus Leánynevelő-Intézet Tanítóképzője, Leánylíceuma és Polgári Leányiskolája.

⁵⁵ MNL BKVL KFil VIII. 102. Constantinum Római Katolikus Polgári Leányiskola iratai P 51./ 1944-45.

⁵⁶ 1945 májusában Bajcsy-Zsilinszky laktanyává nevezték át.

⁵⁷ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 123.857./pol. – 1945.; Zala 1945. május 23. 1.

⁵⁸ MAJTHÉNYI 1996. 3.

⁵⁹ Jánosháza szovjet kézre kerülése: 1945. március 27.

⁶⁰ MAJTHÉNYI 1996. 3.

⁶¹ VHBSZ 356. – 1992. Nováki Tivadar vie. 1.; VHBSZ 414. – 1993. Sramó József vie. 2-3.

Komárom közelében lévő Nagyigmádon, amelyet a 3. Ukrán Front alakulatai március 27-én foglaltak el, szintén egy uradalmi majorban alakítottak ki (hadi)fogolytábort, valószínűleg áprilisban.⁶² Míg a Duna túlsajpartján a 2. Ukrán Front március 30-án megszállva az első bécsi döntésben visszacsatolt Észak-Komáromot, az Öregvárban létesített (hadi)fogolytábort, ahol április 7-én már 12 ezer fő raboskodott.⁶³

A Duna déli oldalán március 28-án elfoglalt Győrben, az egyre nagyobb mennyiségben hadifogságba kerülő embertömegek befogadására április elején egymást követően, két hadifogoly-gyűjtőtábort is létrehoztak. Az egyiket április 1-jén a Frigyes laktanyából,⁶⁴ míg a másikat a győrszabadhegyi laktanyából, amelyet szokás szerint a foglyokkal kerítették körbe szögesdróttal.⁶⁵ (Sajnos a legtöbb levéltári forrásnál és visszaemlékezésnél csak annyi olvasható, hogy győri fogolytábor, de hogy melyikről van szó, azt már nem vagy csak ritkán említik.)

Ságodon⁶⁶ – amely település ma Zalaegerszeg északi részét képezi – a szovjet csapatok már április első napjaiban megalakították a (hadi)fogolytábort a Krassovits kastélyból, illetve majorságból, ahol április 4-én már több ezren voltak.⁶⁷ Sopronkőhidán⁶⁸ április elseje után, a 3. Ukrán Front alakulatainak bevonulását követő napokban a fegyházból és a vele szemközt lévő lakótelepből jött létre a fogolytábor.⁶⁹

A mosonmagyaróvári lágert a Levél utcai rendőrségi laktanyából alakították ki a szovjetek közvetlenül a város elfoglalása, április 2-a után, valószínűleg április 3-án, mivel a város elfoglalásának a napján a harcok alakulatok légerkialakítással nyilván nem foglalkoztak és egyébként sem az ő feladatuk volt, ugyanakkor 4-én már állt a tábor.⁷⁰

Magyarországon azonban nemcsak a harcok idején vagy közvetlen azok után jöttek létre hadifogoly-gyűjtőtáborok, hanem jóval később is. A Magyarországról a Német Birodalom, illetve Ausztria területére lépő Vörös Hadsereg 1945

⁶² MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.766/pol. – 1945.

⁶³ VHBSZ 319. – 1992. Zsakó Andor vie. 5.

⁶⁴ VHBSZ 303. – 1992. Bodnár Lajos vie. 2.

⁶⁵ DARÓCZI 1986. 25.

⁶⁶ Ságod (ma: Zalaegerszeg része) szovjet kézre kerülése: 1945. március 30.

⁶⁷ VHBSZ 414. – 1993. Sramó József vie. 3.; A tábor április eleji létezését erősíti meg Varga Sándor, egykori hadifogoly naplója is. VARGA http://www.szigliget.hu/main/index.php?option=com_content&view=article&id=67%3A%20fogolytabor-naplo-1945-47&catid=1%3A%20szigligeti-toertenetek&Itemid=87&showall=1 (Letöltés: 2012.07.16.)

⁶⁸ Sopron szovjet kézre kerülése: 1945. április 1.

⁶⁹ NÉMETH 1980. 97.

⁷⁰ HERCZEG 1990. 68–69.

áprilisában és május elején, a május 9-i kapitulációig, sőt még jóval azután – akár május 23-ig – is tömegével ejtett fogságba ellenséges katonákat és civileket. A nagy tömeg elhelyezési nehézségei miatt Nyugat-Magyarországon egészen május végéig létesítettek további (hadi)fogolylágereket. Ezek közé tartoznak többek között az 1945 április–májusában Peresztegen,⁷¹ a Schmidegg-kúriából, és Csepregen,⁷² a Rotherman-kastélyból, illetve majorságból, valamint az út túloldalán a Malomkertben létesített barakkokból és kialakított hadifogolytáborok is.⁷³

A Sárvár melletti Alsópatyon⁷⁴ 1945. május elején hoztak, illetve hozattak létre a szovjetek gyűjtőtábor Nagy Dániel majorságából a sopronkőhidai (hadi) fogolytáborból odahajtott foglyokkal, mert a fegyház már rendkívül túlszűfolt volt. A táborlakók – mint ahogy a többi nyugat-dunántúli lágerben – java részt az Ausztria területén elfogottakból kerültek ki.⁷⁵

Az utóbbihoz hasonlóan, szintén az egyik – jelen esetben az intapusztai – fogolytábor túlszűfoltóságának az enyhítésére, illetve tehermentesítésére létesítettek április végén – május elején annak déli szomszédságában Mesteriben, Nagy György majorjának területén egy másik gyűjtőtábor.

1945. május 19-én a Szombathelytől délkeletre 12 km-re levő Sorokpolányban⁷⁶ alakítottak ki fogolytábor a Gyula-majorból mintegy 2000 négyyszögöles területen.⁷⁷

1945. május közepén a Székesfehérváron működő két, egyenként mintegy 40 ezer fős tábor – a Szent György kórházi és a légvédelmi tüzér laktanyai – túlszűfoltóságának a csökkentésére hoztak létre hadifogolytábor Hajmáskéren, amelyet május 24-én az új magyar honvédség egyik utász századával kerítették körbe szögesdrótkerítéssel.⁷⁸

Legutolsóként Sopronhorpácson, a Széchenyi kastélyból és a hozzá tartozó majorból kialakított hadifogolytábor nyitotta meg kapuit a magyarországi harcok befejeződését követően két hónappal, 1945. június közepén.⁷⁹ A gyűjtő-

⁷¹ Ma: Sopronpereszteg. Szovjet kézre kerülése: 1945. március 31.

⁷² Csepreg szovjet kézre kerülése: 1945. március 29.

⁷³ Sági Ferenc csepregi lakos közlése.

⁷⁴ Ma: Rábapaty.

⁷⁵ Kovács 1993. 6.

⁷⁶ A korabeli forrásokban időnként Sorkipolányként szerepel, mivel Sorokpolány az 1939-ben egyesült Sorkipolányból és Sorokújfaluból jött létre. Vas vármegye, vasvári járás.

⁷⁷ Egy táborbeli levele, amelyet egy tábori levelezőlapon sikerült kijuttatnia a lágerből Vas vármegye főispánjához 14 ezer társa nevében. VML IV. – 401/b Főispáni iratok sz. n.

⁷⁸ HL HM 188./bk. elns. – 1945.

⁷⁹ Interjú Kovács Zsigmond, volt katona hadifogollyal. Budaörs, 2003. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

tábort azonban már május második felében kialakították, a gyűjtőtáborba várva 15-16 ezer magyar-német hadifogoly beszállítását – derül ki a megyei rendőrpáncsnok jelentéséből.⁸⁰

Amikor a magyarországi hadifogoly-gyűjtőtábor hálózat kialakulásáról beszélünk, akkor feltétlenül említést kell tennünk azokról a táborszerű helyekről, gyűjtőhelyekről, amelyeket a gyűjtőtáborok, vagy a vasúti bevagonírozó helyek felé vezető utakon állítottak fel és a gyűjtőtáborokkal ellentétben, azoknál jóval rövidebb ideig, csak négy-öt napig, vagy néhány hétig álltak fenn. Ezen kívül a gyűjtőhelyek néhány kivételtől eltekintve nem voltak szögesdrótkerítéssel körülvéve. Ugyanis csak a jelentősebb, hosszabb ideig működő gyűjtőhelyeket kerítették körül. Ezek némelyikén volt szörtelenítés vagy fertőtlenítés is, mint például Sós-kúton, Sántoson, Ercsiben vagy Kálon.

A korabeli dokumentumokban, valamint egyes visszaemlékezésekben előfordul, hogy ezeket a gyűjtőhelyeket tévesen gyűjtőtáboroknak, vagy csak egyszerűen fogolytáboroknak nevezték. Ebből fakadóan egyes, a témát érintő munkákban is előfordult, hogy egyik-másik ilyen gyűjtőhelyet gyűjtőtábornak hívták, ami a téma, még alapszintű feldolgozottságának a hiánya miatt érthető is.

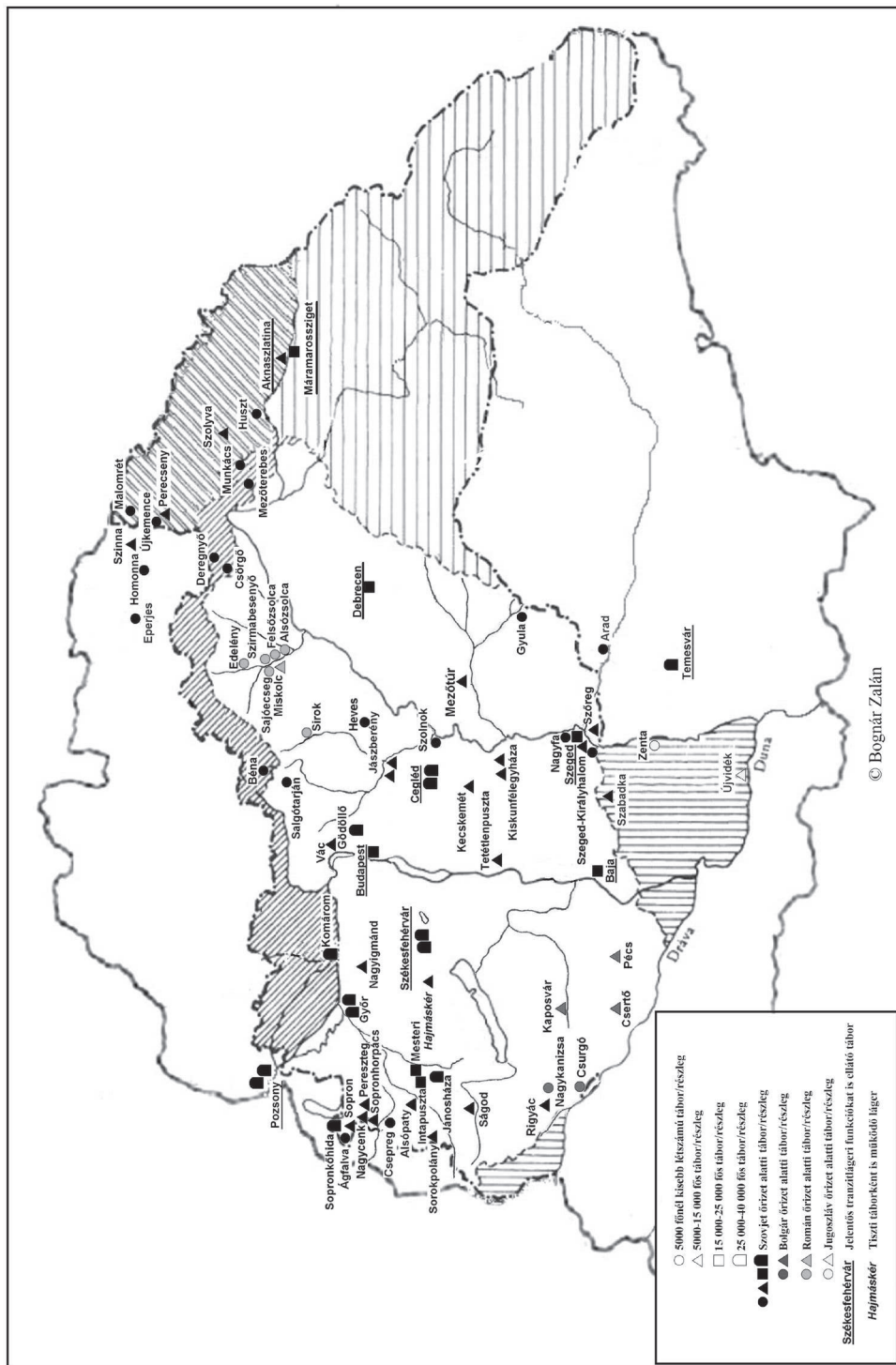
A hadifogolytáborok irányítása, felügyelete

A Vörös Hadsereg által elfoglalt területen hadifogságba vetettek és ezzel együtt a hadifogolytáborok kettős „alárendeltségben” voltak. Tárgyi tekintetben, vagyis a tábor anyagi, élelmezési ellátása, a foglyok őrzése vonatkozásában a területileg illetékes frontparancsnokság alá tartoztak. Ugyanakkor a hadifoglyok személyére nézve, s így a lágerek felügyelete is az NKVD, azaz a szovjet Belügyi Népbiztosság Hadifogoly- és Internáltügyi (Fő)parancsnokságának ([G]UPVI)⁸¹ a hatáskörébe tartozott. Az itt kialakított gyűjtőtáborok közvetlen felügyeletét a 2., a 3. és a 4. Ukrán Front NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Osztályainak (OPVI)⁸² parancsnokai látták el. Ezeket középszinten az NKVD délkelet-európai központja fogta össze Baden bei Wienben, majd Mödlingben, ahová a fo-

⁸⁰ MNL GyMSMSL XXI. 21. Sopron járás főjegyzőjének iratai 296./1945.

⁸¹ Az immár millióra nőtt foglyommennyiség miatt az UPVI-t, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokságot az NKVD 1945. január 11-i 0014. sz. parancsával magasabb rangba, a GULAG-gal azonos vezetési szintre emelve „Főparancsnokság”-ra, vagyis GUPVI-vá nevezték át. VARGA 2006. 14.

⁸² OPVI (Отгел по гыелам Воженноплених и Интернированих) Hadifogoly- és Internáltügyi Osztály

© Bogmár Zoltán

2. illusztráció: A revidált Magyarországon létesített (had)foglyatáborok, illetve táborrészlegek térképe, kitékintéssel az 1944-es határon túlra. (Készítette: Bogmár Zoltán)

golytáborok parancsnokai időnként, a foglyok ügyében utaztak.⁸³ A kettős alárendeltség következtében a hadifogolytáborokra vonatkozó parancsok jelentős részét két népbiztosság, majd minisztérium közösen adta ki, az NKVD, vagyis a Belügyi Népbiztosság és az NKO, vagyis a Honvédelmi Népbiztosság.⁸⁴

A fentiekben leírtak alapján a bolgár és a román hadsereg hadifogságába jutottakkal – hivatalosan – az őrzőik nem rendelkezhettek szabadon. Tehát foglyaikat csak a szovjet belügyi szervek, vagyis az NKVD GUPVI utasításai alapján engedhették szabadon, s a megmaradtakat pedig át kellett adniuk, azaz el kellett juttatniuk az NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokságának kijelölt fogadópontjaihoz. Így a román fogságban lévő foglyokat őrzőiknek a salgótarjáni, szovjet őrizetű (hadi)fogolytáborba kellett eljuttatni és ott átadni az erre illetékes NKVD-s tisztnek.⁸⁵ Hasonlóképpen a Dél-Dunántúlon bolgár hadifogságába esett foglyokat nagyobb részben a bajai, míg kisebb részüket a székesfehérvári szovjet őrizetű hadifogolytábor parancsnokságának adták át.⁸⁶

A 2., 3. és 4. Ukrán Frontok illetékessége a revideált Magyarország területén – a második világháború európai befejeződését követően mintegy másfél hónappal – 1945. június 10-ével megszűnt. Helyüket a Központi Hadseregcsoport vette át Ivan Sztjepanovics Konyev marsall vezetésével. (A romániai területeken lévő szovjet alakulatok pedig a Déli Hadseregcsoport vezetőjének, Fjodor Ivanovics Tolbuhin marsallnak a parancsnoksága alá kerültek, aki egyben a romániai SZEB elnöke is volt.) Ugyanakkor ez a változás úgy jelenik meg Cséffalvay István őrnagy 6. számú helyzetjelentésében, hogy a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság (SZEB), pontosabban annak szovjet katonai vezetője, Klement Jefremovics Vorosilov marsall vette át a Magyarországon állomásozó Vörös Hadsereg alakulatai feletti parancsnokságot.⁸⁷ Azonban a kettő nem feltétlenül zárja ki egymást, hiszen Konyev marsall nemcsak a magyarországi, hanem az ausztriai és a csehszlovákiai alakulatok parancsnoka is volt.⁸⁸

A hadifoglyok személyére vonatkozóan felső szinten a döntés Iván Petrov altábornagynak, az NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság vezetőjének, illetve Lavrentyij Berijának az NKVD vezetőjének a kezében volt.

⁸³ HL HM 35.315/el. – 1945.; HL HM 49.857/el. – 1945.; FEHÉRVÁRY 1984. 48.

⁸⁴ VARGA 2009. 117–118.

⁸⁵ HL HM 24.112/el. – 1945.

⁸⁶ HL HM 35.315/el. – 1945.

⁸⁷ HL HM 280/bk. elns. – 1945.

⁸⁸ Azokon a GUPVI-kartonokon, amelyeken olyan személyek vannak, akiket valamelyik magyarországi – leginkább a szegedi SZPV 5. számú – táborból engedtek el, azoknak a „B” oldalára többnyire rápecsételték, hogy „Освобожден Центральной группы войск”, vagyis a Központi Hadseregcsoport szabadon bocsátotta. Lásd 3. illusztrációt!

Legfelsőbb szinten pedig az Állami Honvédelmi Bizottság, illetve annak elnöke, a Legfelsőbb Főparancsnokság főparancsnoka, Joszif Visszarionovics Sztálin állt. Tehát a hadifoglyok tömeges – több tízezer fős – szabadon bocsátásához Sztálin engedélyére volt szükség.⁸⁹

Ugyanakkor ezekkel a döntési szintekkel, illetve hatáskörökkel nemcsak az egyszerű emberek, s nemcsak a közigazgatás alsóbb szintjei, hanem még a politikai és a katonai vezetés sem volt tisztában, kivéve a kommunista pártnak többéves szovjetunióbeli tapasztalatokkal bíró vezetőit. A Külügy- és a Honvédelmi Minisztériumhoz érkezett levelekből kiderül, hogy a hivatalos közegek is úgy vélték, hogy a magyar kormánynak van hatásköre, illetve befolyása a saját országában a szovjet szervekre, hogy hatékonyan tud eljárni az ott őrzött magyar hadifoglyok érdekében, de ebben nagyot tévedtek.

Ahogy említettem, a magyar vezetők sem voltak a fentiekkel tisztában, mert csak nagyon felszínes betekintésük lehetett a szovjet rendszer belső döntési mechanizmusába, szintjeibe, még kevésbé az NKVD-nek az egész államot behálózó szerepére. Ők hivatalosan csak a magyarországi SZEB-bel vehették fel a kapcsolatokat. Bár hadifogolyügyben a SZEB több képviselőjével is tárgyaltak – Klement Jefremovics Vorosilovval, a SZEB elnökével, Mihail Mihajlovics Sztahurszkijjal, Vorosilov helyettesével – akit később Vlagyimir Petrovics Szviridov váltott fel –, Georgij Makszimovics Puskinnal, a SZEB politikai tanácsadójával, Borisz Pavlovics Oszokinnal, Puskin helyettesével, Iván Ivanovics Ljevuskin vezérőrnaggyal, a SZEB vezérkari főnökével, vagy Anatolij Nyikolajevics Kondratov vezérőrnaggyal, a SZEB katonai szakértőjével⁹⁰ –, mégis, a hadifogolyügyben az illetékes Alekszandr Mihajlovics Beljanov volt, aki bár hivatalosan a SZEB szovjet adminisztratív szakértőjeként volt Magyarországon, valójában azonban az NKVD embere volt, amit azonban már akkor is egyre többen tudtak meg róla.⁹¹ Így tehát nem véletlen, hogy az NKVD felső szintjein hadifogolyügyben történt döntéseket Beljanov vezérőrnagy továbbította a Honvédelmi Minisztériumnak.⁹²

Több városban nemcsak egy, hanem két tábor vagy lágerrészleg is működött, mint például Cegléden, Jászberényben, Székesfehérváron, Kiskunfélegyházán, Szegeden vagy Győrben. Fontos itt megjegyezni, hogy a korabeli magyar és szovjet források sem egyértelműek, illetve bizonytalanok a fent említett táborok

⁸⁹ KIs 1995a. 47–49.

⁹⁰ A Külügyminisztérium a Honvédelmi Minisztériumnak 1945. március 15-én megküldte a SZEB 25 legfontosabb tisztségviselőjének a nevét, beosztását és ha volt, a rangját. HL HM 20.276/el. – 1945.

⁹¹ A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságról bővebben lásd: FÖLDESI 2002.

⁹² HL HM 25.739/el. – 1945.

megnevezésére vonatkozóan. Ugyanis míg egyes korabeli iratokban egyszerűen csak ceglédi vagy székesfehérvári hadifogolytáborokról tesznek említést, másokban már különbséget tesznek például a ceglédi huszár és a ceglédi páncélos, vagy a székesfehérvári Szent György Kórházbeli és a légvédelmi tüzerlaktanyai lágerek között. Sőt még egyazon személy is hol csak székesfehérvári hadifogolytáborról, hol pedig lágerekről tesz említést. Még maga Cséfalvay István őrnagy sem következetes ebben, akit pedig egyedülként 12 magyarországi hadifogolygyűjtőtáborba többször is beengedtek. Ugyanis olyan is előfordult, hogy míg eleinte egy tábor volt két részleggel, az időközben jelentősen megnövekedett létszám vagy egyéb ok – például táborparancsnoki hely szükségessége – miatt a másodikként létrehozott táborrészleget önálló tábornak nevezték át saját lagerszámmal. Így e sorok szerzője is követi a források bizonytalanságát, különbözőségét e tekintetben.

A szovjetunióbeli lágerrendszereket figyelembe véve, az ezeken a településeken lévő (hadi)fogolytáborok, illetve a lágerekben lévő (hadi)foglyok ügye többnyire –, de nem mindig – egy személy, pontosabban egy táborparancsnok kezében összpontosult. Tehát irányítási, vezetési szempontból ezeken a településeken többnyire csak egy „virtuális lágér”-ről beszélhetünk. Ezt erősíti meg a nagysimonyi körjegyző július 21-ei jelentése is, amelyben a két, egymáshoz igen közel, néhány km-re lévő – az intapusztai és a mesteri – táborok létszámáról tudakozódván, csak egyetlen táborparancsnoksághoz kellett – igaz, eredménytelenül – folyamodnia. Sőt ő is, bár a két tábor létszámát külön-külön adja meg, mégis egy lágerről és táborparancsnokságról írt: „mind ez ideig a legjobb igyekezet mellett semmiféle téren *a táborral* [kiemelés tőlem – B. Z.] a táborparancsnokság merev elzárkózottsága miatt az érintkezést felvenni nem tudtam. [...] Becslésem és halomás szerint *ezen hadifogolytáborok* [kiemelés tőlem – B. Z.] létszáma külön-külön 5000–15 000 lélekszám között mozgott.”⁹³ Ugyanezt a kettősséget igazolja vissza Alexander Gjurov is, aki a két bolgár őrizetű lágerről a következőket írja „Puskaporos tavasz” című munkájában: „A harmadik hadifogolytábor két településen működött, Csurgón... [...] és Nagykanizsán.”⁹⁴ Ez alól biztos kivételek a székesfehérvári lágerek, de erről majd a táborok számozásánál bővebben.

Ugyanakkor az is előfordult, hogy az elsőként felállított lágert átköltöztették a város másik részébe, vagyis nem egy időben funkcionáltak. Ez történt Szegeden, ahol a zsúfolásig megtelt, 12 ezer fős, a Csillagbörtönből kialakított lágér-

⁹³ MNL VVL IV. 417./b Celledömölki járás közigazgatási iratai 1154./1945., csatolva a Nagysimonyi körjegyzőség 505./1945. számú iratához.

⁹⁴ GJUROV 2005. 52.

ben elhatalmasodó tífuszjárvány megfékezése végett, a tábort átköltöztették a repülőtérré. Ebben az esetben tehát többnyire nem keveredik a kétféle megközelítés, hiszen egy időben – az átköltözés idejét kivéve – csak egy láger létezett a városban.

E táborok számozása

Ezeknek a táboroknak – akárcsak a szovjetunióbelieknek – szintén volt számozása. Sajnos, azonban a korabeli titkolózás, a töredékesen megmaradt dokumentumok, az egykori szovjet dokumentumok nehéz kutathatósága és a GUPVI-lágerek számozásának folyamatos változása miatt eddig csak néhány tábor számát sikerült kideríteni. Varga Éva Mária, aki a moszkvai levéltárakban közel 10 évet töltött el, a következőket írja erről: „*E frontvonalbeli táborok a szovjet hadsereg fokozatos előrenyomulását követve 1945-ben csak az első öt hónap alatt 743-szor(!) települtek át újabb helyszínekre. A GUPVI-iratokból kiderül, hogy a folyamatos mozgást, a táborok átszámozását még a belügyi munkatársak sem tudták követni.*”⁹⁵ A fentiekben leírtak miatt a Magyarországon és az Oroszországban megmaradt és feltárt iratok együtt is csak töredékesen teszik lehetővé, hogy feltárjuk a Kárpát-medencében létrehozott hadifogolytáborok hivatalos, a szovjet hierarchia szerinti, betűkből és számokból álló kódolását. A két országban feltárt iratok részben megerősítik, részben kiegészítik egymást.

Először nézzük a hazai levéltárakban megmaradt iratokat. Az biztos, hogy a Magyarországon feltárt iratok az itteni lágereknek a szovjet hierarchiában elfoglalt helyére, illetve azok hivatalos megnevezésére vonatkozóan, hogy az illető láger PPV (hadifogoly-átvevő állomás),⁹⁶ SZPV (hadifogoly gyűjtőpont)⁹⁷ vagy FPPL (átvevő-továbbító tábor)⁹⁸ semmilyen információval sem rendelkeznek, csak néhány tábor számozása lelhető fel az itteni iratokban. Így a budapesti Ferenc József laktanyai hadifogoly-gyűjtőtáborból szabadon bocsátott foglyok egyik átadás-átvételi jegyzőkönyvében ez a tábor „4. számú hadifogoly-gyűjtőtábor”-ként szerepel.⁹⁹ Szintén egy átadás-átvételi jegyzőkönyvből tudhatjuk, hogy

⁹⁵ VARGA 2009. 119.

⁹⁶ A PPV-k a frontvonal mögött átlagosan 30-50 km-re helyezkedtek el.

⁹⁷ Az SZPV-k már átlagosan 50-100 km-re voltak a frontvonal mögött.

⁹⁸ Az FPPL-ek már messze, több mint 100 km-re a frontvonalról működtek és a foglyok Szovjetunió felé való eljuttatásában jelentős tranzitfeladatokat láttak el.

⁹⁹ HL HM 26.195/eln. – 1945., csatolva a HM 27.300/eln. – 1945. sz. irathoz.

a győri, a 3. Ukrán Front 5. számú hadifogoly-gyűjtőtábora volt.¹⁰⁰ A korabeli iratokban a debreceni Pavilon laktanyabeli fogolytábor 33. számú fogolytábor-ként szerepel,¹⁰¹ hasonlóképpen, mint a jászberényi páncélos- és a méneskari laktanya.¹⁰² Ez visszaigazolja a szovjet dokumentumokból levont tanulságot, vagyis azt, hogy a lágerszámok nem fedik mindig ugyanazt a települést. Jelen esetben arról van szó, hogy miután megszűnt a debreceni fogolytábor – mivel ott hozták létre az első, de hadrendi száma alapján a 6. hadosztályt –, a táborszámot átvitték az ezután létrehozott jászberényi (hadi)fogolytábor megjelölésére. Több, a ceglédi fogolytáborból érkező üzenet szerint, küldője a ceglédi 34. számú fogolytábor 45. századában a páncélosbarakkban található.¹⁰³ A máramarosszigeti fogolytábor 36-os számmal szerepel a dokumentumokban, sőt az 1946-os Szabad Föld Hadifogoly Híradó rovatában is.¹⁰⁴ A Sopronban a 18-as laktanyából kialakított gyűjtőtábornak 39-es volt a száma, ami egy vöröskeresztes jelentésben szerepel.¹⁰⁵

Az eddig feltárt szovjet dokumentumokból az alábbiakat tudhatjuk meg a magyarországi hadifogolytáborok számozásáról: Hivatalos szovjet elnevezés szerinti frontnál működő átvevő-továbbító tábor, vagyis FPPL 33-as volt a debreceni és a jászberényi, FPPL 34-es a ceglédi, 39-es a soproni, ahogy ezeknek a számozása a hazai dokumentumokban is fellelhető. A szovjet dokumentumokból nyert új információ, hogy a sorokpolányi a 83-as, az alsópatyi a 85-ös, a hajmáskéri a 86-os számú FPPL volt. Ezeken kívül az is kiderül a szovjet dokumentumokból, hogy a gödöllői, a kiskunfélegyházai, a szegedi és a miskolci is FPPL volt, de sajnos a számozásukra vonatkozóan nem került elő eddig adat az oroszországi levéltárakból.¹⁰⁶

A magyarországi SZPV-kre, vagyis a „hadifogoly gyűjtőpont”nak nevezett lágerekre vonatkozóan kiderült, hogy a bajai az 1-es, a jánosházai a 2-es, a szegedi az 5-ös, a sopronhorpácsi a 12-es, a peresztegi a 17-es, míg az intapusztai a 6-os és a 14-es számú is volt egyszerre.¹⁰⁷ Utóbbi abból adódhatott, hogy a szomszédságában lévő Mesteriben létesített táboré lehetett a másik szám. A székesfehérvári tábornak egyszerre három száma volt: 4-es, 11-es és 13-as, ami nem igazán értel-

¹⁰⁰ HL HM 25.430/el. – 1945.

¹⁰¹ EHRENBARGER 2001. 34.

¹⁰² HL HM 20.644/el. – 1945.

¹⁰³ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.741/pol. – 1945., MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.758/pol. – 1945., MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 126.811/7. – 1945.

¹⁰⁴ Szabad Föld, 1946. december 15.

¹⁰⁵ HL KI Győr-Moson-Sopron megyei halotti nyilvántartások, soproni tétel; a Magyar Vöröskereszt Egylet Sopron városi fiókegyesületének 194/1946. sz. jelentése

¹⁰⁶ Varga 2009. 118–120.

¹⁰⁷ Varga 2009. 120.

mezzel, hacsak úgy nem, hogy a két székesfehérvárié és eleinte a hajmáskérié lehetett e három szám. Ezek a lágerrek hivatalosan – a szegedi SZPV 5. számú tábor kivételével, amely a 2. Ukrán Fronthoz tartozott – a 3. Ukrán Front SZPV-i, vagyis hadifogoly-gyűjtőállomásai voltak. Ezeknél az elnevezéseknél is a szovjet rendszerre jellemző eufemizmussal találkozhatunk, ugyanis 30-40 ezer fős többszörös szögesdrót kerítéssel körülvett táborokat, mint például a két székesfehérvárit, vagy a 15 ezer fő körüli bajait, amelyet 8 hónap alatt mintegy 120 ezer fő járt meg, elég furcsa pusztán gyűjtőállomásnak nevezni. Az emberben a gyűjtőállomás kifejezés olvasásakor egészen más képzetek támadnak – de persze ez is volt a cél.

Még egy fontos észrevétel a számozásoknál – a soproni láger egyszer úgy szerepel, mint 9-es számú SZPV, máshol pedig mint 39-es számú FPPL, valamint ehhez hasonlóan a szegedi fogolytábor SZPV 5. számú táborként és FPPL-ként is megjelenik. Ez valószínűleg abból adódik, hogy míg eleinte SZPV-nek, vagyis hadifogoly gyűjtőállomásnak nevezték ezeket a lágereket, addig a későbbiekben, a nagy tranzitforgalom miatt már FPPL-ek lettek.

Fontos itt még megjegyezni, hogy mindegyik „frontnak”, vagyis hadsereg-csoportnak külön-külön számozásban voltak a PPV-i és az SZPV-i. Ezt támasztják alá a Magyar Nemzeti Levéltár által – a Magyar Kormány segítségével – az Orosz Állami Katonai Levéltártól (RGVA)¹⁰⁸ megvásárolt, a szovjet fogságba került és ott nyilvántartásba vett közel 700 ezer magyar személyek adatait tartalmazó GUPVI- és GULÁG-karton (oroszul: учётная карточка), pontosabban azok digitális változata. A magyarországi források és a GUPVI-kartonok alapján például tudhatjuk, hogy SZPV 5. számú hadifogolytábora a 3. Ukrán Frontnak Győrben, a 2. Ukrán Frontnak Szegeden volt, míg az 1. Ukrán Frontnak meg Frankfurt am Oderben. E két utóbbi település neve megtalálható egy SZPV 5. számú lágernek megjelölt GUPVI-kartonon. (Lásd a 3. illusztrációt!) Pipa János 1893-ban született honvéd erősen hiányos tartalommal kitöltött személyi kartonjának „A” oldalának jobb felső sarkában olvasható, hogy az SZPV-5. számú tábor foglya volt. Míg a „B” oldal alján olvasható, hogy „передан бургомистру Сегед”, vagyis, hogy Szeged polgármesterének adták át 1945. augusztus 22-én. Az elmosódott pecséten az áll, hogy „ОСВОБОЖДЕН ЦЕНТРАЛЬНАЯ ГРУППА ВОЙСК”, vagyis a Szabadon bocsátotta a Központi Hadsereg-csoport. Nyilván azért tudták a lágerből közvetlenül Szeged polgármesterének átadni, mert az SZPV 5. sz. tábor a szegedi, a repülőtéren kialakított lágert jelenti. Ugyanakkor az is olvasható itt még a Szeged szó előtt, de áthúzva, hogy Frank-

¹⁰⁸ RGVA oroszul Российский государственный военный архив (РГВА)

furt.¹⁰⁹ Tehát a kartont utólag kitöltő személy korábban SZPV 5-ös lágerként mindig a Frankfurt am Oder-i tábort ismerte, de aztán észrevette, hogy itt nem arról, hanem a szegedi táborról van szó. (3. illusztráció) Egyébként még találhatóak a GUPVI-kartonok között olyanok, ahol az SZPV. 5. sz. táborból a frankfurti polgármesternek adták át a foglyot.¹¹⁰

Ugyanakkor az FPPL-nek minősített lágerek esetében már valószínű, hogy egységes számozás volt, hogy ne keverjék össze a lagerszámokat, hiszen ezek mindegyike komoly átmenő-forgalmat bonyolított le. Valószínűleg ebből adódik, hogy a számozásukban már sokkal magasabb számok jelennek meg, mint a korábbiak esetében.

Az egykori szovjet dokumentumok kutathatóságának a nehézségeit jól mutatja, hogy Varga Éva Máriának többéves, kitartó oroszországi kutatásai ellenére sem sikerült találnia magyarországi PPV-ket, sőt a magyarországi táborok nagyobb részének még a létezésére sem sikerült adatot találnia. Ezek közé tartozik például a két győri, a budapesti, a váci, a kecskeméti, a mosonmagyaróvári, a rigyáci, a ságodi vagy a salgótarjáni hadifoglytábor, hogy csak néhányat említsek. A szovjet források kutatásánál tapasztalt nehézségeiről maga Varga Éva Mária írja: „A rendelkezésre álló adatok hiányosak, további kutatás szükséges valamennyi tábor beazonosításához.”¹¹¹

Azonban az egyik hadifoglytábor számozása, illetve jelölése kilóg a sorból. A szolnoki hadifoglytábor száma Jászberény polgármesterének egyik körlevele szerint 1872 CZG volt, igaz, ez a láger a dokumentumban mint „helyőrségi foglytábor” szerepel, ami ismét egy külön kategória.¹¹²

Sőt a számozáson túl, ha egy településen két tábor, illetve táborrészleg volt, akkor ugyanúgy, mint a Szovjetunióban a számot betűvel osztották tovább. Valószínűleg ezért szerepel a sopronkőhidai tábor a Külügyminisztériumhoz írt kérelmekben 1945. nyár végén úgy, hogy Sopronkőhida „A” és Sopronkőhida „B” tábor.¹¹³

¹⁰⁹ Pipa János (sz. 1893) GUPVI-kartonja, azonosító: 1322431 <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (Letöltés: 2023. 12. 07.)

¹¹⁰ Ficsek Mihály (sz. 1921) GUPVI-kartonja 1278951 azonosítóval. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (Letöltés: 2023. 12. 07.)

¹¹¹ VARGA 2009. 118.

¹¹² MNL JNSZVL V. 73/b Jászberény város polgármesterének iratai 1695/1945.

¹¹³ Például: MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 144.332./7. – 1945. és MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 144.325/7. – 1945.

Лагерь № СМЗ-5

Национальность венг. В какой армии противника состоял

1. Фамилия Пипо

2. Имя Алексей 3. Отчество Алексей

4. Год и место рождения 1893

5. Адрес до призыва

6. Подданство или гражданство

7. Партийность 8. Вероисповедание

9. Образование:

а) общее

б) специальное

в) военное

10. Профессия

Учетное дело №

Арх. №

11. Призван в армию по мобилизации или поступил добровольно а когда

12. Род войск

13. В какой (последней перед пленением) части служил

14. Чин или звание Солд 15. Должность

16. Взят в плен или сдался добровольно (нужное подчеркнуть)

17. Дата и место пленения

18. Отметки о движении Курь Бухина

Франкфурт Силез

ОСАДНОМ

1945

1946 года. Подпись сотрудника, 38-20-141
заполнявшего карточку

3. illusztráció: A szegedi SZPV 5. számú fogolytáborból 1945. augusztus 22-én a szegedi polgármesternek való átadással szabadon bocsátott Pipa János 1893-ban született honvéd GUPVI-kartonjának A és B oldala. (Forrás: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> Letöltés: 2023. 12. 07.)

E táborok célja és feladata

E táborok célja és feladata a hadifoglyok jól őrizhető helyekre összegyűjtése, számbavétele, őrzése, osztályozása és részben szűrése, valamint továbbszállításra való előkészítése volt mindaddig, amíg felsőbb parancs, valamint vasúti szerelvény nem érkezett egy-egy hadifogoly-kontingens továbbirányítására, vagy pedig egy másik gyűjtőtáborba, vagy valamelyik romániai vagy a szovjetunióbeli átmeneti-elosztó táborok felé. A foglyok osztályozása egyrészt katonai rang szerint történt, vagyis a tiszteket – mielőtt a romániai táborok felé továbbindították volna, tehát nem biztos, hogy az első gyűjtőtáborban – különválasztották a többi fogolytól. Másrészt a foglyokat egészségi állapotuk alapján osztályozták, illetve válogatták ki, elsősorban abból a célból, hogy az egészségesebbeket küldjék tovább kelet felé az átmeneti táborokba, akiknek a legjobb esélyeik vannak arra, hogy túlélve a hosszú utazás megpróbáltatásait bevonhassák őket a Szovjetunió újjáépítésébe. A foglyokat egyes táborokban még különválasztották nemzetiségük és koruk szerint is. Előfordult, hogy az utóbbira, a kor szerinti elkülönítésre csak a lágér várható felszámolása előtt került sor. Ugyanis a hadifogoly-gyűjtőtáborok felszámolása előtt a 18 évnél fiatalabbakat és az 50 évesnél idősebbeket általában szabadon engedték. De erről bővebben majd a „Szabadulás a táborokból” című részben írok.

Azonban e táborok egy része, amelyeket nagyobb vasúti csomópontoknál alakítottak ki, nemcsak gyűjtőtábori, hanem átmeneti-, azaz tranzitlágeri feladatokat is elláttak. Vasúti csomópontban elhelyezkedésükből adódott, hogy ha egy, az országon áthaladó szerelvény foglyairól kiderült, hogy közöttük tömegesen vannak fertőző betegek – többnyire has- vagy flekktífuszosok, vagy vérhasban szenvedők –, akkor a szerelvény utasait leszállították és ezekbe a lágerekbe terelték. Ott fertőtlenítették őket, és a betegeket elkülönítették a lágér „kórház” részlegébe, vagy a város egy arra kijelölt kórházába vitték. Így járt Zsakó Andor is, akit a komáromi táborból szállítottak fogolytársaival együtt vasúton Románia felé, amikor vérhasgyanú miatt az egész szerelvényt betolták a ceglédi páncéloslaktanyába, majd átterelték őket a huszárlaktanyába.¹¹⁴

A tranzitlágeri feladatokat is ellátó hadifogoly-gyűjtőtáborok mellett Magyarország a hajmáskéri tábornak volt még egyéb feladata: a hadifogságba esett magyar és német tisztek gyűjtőhelye lett. E szerepet azért osztották rá, mert ez a lágér a magyarországiak között elitnek volt nevezhető. Először is azért, mert eleve tábornak készítették. Másodsor, mert a közeli, két túlsúfolt székesfehé-

¹¹⁴ ZSAKÓ 1994. 3.

vári fogolytábor tehermentesítőjeként ez a láger már nem vált túlzásfoltta, ami a higiénikusabb környezet lehetőségét adva a túlélés esélyeit nagyban növelte. Nyilván ezen okoknál fogva, valamint azért, mert eléggé eldugott helyen, ugyanakkor jó vasúti összeköttetéssel rendelkezett, egyre inkább ide kezdték gyűjteni a tiszteket. Valószínűleg különleges feladatából adódott, hogy Magyarországon ezt a hadifogoly-gyűjtőtábort működtették a szovjetek legtovább.

A hajmáskéri láger e feladatából adódott, hogy a magyarországi hadifogolytáborok közül először innen engedtek szabadon külön tiszti csoportot, 80 főt 1945 októberében. A történet külön érdekessége, hogy a szabadon bocsátott tiszteket nemcsak a magyarországi, hanem a szovjetunióbeli és a romániai táborokból válogatták ki és koncentrálták ide, a hajmáskéri táborba.¹¹⁵ Tehát a tisztak ide koncentrállása, ide szállítása 1945 őszén még a Magyarországtól keletre lévő táborokból is történt. Azonban – fontos itt megjegyezni, hogy – a szovjetunióbeli hadifoglyok hazaszállítására ekkor még másféle tervek léteztek, mint amilyenek megvalósultak. (Például a ceglédi fogolytábort akarták kialakítani a Szovjetunióból hazaérkezők átadás-átvételi helyévé.)

Különleges feladata volt még a salgótarjáni, és a bajai tábornak is. Az előbbi a román hadifogságba került személyek átvevőhelye volt, míg az utóbbi a bolgár fogságba kerülteké, ahogy erről már írtam.

A magyarországi hadifogolytáborok közül még két láger különül el funkciójában, az ágfalvai és a ságodi. E két tábor különlegessége a magyarországi táborokhoz képest, hogy nemcsak férfiakat, hanem egész családokat őriztek benne, mint ahogy az akkori Németország, illetve a mai Ausztria területén létrehozott táboroknál ez igen gyakori volt. Hiszen ezekbe a táborokba főként a Vörös Hadsereg elől elmenekült vagy kitelepített férfiak, nők, gyerekek, sokszor egész családok kerültek, akiket már az országhatáron túlról hajtottak ezekbe a gyűjtőtáborokba. Az Ausztria szovjetek által megszállt övezetéből idehajtott foglyok eddig asszonyostól, gyerekestől lóval vagy lovas kocsival jöhettek. Itt azonban már szétválasztották őket. A feleségüket, a családjukat hazaengedték, a lovaikat elvették, míg a férfiakat – lehetnek bár civilek – már hadifogolyként kezelték.

Ezek a táborok, mivel családokat is őriztek, többször megtévesztették a magyar hatóságokat is. Így történt, hogy 1945. május 29-én a Magyar Államrendőrség Soproni Járási Kapitanysága – az ágfalvai rendőrőrs helyzetjelentésére hivatkozva – felszólította a soproni járás főszolgabíróját, hogy sürgősen távolítsa el ezeket a menekülteket, mivel ők az „élelmiszerhiány miatt a közellátásra hát-

¹¹⁵ HL HM 41.780/el. – 1945.

rányos befolyással vannak”.¹¹⁶ Majd június 18-án a járási kapitányság kénytelen volt korrigálni korábbi álláspontját, mert – mint írta – tévesen tájékoztatták, „amennyiben a rendőrőrs a magyar menekült családokat összetévesztette *az oroszok őrizetében lévő [kiemelés tőlem – B. Z.]* egyéb nagyszámú menekültekkel”, akiknek az eltávolítása kívül esik a magyar hivatalos közegek hatókörén.¹¹⁷

A táborok nagysága

Egy-egy tábor nagysága, vagyis a benne őrzött foglyok létszáma és összetétele folyamatosan, sokszor naponta változott. Mégis a kialakítást közvetlenül követő és a megszüntetést közvetlenül megelőző időszakok kivételével minden tábornál kialakult egy folyamatosan, hosszabb időn keresztül fennálló átlagos vagy úgy is nevezhetnénk: telítettségi létszám. Ezt a létszámot tekintjük a tábor nagyságának, ami igen különböző volt. Az 1000 fő körülül – ilyen volt például az alsózsolcai és az edelényi – a 70-80 ezer körüli létszámúig terjedtek, mint például a ceglédi, a székesfehérvári vagy a győri tábor, amelyek két táborrészlegből álltak. A gyűjtőtáborok átlagos létszáma 8-15 ezer fő között mozgott.

A legnagyobb magyarországi foglykoncentráció Cegléden jött létre. A visszaemlékezéseken túl ezt erősíti meg a Honvédelmi Minisztérium Békeelőkészítő Csoportjának „Adatok a hadifoglyok körülbelüli létszámáról” című 1946-ban készített összefoglaló jelentése is, amely szerint „1945 május hóban a ceglédi foglytáborban 130 000 fő tartózkodott”.¹¹⁸ E hihetetlennek tűnő magas szám megértéséhez két fontos tényezőt is figyelembe kell venni. Először is, a ceglédi foglytáborként említett – a szovjet dokumentumok szerinti 34. számú front melletti átvevő-továbbító – tábor tulajdonképpen két tábort fed: a páncélos és a huszár laktanyából kialakított táborokat, illetve táborrészleget. Itt fontos megemlíteni, hogy a korabeli magyar dokumentumokban is Cegléden hol egy, hol pedig két táborról írnak. E kettős értelmezésnek egyszerű az oka. A külső szemlélő Cegléden két egymáshoz viszonylag közel fekvő hadifoglytábort látott, ugyanakkor e két „tábor” valójában egy hadifoglytábor két lágerrészlege volt. Egy parancsnokság alá tartozott a két hadifoglytábor/részleg.

Másodsor, Cegléd közlekedéscsoporthelyzetéből adódóan a kelet felé menő vasútvonalak egyik legfontosabb csomópontja volt. Ezért az itteni foglytábor-

¹¹⁶ MNL GyMSMSL XXI. 21. Sopron járás főjegyzőjének iratai 224./1945.

¹¹⁷ MNL GyMSMSL XXI. 21. Sopron járás főjegyzőjének iratai 224./1945.

¹¹⁸ HL Bée. cs. i. A/I. 94/4766.

nak volt az egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb az átmenő forgalma, vagyis ez a lágér gyűjtőtábori funkciói mellett igen jelentős tranzittábori feladatokat is ellátott. Hiszen innentől vált ketté a vasútvonal az északkeleti, Máramarosszigeten keresztül vezető és a délkeleti, Foksányon keresztül vezető útvonalra. A székesfehérvári hadifogolytábor is két, szintén mintegy 40 ezer fős táborrészlegből állt, a Szent György kórháziból és a légvédelmi tüzér laktanyáiból, amelyek túlsúlyosságának a csökkentésére Hajmáskéren 1945. május második felében létrehoztak egy 15 ezer fős hadifogoly-gyűjtőtábor, amelyet az új Magyar Honvédség egyik utász századának kellett szögesdrótkerítéssel körülkerítenie.¹¹⁹

Ugyancsak a már említett békeelőkészítői iratban szerepel, hogy „ebben az időben [azaz májusban – B.Z.] mintegy 10, 20 ezer főnél nagyobb létszámot számláló fogolytábor lehetett Magyarország területén.”¹²⁰ Az eddigi kutatásaim alapján a következő táborok, illetve – a Békeelőkészítő csoport fogalomhasználatára szerint – települések tartoztak ide: Baja, Budapest, Cegléd, Győr, Intapuszta-Mesteri, Jánosháza, Kiskunfélegyháza, Sopronkőhida, Szeged, Székesfehérvár. Ebbe a 10 lágérbe azonban már nem számították bele a nagyságrendileg ide tartozó, de már május előtt megszűnt gödöllői és a debreceni tábor, valamint a jászberényit, mivel annak egyik részlege március közepén megszűnt. Ugyanakkor a gyűjtőtáborok átlagos létszáma 8-15 ezer fő között mozgott.

E táborok működési ideje

A táborok természetesen addig funkcionáltak, amíg szükség volt rájuk. Ez természetesen a felsőbb parancsokon túl, alapvetően a vasúti szállítási lehetőségektől – kellő mennyiségű vasúti szerelvény rendelkezésre állásától, illetve a vasútvonalak leterheltségétől – függött. Általában a kisebb vagy kevésbé jó közlekedésföldrajzi helyzetű, vasúti összeköttetéssel egyáltalán nem, vagy csak a háborús pusztítások miatt, időlegesen nem rendelkező táborok működtek a legrövidebb ideig, 2,5-4 hónapig, mint például az edelényi, a sajóecsegi, a szirmabesenyői, az alsó- és felsőszolcai, ágfalvalvai, ságodi, csepregi, sorokpolányi, sopronhorpácsi. Közülük is a legrövidebb ideig, mindössze 2,5 hónapig működő tábor a legutolsóként, a Sopron környéki táborok tehermentesítésére megnyíló sopronhorpácsi volt. Ezzel szemben a román őrizetű lágerek egységesen 3,5-4 hónapon keresztül működtek. Természetesen a fogolytáborok működési idejét azok létrehozásának az

¹¹⁹ HL HM 188./Bk. – 1945.

¹²⁰ HL Béc. cs. i. A/I. 94/4766.

időpontja is befolyásolta, hiszen a háború végéhez közelebbi időpontban létrejött lágereknek már eleve rövidebb működési időre volt lehetőségük, kivéve, ha a felsőbb elhatározás másként döntött. A nagyobb, illetve a tranzit vagy más egyéb feladatot is ellátó táborok hosszabb ideig fennálltak. A fenti két megállapításból adódóan a gyűjtőtábori mellett egyéb feladatokat is ellátó lágerek közül azok, amelyek később alakultak, mint a budapesti, a székesfehérvári vagy a hajmáskéri csak mintegy fél évig funkcionáltak. Ellenben azok, amelyek már korábban létrejöttek, mint a bajai és a szegedi – bár utóbbi átköltözéssel, két különböző helyen – már 9-12 hónapon keresztül is működtek. A trianoni Magyarország területén a leghosszabb ideig – másfél éven keresztül – és a legtovább, egészen 1946 nyaráig létezett Cegléden (hadi)fogolytábor, igaz a végén már csak a huszár laktanyában.¹²¹ A revideált Magyarország területén, sőt az egész Kárpát-medencében a legtovább a máramaroszigeti FPPL 36. számú láger funkcionált, egészen 1956 decemberéig, de 1945 végétől már a hazatérők átmeneti-clozító szűrőtáborra volt és 1950. január 1-jétől már 304.számú repatriációs tábornak nevezték.¹²² (4. illusztráció)

A FOGLYOKRÓL

A fogságba eséstől a gyűjtőtáborig

A foglyokat a fogságba esés helyétől „Po pjáty!” kiáltások után, ötös sorokból álló menetoszlopokban, általában 1-3, de igen sok esetben 4-5 vagy még ennél is több napon keresztül hajtották a frontvonal mögött többnyire 50 km-re, vagy a távolabb lévő gyűjtőtáborokig. A gyalogmenet meghosszabbodása legtöbbször a közeleli gyűjtőtáborok gyors megteltéből, vagy az ott elhatalmasodó járványokból adódott, míg máskor az ellenséges csapatok ellentámadása, a változó parancsok, a foglyok tájékozódási hibái vagy a háborús útviszonyok voltak az okai.

A hosszú, átlagosan 50, de esetenként 180 km-nél is hosszabb gyalogúton (például a Budapest-Sóskút-Tetétlenpuszta-Kalocsa-Baja útvonalon) a foglyok élelmezése egyáltalán nem volt megoldott, teljesen az őrszemélyzettől függött. A legtöbb esetben napokig nem gondoskodtak az ellátásukról. Ez részben az ellenségnek szóló megtorlásból, részben kényelemből, illetve a szökésektől való félelemből fakadt. Utóbbi magyarázatául: ha az útba eső települések polgárai se-

¹²¹ BOGNÁR–JÓJÁRT–REZNÁK 2017. 43–45.

¹²² <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (Letöltés: 2023.12. 07.)

Союзная Контрольная Комиссия в Венгрии

Отдел Административный

„14” декабря 1945 г. № А/458

ГОСПОДИН МИНИСТР!

Имею честь сообщить, что по-существу Вашей ноты № 145.532/7, Союзной контрольной комиссией произведена проверка, в результате которой установлено, что в Мармарошсигет и Аслатина находится не 12, как указано в Вашей ноте, а 11 человек венгерских военнопленных офицеров-врачей.

Вышеуказанные военнопленные врачи находятся при лагерных госпиталях и используются как специалисты по оказанию медицинской помощи больным военнопленным венграм, следующим из советских лагерей в Венгрию и как врачи крайне необходимы.

С уважением к Вам

Левускин
Л Е В У Ш К И Н.

Министру Иностранных дел
венгерского правительства

г-ну ДЬЕНДЬШИ
гор. Будапешт.

4. illusztráció: A Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság válasza a magyar külügyminiszter hadifogoly kiszabadítási kérésére, amelyben Ljevuskin vezérőrnagy közli, hogy az aknaszlatinai és a máramarosszigeti hadifogolytáborban csak 11 magyar fogoly orvos van, akik a hazatérő bonfitársaiknak nyújtanak orvosi segítséget, ezért nélkülözhetetlenek ott.
(Forrás: MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 145.532/7. – 1945)

gíthettek az élelmezésben, a helybelieknek a fogolycsoportokkal való személyes érintkezése alkalmával többször előfordult szökés. Ezen túlmenően a kiéhezett, legyengült fogoly sikeres szökésének esélyei sokkal kisebbek! Ételhez ezért a legtöbbször csak úgy jutottak, hogy útközben az érintett települések lakói kerítéseitek mögül dobálták a menetelő foglyok közé a becsomagolt élelmet, mivel tilos volt őket megközelíteni. Akik mégis megtették, azokat riasztó lövésekkel, vagy puskatussal bírták távozásra. Vízhez sokszor csak az útmenti pocsolyákból, a keréknyomokban vagy a lovak patáinak a nyomában összegyűlt vízből jutottak.

Szökés esetén az örök felszólítás nélkül használták fegyvereiket. Akik rosszul lettek, vagy nem bírták a menetelést, azokkal a fogolycsoport elvonulása után egy hátramaradt ör végzett és belökte őket az útmenti árokba. A hiányzó foglyokat az örök az éppen arra haladókkal vagy a közelben lévőkkel pótolta.¹²³

A gyűjtőtáborokig vezető út különösen télvíz idején a $-10 - -15^{\circ}\text{C}$ fokos hidegben állította nagy megpróbáltatás elé a foglyokat, főként a civileket, akiket sokszor csak kiskabátban hurcoltak el lakásukból, munkahelyükről vagy az óvóhelyről. A hideg főleg éjszakánként volt olyannyira elviselhetetlen, hogy a legtöbben nem, vagy csak alig tudtak aludni. Szálláshelyük sokszor a hómezőn, a szabad ég alatt, esetleg istállóban vagy valamilyen fűtetlen kőépületben volt. A $-20 - -25^{\circ}\text{C}$ fokos éjszakák után a fogolycsoportokból egy-két ember már nem ébredt fel.

Útközben szélpostával értesítették hozzátartozóikat elhurcolásuk útvonaláról. Azaz a foglyok kis papírfecnikre ráírták nevüket és címüket, valamint azt, hogy merre viszik őket, illetve, hogy milyen településeken mikor mentek keresztül. Ezeket ismeretlen, arra járó emberek – viszonzást nem várva – el is juttatták a megadott címekre, ami szép példája a magyar emberek együttérző segítségnyújtásának. Ennek volt köszönhető, hogy a (hadi)fogoly-gyűjtőtáborok közelében több száz, vagy több ezer hozzátartozó – leginkább nők, de idős férfiak és serdülő fiúk is – vert tábort, hogy szerettével találkozhasson és neki valamiféle élelmet vagy ruházatot bejuttasson. A hozzátartozók élelmet vagy ruházatot – a táborparancsnokságtól, illetve az öröktől függően – igen ritkán tudtak a táborokba bejuttatni, többnyire némi ellenszolgáltatás árán. Azonban a bejuttatott csomagok is igen sok esetben nem is jutottak el a címzetthez, vagy, ha el is jutottak, akkor többnyire csak több-kevesebb hiánnyal.¹²⁴

¹²³ VHBSZ 421-1993. Balczó István vie. 1.; VHBSZ 111-1992. Vásárhelyi József vie. 30.; VHBSZ 245-1992. ZagJózsef vie. 1.; VHBSZ 33. – 1992. Csánki Gábor tábori lelkész vie. 5.

¹²⁴ HL HM 35.328./eln. – 1945. Közli BOGNÁR 2006. 203–213.

Mivel a két-, háromszoros szögesdrótkerítéssel körülvett fogolytáborokat tilos volt megközelíteni, az információváltást a rabok és a hozzátartozók között többnyire az ún. kőposta látta el. Ez úgy működött, hogy a levélküldő a „levelet”, vagyis az információhordozó papírdarabot egy kőhöz erősítve (a követ a papírba csomagolva) azt áthajtotta a szögesdrótkerítésen. E mellett esetenként volt lehetőség arra is, hogy azok, akik a táborból munkára – többnyire favágásra, temetni vagy vagonrakodásra – lettek kivíve, személyesen is beszélgethettek szerettükkel, amennyiben az örök ezt – a kellő mennyiségű és minőségű étel és ital (többnyire pálinka) vagy egyéb ellenszolgáltatás ellenében – megengedték.

A táborlakók összetétele

E lágerrek lakóinak többsége magyar volt, főként katona, majd utánuk – természetesen – a németek voltak a legtöbben. Rajtuk kívül még osztrákok, szlovákok, ruszinok, románok, dél-szlávok, olaszok, sőt franciák, lengyelek és egyéb nemzetbeliek is megtalálhatók voltak.¹²⁵ Azonban ezekben a (hadi)fogolytáborokban – mint már említettem – igen sok civil is volt. Természetesen, általában a katona foglyok voltak többségben, de voltak olyan táborok is, amelyekben a civil foglyok. Utóbbira azokon a területeken volt példa, ahol a hadműveletek után a Vörös Hadsereg, illetve az NKVD tömegesen szedte össze és hajtotta fogságba a polgári lakosságot. A legnagyobb ilyen összeszedésre Budapest rendkívüli módon elhúzódó ostroma miatt került sor, amikor is mintegy 100 ezer civilt vetettek (hadi) fogságba 1944 decembere és 1945 április vége között.¹²⁶ Ennek következtében például a gödöllőiben mindvégig, míg a tetétlenpusztai és a kiskunfélegyházi lágerben egy ideig a civil foglyok voltak többségben. A gödöllői (hadi)fogolytáborról például a következőket olvashatjuk a budapesti svájci követség jelentésében „Gödöllő közelében nagy koncentrációs tábor létesült, ahol mintegy 40 ezer internáltat őriznek és onnan ismeretlen céllal kelet felé deportálják őket”¹²⁷ A visszaemlékezésekben – köztük Kovács Imréében és Kosáry Domokoséban – is egybehangzóan 35-40 ezer fős létszámot említenek, akik „zömében civilek” voltak, s csak körülbelül 15-20%-uk volt katona.¹²⁸

¹²⁵ A más nemzetbeli foglyokról bővebben lásd BOGNÁR 2017b. 198-203.

¹²⁶ A budapesti és környékbeli lakosság tömeges elhurcolásának okairól és mértékéről lásd BOGNÁR 2000. 77-87.

¹²⁷ MONTGOMERY 1993. 205.

¹²⁸ Interjú Dr. Kosáry Domokos egykori civil „hadifogollyal”, a Magyar Tudományos Akadémia egykori elnökével. Budapest, 2003. A hangfelvétel a szerző tulajdona.; KOVÁCS 1990.

Ezeken kívül a budapesti csata kapcsán még a fővárosi Ferenc József lovassági laktanyában, a két ceglédi, a két jászberényi, valamint a bajai hadifogoly-gyűjtőtáborba került több tízezer civil „hadifogoly.” A magyarországi hadifogolygyűjtőtáborokról még általánosságban megállapítható, hogy a dunántúli táborokban jóval alacsonyabb volt a polgári foglyok aránya, mint a Dunától keletre lévőkhben.

A tábori élet

A táborokban az őrzők katonai rendet alakítottak ki. A táborparancsnokság a foglyok közül kijelölt egy belső táborparancsnokot, aki sok esetben német volt, és mellé ún. policájokat, – a könnyebb kommunikáció miatt – szláv, többnyire ruszin vagy szlovák származású foglyokból válogattak ki, akik a – sok esetben félreértéseket, problémákat, időnként tragédiákat okozó – tolmácsolások mellett a tábor belső rendjének a biztosításával is meg voltak bízva. A korabeli dokumentumokban és a visszaemlékezésekben is sűrűn találkozik a kutató a ruszin tolmácsok, illetve policájok kegyetlenkedéseivel. A pécsi főispáni hivatalban 1945. február 13-án készült egyik jegyzőkönyvben például a következőket olvashatjuk: „Már az első éjszaka előfordult, hogy a foglyok között levő különféle katonákat, németeket, magyarokat a [bajai – B.Z.] foglyótáborban működő ruszin tolmácsok, akik maguk is foglyok voltak, az udvaron sorakoztatták és közben mindenféle módon kegyetlenkedtek velük. Pl: kértek az egyik helyről 20 embert és mivel azok nem jelentek meg kellő gyorsasággal, az egész katonaságot az udvarra hajtották és ennek során botokkal, derékszíjakkal verték őket. [...] a foglyoktól mindent elvettek, ami nekik megtetszett, pénz, ékszert, ruhát, cipőt, órát, stb.”¹²⁹ Az utóbbi volt az ún. „zabralás”. Ez úgy zajlott le, hogy a kiválasztott foglyocsoportnak a földre leterített pokrócára, zubbonyára vagy kabátjára kellett kiraknia minden nála lévő tárgyat, amelyek közül, ami megtetszett a policájoknak vagy a szovjet öröknek azt elvették. A policájokon kívül még konyhásokat, valamint helyenként fertőtlenítősöket, egészségügyi munkásokat és borbélyokat emeltek ki. Nekik a megbízatásuk folytán kedvezőbb életkörülményeik voltak a táborokban; külön kényelmesebben kialakított szállás és bővebb étellemezés. Ezért nekik – a többiekkel ellentétben – a személyi adataikat is

191.; VHBSZ 331–1992. Hrdlicska István vie. 2.; VHBSZ 421–1993. Balczó István vie. 3.; VHBSZ 325–1992. Balogh József vie. 4.; VHBSZ 423–1993. Csernai Sándor vie. 3.

¹²⁹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.168. – 1945.

felvették. A jobb ellátás, a nyelvtudásuk, az őrséggel kialakult kapcsolatuk révén nagyobb szökési esélyeik voltak, amivel sokszor éltek is. A raboknak – a könnyebb létszámmellenőrzés és az étkeztetés megkönnyítése miatt – 10 főként rajokba, 100 főként századokba, majd ezredbe kellett összeállniuk, és választaniuk kellett maguk közül parancsnokokat, akiknek a nevét felírták.

A foglyoknak a napok nagy részét – sokszor hidegben, esőben, fagyban – a láger udvarán való ácsorgással kellett eltölteniük, aminek két fő oka volt. Egyrészt, az élelem osztásnál kellett sorba állni, ha a fogoly valamiféle meleg lötythöz akart jutni. Másrészt pedig a gyakori létszámmellenőrzések miatt kellett állniuk, amelyeket addig folytattak, míg kétszer egymás után a létszám nem stimmelt. Ezért órákat, sokszor fél napokat kellett ácsorogva eltölteniük a raboknak.

Az elhelyezés

A hadifogoly-gyűjtőtáborokban siralmasak voltak a körülmények. Általános volt a túlszűfolttság. Például a 700 főre tervezett sopronkőhidai fegyházból kialakított, kibővített lágerben 33 ezer, míg a 600 főre tervezett Csillagbörtönben 12 ezer hadifoglyot őriztek – olvashatjuk utóbbiról a visszaemlékezéseken túl dr. Makara György járványügyi kormánybiztos jelentésében és az 5. Honvéd Kerület parancsnokának az egyik levelében is.¹³⁰ Gödöllőn – az egyik foglyot idézve: „Egy talpalatnyi hálóhelyért a foglyok között állandó, gyakran tetleges harcok folytak.”¹³¹ Ugyancsak erről a táborról egy másik hadifogoly a következőképpen ír: „A gimnázium épülete túlszűfolt volt, időnként tudtunk csak besurranni a folyosóra kissé átmelegedni.”¹³² 1945. február közepén a bajai lágerben „olyan nagy volt a fogolylétszám, hogy zömmel az udvarban, a szabad ég alatt, kettenketten összefonódva virrasztottuk át az éjszakát” – írja Zag József hadifogoly visszaemlékezésében.¹³³ Nem csoda, ha gyorsan terjedt a tífusz és a vérhas, melyek következtében tömegével haltak meg az emberek.

A gyűjtőtáborokban, aki fedél alá jutott, az is csak fűtetlen helyiségekben, általában a puszta padlón, vagy istállóban, de volt, ahol már 2-3, sőt 5 emeletes, faltól-falig épített fa priccseken hajthatta álomra a fejét. Már amennyire ezt a vérszívó élősködők, a tetvek és a poloskák megengedték, amikkel aki fogoly lett, az hamar megismerkedett.

¹³⁰ KARSAI-SOMLYAI 1970. 465.

¹³¹ VHBSZ 402. – 1993. Kiss János vie. 2.

¹³² VHBSZ 421. – 1993. Balczó István vie. 2.

¹³³ VHBSZ 245. – 1992. Zag József vie. 1.

Az élelmezés

A foglyotáborokat élelemmel a helyi településeknek kellett ellátniuk, ami a háborús pusztítások következtében óriási terheket rótt a helybeli lakosságra, különösen a nem mezőgazdasági jellegű települések lakóira. Salgótarjának még a 1500 fős foglyotábor élelmezése, és az ezzel együttjáró szállítóeszköz igénybevétele olyan komoly gondot okozott, hogy a város Nemzeti Bizottsága 1945. május 5-én azzal a kéréssel fordult a miniszterelnökhöz, hogy „az illetékes orosz parancsnokságnál szíveskedjék odahatni, hogy a Salgótarjánban lévő 1500 személyt befogadó foglyotábort innen valamelyik alföldi városba elszállítsák.”¹³⁴ De mennyivel nehezebb lehetett azoknak a településeknek, illetve azok lakóinak a helyzete, ahol nem 1500, hanem 20-40 vagy mintegy 80 ezer (hadi)fogoly élelmezését kellett ellátni!? Ugyanakkor a foglyotáborokba juttatott élelem, ahogy egyre több ember kezén ment keresztül, egyre kevesebb lett. A szovjet légerek őrzőinél nem volt ritka jelenség, hogy a foglyoknak szánt élelem egy részét a tábor környékén szeszes italra cserélték.¹³⁵ Így mire a háborús pusztítások miatt már amúgy is szűkös élelem a foglyokhoz érkezett, az már mind mennyiségileg, mind minőségileg olyannyira silány volt, hogy a Külügyminisztérium a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok képviselőinek kérésére 1945. május 16-án ismételt szóbeli jegyzékben kérte a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottságot „... hogy a táborokban a táplálkozás, mely miatt a foglyok nagy része igen erősen szenved, a lehetőség szerint feljavíttassék.”¹³⁶

A táborparancsnokságtól függően naponta egyszer vagy kétszer kaptak meleg levest és 25-40 dkg kenyeret. A foglyok részére olajos vagy benzines hordókban főzték a levest, amely többnyire vízben főtt kukorica, borsó, bab, marharépa, vagy toklászos buriz¹³⁷ volt. A kenyérért a rajparancsnokoknak kellett idejében sorba állni, mert ha nem voltak résen, akkor előfordult, hogy aznap nem jutott már nekik kenyér. Egy-egy rajparancsnok – táboroktól és időszakoktól függően – egy vagy két, fekete, téglalakú kétkilós kenyeret kapott, aminek 10 felé való grammra pontos szétosztását kritikus szemekkel figyelték a rabtársak.

¹³⁴ MNL OL XIX-J-1-k, 69. doboz, 7/b tétel; MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 32.188. – 1945.

¹³⁵ DUPKA-KORSZUN 1997. 62–63.

¹³⁶ MNL OL XIX-J-1-j, KÜM TÜK iratok, 12. doboz, IV-438. tétel; MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 146.282./7.– 1945.

¹³⁷ Buriz = vízben főtt hántolt búza.

Az utcákról összeszedett civilek számára az edények, illetve az evőalkalmatlanságok hiánya okozta a legnagyobb gondot. Így lehetőségeikre és leleményességeikre voltak utalva. Előkerültek a lámpabúrák, virágcserepek, konzervdobozok és egyebek. Volt, hogy 5-10 ember evett egy edényből.

Egészségügyi körülmények, halálozás

A tisztálkodásra szinte alig volt mód. A legtöbb gyűjtőtáborban nemhogy szappan, de még mosakodásra vagy mosásra sem volt víz, sőt még ivóvíz is alig volt. Mivel fehérneműt nem tudtak cserélni – hacsak egy hozzátartozónak nem sikerült bejuttatni – az a szó szoros értelemben „lerohadt” az emberekről. A tetvek és a poloskák elleni védekezés egyedüli érdemleges és a rendszerességtől függően hatékony módszere a legtöbb táborban két részből tevődött össze: a szőrtelentésből és a fertőtlenítésből. Az előbbi folyamatot Baranyai Béla –, akit 1945. január 24-én egy budapesti utcából civilként vittek el – a gödöllői táborban a következőképpen élte át: „... elterjedt a hír, hogy akinek holnap reggelre kopasz lesz a feje, az reggelit kap. Az udvaron volt egy tekerős birkanyíró gép, ami előtt egy-kettőre hosszú sor verődött össze. A hófúvásban fagyoskodva, toporogva elkezdtek a munkát. Az egyik ember tekerte a gépet, a másik a nyíróval nyírta a kispadon ülő harmadikat. Így váltogatva mindenkinek jutott tekerés, nyírás és kopaszság.”¹³⁸

A ruhák fertőtlenítését fertőtlenítő kazánokkal oldották meg. Ezek csak néhány nagyobb gyűjtőtáborban voltak megtalálhatók. A fertőtlenítés a következőképpen zajlott le: kb. 20-25 fő levetkőzött és ruháikat egy fém fogásra akasztották, amit egy forró kazánban bő fél óráig tartottak. Amíg le nem telt az idő, addig a meztelen foglyoknak a külső, fűtetlen helyiségben kellett várakozniuk. Ezzel a módszerrel sikerült – hacsak egy időre is – az élősködőket kiíratni.

A táborok egy részében idővel valamilyen módon megoldották a hadifoglyok „fürdési” lehetőségét. Korchmáros István rendkívül szemléletesen írja le a ruhák fertőtlenítőbe adását követő eseményeket, a fürdést a Csillagbörtönbeli lágerben: „Ahogy beugrok a fürdő ajtaján érzem, majdnem olyan hideg van bent is, mint az udvaron. Egy hadifogoly borbély nekiesik kosztól összeragadt hajamnak, míg társa a hasam alól és a hónaljamról kaparja le a szőrzetet, szappanozás nélkül. Nemigen jut ideje a borbélynak borotva fenésre, mert már a fürdőben érzem az életlen borotva okozta égető érzést. A két gyorskezü borbély kezéből kikerülve

¹³⁸ VHBSZ 288. – 1992. Baranyai Béla vic. 1.

olyan csupasz lettem, mint a házát vesztett csiga. Most látom, hogy a félhomályos fürdőhelyiség akkora, mint egy nagyobb szoba. [...] Kétoldalt zuhanyrózsák spriccelik a hideg vizet, a fázósan toporgó foglyokra. Koszos és sebes a testünk. Bordánk, hátgerincünk és hegyes csípőcsontunk majd kiszúrja élettelené szürkült, csontjainkra tapadt bőrünket. A borbélyoktól kapott szeletke szappannal óvatosan beoldalazok a hideg víz alá. Egymás hátáról dörzsöljük a kéthónapos koszt. Szinte mállik a bőrünk. Vastag rétegekben sodródik le rólunk a piszok. A szappan csípi a derekamon elvakart, gennyedző tetűcsípéseket. A dörzsöléstől kipirul a bőröm. Beleugrok falmellé állított bakancsomba, és befurakodok az ajtóban szorongó didergők közé. Pár perc múlva a ruhámba szorult forró gőz fedteteti velem a februári hideget. Sietősen megyek a cellánkba, nehogy a fürdőzés miatt lemaradjak a déli ételosztásról.¹³⁹

Sajnos a lágerekben igen nagy szerep jutott a latrináknak. Ezek egy kb. 8-10 m hosszú, 3-5 m széles és körülbelül ugyanilyen mély árkok voltak, amelyekre keresztbe 30 cm széles deszkákat fektettek. Ezeken egyensúlyozva kellett szükségletüket elvégezniük a foglyoknak. Erre igen gyakran került sor a gyakori fertőzések (a tifusz és a vérhas), az ételek és a víz minősége miatt. Sokak még el sem tudtak időben jutni idáig, sőt nem volt ritka, hogy a legyengült foglyok beleszédültek a fekáliába, s ott lelték halálukat. Mivel nagy forgalmú helyek voltak, sűrűn terjedtek itt az ún. „latrina hírek”, melyekben a legtöbbször hol Szibériáról, hol pedig a közeli szabadulásról volt szó.

A táborok túlzásúfoltsága, a gyenge és egyoldalú táplálkozás, az evőalkalmatlanságok hiánya, illetve közös használata és a mostoha higiénés körülmények következtében, a legyengült szervezetű emberek között aratott a halál. Gyorsan terjedt a vérhas és a flekktifusz. Orvosság nem, csak elkülönítés volt. Néhány hadifogolytábor parancsnoka megengedte, hogy a súlyos betegeket kiadják a helyi kórházakba, vagy kórházi célra kialakított egyéb épületekbe, iskolákba, magánházakba, ahol önkéntes vöröskeresztes nővérek, diakonisszák vagy valamelyik egyházi rend apácai próbáltak segíteni rajtuk. A foglyok továbbszállításáról, táborban maradásáról, lágerenbelüli elkülönítéséről vagy esetleges hadifogolykórházba adásáról az orvosi „vizsgálatok” alkalmával döntöttek, amelyet Farkas Kálmán, a győri tábor egyik hadifoglya a következőképpen írt le. „Az udvaron teljesen meztelenre vetkőzve vonultunk el 5 férfi orvos előtt, akik kb. 2-2 méterre voltak egymástól. Az első orvostól kapott bumácskát¹⁴⁰ kellett vinni a következőhöz, és mindegyik ráírta a véleményét. Végül egy nő orvos elé kerülve,

¹³⁹ HL Tgy. 3729. Korchmáros 17/2.

¹⁴⁰ Bumácska (= бумара) papír, hivatalos irat.

ő a bumácskára feljegyzetteket összesítve, egy hatalmas grafitceruzával a mellünkre írta orvosi véleményét 1-2-3-4-5-ös eredménnyel. Mivel az én jobb szemem újonckoromban balesetet szenvedett, 4-es lettem. Megpaskolta fenekemet, mondván: harasó cselovik!”¹⁴¹

Sokan haltak meg a táborokban vagy a különálló hadifogolykórházakban. Az 5. Honvéd Kerület parancsnoka 1945. február 27-én kétségbeesett levélben fordul Vörös János honvédelmi miniszterhez: „...a táborparancsnok újabban nem akarja a csillagbörtönből a betegeket kiengedni, sőt a beteg hadifoglyok részére saját kezelésében akar kórházat berendezni itt Szegeden. A Honvédelmi Miniszter Úr intézkedését legsürgősebben kérem abban az irányban, hogy az orosz parancsnoksággal a hadifoglyok kiadása iránt valami megállapodás létesüljön, mert pár héten belül a hadifoglyok helyzete már nem lesz többé probléma [mert mind meghalnak – B.Z.]. Csontig, bőrig vannak lesoványodva, rongyosak és tetvesek.”¹⁴² A mintegy 20 ezer fős bajai fogolytáborban 1945 január–februárjában naponta 40-50 embert földeltek el jeltelenül, a tábor területén ásott gödrökben.¹⁴³ Míg a nagyobb táborokban 50-60, sőt akár 100 halottat is elföldeltek naponta, többnyire meztelenül, jeltelen tömegsírokban. A legtöbben fertőző betegségekben, tífuszban, vérhasban, tuberkulózisban, valamint disztrófiában, vagyis alultápláltság miatt haltak meg, de voltak, akik megfagytak, öngyilkosok lettek, lelőtték őket vagy balesetben haltak meg.

Az elhalálozásokról pontos számot – szovjet adatok híján – nem lehet tudni. A meghaltakról a foglyoknak nyilvántartást vezetni – már ha egyáltalán volt rá mód – szigorúan tilos volt. Tehát csak becslésekre támaszkodhatunk. Az eddig feltárt halálozási arányok és folyamatok, valamint hadifogolytáborok nagyságának, működési idejének és átmenő-forgalmának a figyelembe vételével megállapíthatjuk, hogy több mint 120 ezer főre tehető azoknak a szovjet fogságba került hadifogolynak a száma, akik a magyarországi hadifogoly-gyűjtőtáborokban lettek halálukat, többségük magyar állampolgár volt.

Az idő múlásával, a fogolylétszám csökkenésével lassan javulni kezdtek az életkörülmények, csökkent a zsúfoltság, javultak a higiénés körülmények, szervezettebbé, rendezettebbé váltak a táborok, s csökkent a halálozás.

¹⁴¹ FARKAS 1995. 138–139.

¹⁴² HL HM 20.256./eln.– 1945. → csatolva a 2.092./eln. – 1945. sz-hoz.

¹⁴³ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.186/pol. – 1945.

Szabadulás a táborokból

E szörnyű életkörülményekből való szabadulásnak többféle lehetősége adódott.

1.) Hadifogolytáborokból hadifogoly munkaszolgálatos alakulatokba

A magyarországi (hadi)fogolytáborokból foglyok tömegesen, a leghamarabb 1945 január–februárjában szabadultak, azzal az ígérettel, hogy az új Magyar Honvédség katonáiként harcolhatnak majd a náci Németország ellen. Ez azonban csak a később ilyen ígéretre önként jelentkezőkre volt igaz. Azonban a debreceni, a jászberényi, és a gödöllői hadifogolytáborokban történt első ilyen toborzásoknál felvettek nem az új Magyar Honvédség tagjai, hanem a Vörös Hadsereg őrizetében létrehozott műszakinak nevezett, a valóságban azonban munkaszolgálatos, hadifogoly alakulatokba kerültek az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása után, de annak tudta nélkül. Három ilyen alakulatot hoztak létre. Elsőként 1945. január elején alakították meg az 1. magyar vasútépítő hadosztályt (valójában egy 4 zászlóaljból álló ezredet, amely kiváló munkája elismeréseként – és tegyük hozzá – hatalmas emberveszteségéért kapta meg a hadosztály elnevezést), amelyet még 1945. december 27-én kezdtek szervezni a debreceni Pávilon laktanyában lévő fogolytáborban.¹⁴⁴ Másodikként 1945. február 19-én Jászberényben, a méneskari laktanyából kialakított fogolytábor lakóinak töredékéből alakult meg az 1. honvéd „Rózsa Sándor” műszaki és távbeszélő építő zászlóalj. Majd 1945. február 25-én a gödöllői fogolytáborban alakult meg a 3. magyar vasútépítő dandár első három zászlóalja, amelyek közül a III. zászlóaljba ceglédi és debreceni fogolytáborbeliek is bekerültek. Utóbbi zászlóalj személyi állománya még a más fogolytáborbeliekkel való kiegészítések után is 50%-ban polgári egyénekből állt.¹⁴⁵ A dandár IV. és V. zászlóalja később alakult meg a ceglédi (huszár laktanyai) táborban.¹⁴⁶ Ezek az alakulatok – a foglyoknak tett ígéretek ellenére – nem kerültek a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségébe, hanem a 2. Ukrán Front őrizete alatti magyar hadifogoly-alakulataiként működtek egészen 1945 júniusáig, a Magyar Honvédségnek való átadásukig. A foglyok bár a gyűjtőlágerekből kiszabadultak, mégis továbbra is szovjet katonai őrizet alatt álltak és az ellátásuk sem minden esetben mutatott némi javulást. Majláth Gyula, a 3./III. vasútépítő (vép.) zászlóalj törzsparancsnoka 1945. április 12-én,

¹⁴⁴ KIS 1995a. 13–14.

¹⁴⁵ HL HM 23.480./eln. – 1945.

¹⁴⁶ GELLÉRT 1987. 7–34.

a Honvédelmi Minisztériumhoz eljuttatott panaszos levelében csalódottan írja: „... a zászlóalj, mint Hadifogoly Munkászászlóalj működik, orosz parancsnokság alatt áll [kiemelés tőlem – B. Z.] [...] nem tartozunk a reguláris [magyar – B. Z.] hadsereg állományába. Nem esküdtünk fel, illetményeket nem kaptunk. Orosz őrség van velünk és hadifogoly-élelmezést kapunk [kiemelés tőlem – B. Z.]”¹⁴⁷ A legrosszabb helyzete azonban az Északkeleti-Kárpátokba és azon túlra télvíz idején munkára vitt 1. vasútépítő „hadosztálynak” volt. A legtöbb embernek nem volt téli ruházata, sőt az egyik zászlóaljból „60 fő mezítlábas” volt. Elhelyezésük megrongálódott, ajtók, ablakok nélküli, tehát befűthetetlen házakban volt. Az éjjel-nappali, váltott műszakban végeztetett munka ellenére „a norma igen gyenge táplálkozást biztosított és így az a súlyos testi munkát végző honvédeknek elégtelen volt.” – írta zárójelentésében Gyöngyössy Gábor hadosztályparancsnok.¹⁴⁸

Ilyen körülmények között „az emberek úgy hullottak, mint a legyek. Amikor a században nem volt meg a száz ember, mindig a táborokból hozták az utánpótlást. [...] Akikkel 1945. Január 5-én együtt mentünk el Debrecenből, a 100 közül csak heten maradtunk, akik hazajöttünk.” – írta Varga Kálmán visszaemlékezésében.¹⁴⁹ Talán túlzónak tűnik Varga Kálmán 7%-os életbenmaradási – vagy nevezhetnénk – túlélési aránya. Lehet, hogy az is. Igencsak elgondolkodtató azonban az a levéltári dokumentumokon alapuló tény, hogy az 1. vép. „hadosztály” – a munkálatok alatt a halálozások miatt történt folyamatos létszámkiegészítések¹⁵⁰ ellenére is – a januári 3662 fős létszámához¹⁵¹ képest a Magyar Honvédségnek való júniusi átadásakor már csak 2243 fő volt.¹⁵² Vagyis az 1. vép. hadosztálynak öt hónap alatt – a folyamatos létszámfeltöltések figyelembe vétele nélkül is – minimálisan 40%-os embervesztése volt!

Mindezeket két okból tartottam az indokoltnál talán egy kissé hosszabbnak tűnő részletességgel kifejtteni. Először is azért, mert e dokumentumok rendkívül jól érzékeltetik a sztálini totalitáriánus rendszer embertelenségét, másrészt, hogy bebizonyítsam – az eddigi történeti munkákban leírtakkal, illetve sugalltakkal

¹⁴⁷ HL HM 23.480./eln. – 1945.

¹⁴⁸ KIs 1995a. 16–17.

¹⁴⁹ VHBSZ 358. – 1992. Varga Kálmán vie. 1-2.

¹⁵⁰ Az elhalálozások magas számán kívül, azért volt folyamatos létszámfeltöltés, mert „a szovjet tisztok a szabadságukkal, sőt a fejükkel játszottak”, ha nem építették-építették meg a március végi határidőre az Északkeleti-Kárpátokon keresztülvezető, hadászati fontosságú Máramarosziget–Gyelyatin vasútvonalat. KIs 1995a. 17.

¹⁵¹ KIs 1995a. 16.

¹⁵² HL HM 28.344./eln. – 1945.

ellentétben –, hogy a hadifogolytáborokból a szovjetek által szervezett műszaki alakulatokba történő felvétellel való várva-várt, reményteli „szabadulás” igen nagy százalékban nem az életet, hanem a halált hozta el a „szabadultak” számára.¹⁵³

2.) *Hadifogolytáborokból az új Magyar Honvédségbe*

Szerencsésebbek voltak azok, akiket az új Magyar Honvédség állományába vettek fel 1945. január 20-át, a moszkvai fegyverszüneti egyezmény aláírását követően, a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság engedélyével. Bár a Honvédelmi Minisztériumba több tucat olyan kérelem érkezett, amelyekben az ország különböző részein lévő gyűjtőtáborok lakói felvételüket kéri a demokratikus honvédségbe, Sztálin döntése alapján a SZEB a Magyar Honvédségnek a fegyverszüneti egyezmény 1. pontjának „c” bekezdésében foglalt 8 gyaloghadosztály helyett – csak kettőt engedélyezett felállítani. Így Antonov hadseregtábornoknak, a Vörös Hadsereg vezérkari főnökének direktívája alapján – az első Debrecen körzetében kellett létrehozni hadifogoly önkéntesekből, akiknek 25%-át a szovjetunióbeli, 75%-át pedig a 2., 3. és a 4. Ukrán Front hátszágbeli hadifogolytáboraiiban kellett toborozni.¹⁵⁴ Így a február 3-ra kiűrtett debreceni Pavilon laktanyabeli (hadi)fogolytábor területén felállított gyaloghadosztályba február 7–11. között a gödöllői, a jászberényi és a mezőtúri fogolytáborból összesen 8486 hadifogoly érkezett.¹⁵⁵ A hadosztály – mivel a 6. hadtest területén helyezkedett el – a 6. hadosztály elnevezést kapta.

Másodikként, március végén az 1. (hadrendi számú) gyaloghadosztályt hozták létre a jászberényi méneskari laktanyából kialakított fogolytáborban. Március 22–26. között a 2. Ukrán Front megbízottja 10 503 foglyot – köztük mintegy 1900 főt a Budai Önkéntes Ezredből – bocsátott szabadon a fogolytáborból, azaz adott át a Honvédelmi Minisztérium képviselőjének. A március 24-ig átadott, előre kiválogatott és feljavított élelmezéssel előkészített 8070 főről Szalay Tibor hadosztályparancsnok a következőket írta jelentésében: „Az eddig átadásra került emberanyag 20%-a teljesen törődött. Hadiszolgálatra huzamosabb ideig alkalmatlan. 15% 42 éves és ennél idősebb. 15%-ot tesz ki azok száma, akik katonai kiképzést ezideig egyáltalában nem kaptak, vagy vasút és postához tartoznak.”¹⁵⁶ Ha így festettek a hadiszolgálatra kiválogatottak, akkor elképzelhetjük, hogy milyen arányok vannak a (hadi)fogolytáborokban. Az előbbieken kívül még hatvá-

¹⁵³ Ezekről a „műszaki”, munkaszolgálatos alakulatokról bővebben lásd BOGNÁR 2013. 7–24.

¹⁵⁴ KIS 1995a. 50.

¹⁵⁵ KIS 1995b. 35–38.

¹⁵⁶ HL HM 20.644./eln. – 1945.

nyozottan rosszabb lehetett a helyzet a fogolytáborbeliek között. Még a budapesti Ferenc József laktanyai és a győri Frigyes laktanyai fogolytáborból is szabadultak ilyen módon. Előbbiből a 2. vasút és hídépítő zászlóaljba május 16-án 393 fő,¹⁵⁷ míg Győrből május 17-én a 3. vasút és hídépítő zászlóaljba 286 fő legénység, akik tisztjeiket a budapesti táborból kapták.¹⁵⁸ Ezeken kívül még a bolgár őrizet alatti csertői, csurgói és a pécsi gyűjtőtáborok foglyaiból szervezett 400 fős aknakutató zászlóalj tagjai szabadultak. Ugyanakkor a kiválasztottak, az egy-egy fogolytáborból „kiszabadultak” közül csak az lehetett valamelyik alakulat tagja, vagyis csak az szabadulhatott a hadifogságból, aki az NKVD szűrésén sikeresen átment. Az eredetileg kiválasztottak 1-3%-a akadt fenn az NKVD rostáján.

Szabadulás után ismét hadifogságba

Sajnos a katonai kötelékekbe való felvétel által szabadultak közül is néhányat a szabadságuk, eltávozásuk ideje alatt vagy éppen szolgálat közben ismét fogságba vetettek a szovjetek a náluk lévő orosz-magyar nyelvű igazolvány ellenére is, akik közül csak keveset sikerült kiszabadítani. Utóbbira hadd említsek meg egy esetet. Egy hadifogoly-szállítmányból 8 fogoly megszökött. A szállítmányparancsnok, amikor a szolnoki állomáson ezt megtudta, az ott állomásozó magyar vasútépítő század 8 emberét elfogta és a szököttek helyett a szállítmányba tette. Erre a század parancsnoka eljárt az állomásparancsnoknál és a helyi SZEB-nél, akik a szükséges lépéseket az elfogottak szabadon bocsátása érdekében megtették. A szállítmányparancsnok számára ez igen kellemetlen következményekkel járhatott, mert bosszúból „este a vasútépítő század parancsnokát – aki feleségével együtt az utcán ment – megleste és katonákkal egy házba hurcoltatta, ahol úgy őt, mint feleségét súlyosan véresre verték.”¹⁵⁹

3.) *Életkor és rossz egészségi állapot alapján*

A szabadulás másik formája az életkorhoz, illetve az egészségi állapothoz kötődött. Az első ilyen típusú, ismert szabadon bocsátás 1945. február 7-én történt a ceglédi fogolytáborból, ahonnan 106 fő 18 év alatti és 50 év feletti foglyot engedtek el.¹⁶⁰ A többséget júniustól kezdték szabadon bocsátani. Természetesen a kormeghatározás az akkori helyzetben ránézés, illetve bemondás alapján

¹⁵⁷ HL HM 27.300./eln. – 1945.

¹⁵⁸ HL HM 25.430./eln. – 1945.

¹⁵⁹ HL HM 36.311./eln. – 1945.

¹⁶⁰ MNL PVL XXII. 3. B. Cegléd Megyei Város Polgármesteri Hivatalának iratai 1559./1945.

történt. Rajtuk kívül még az erősen leromlott állapotú, az 1-5-ig történt egészségügyi osztályzáson 4-es vagy 5-ös osztályzást kapottakat engedték szabadon.¹⁶¹ Egy-egy ilyen alkalomkor volt, hogy csak 50-150,¹⁶² míg máskor 2-3000 foglyot engedtek szabadon, mint például július utolsó napjaiban a sopronhorpácsi táborból.¹⁶³ Így például a peresztegi és a jánosházai táborból július 23. és 31. között mintegy 4000-4000 embert engedtek szabadon.¹⁶⁴ A szabadon bocsátottak azonban 1945. október végéig – a szovjet szervezésű műszaki alakulatokba és a demokratikus honvédségbe felvetteken kívül, valamint egy-két kivételtől eltekintve – csak polgári személyek vagy legénységi állományúak lehettek. Tiszteket először 1945. október 30-án engedtek szabadon ünnepélyes keretek között a hajmáskéri táborból.¹⁶⁵ Ők egy külön, 80 fős kontingenst alkottak, akiket nemcsak a magyarországi, hanem a szovjetunióbeli és a romániai táborokból válogattak ki és koncentráltak a hajmáskéri táborba. Lényeges itt még megjegyezni, hogy a szabadon bocsátott tisztek túlnyomó többsége tartalékos állományú volt.¹⁶⁶ Az ilyen módon szabadultak száma 30-50 ezer főre tehető.

4.) Sikeres kiszabadítások

Igen ritkának számított a szabadulásnak az a formája, amikor valamelyik kormány szerv, vagy a Magyar Kommunista Párt kérelme alapján szabadultak ki egyes személyek, többnyire politikusok, kommunista párttagok, tudósok vagy egyes csoportok, például zsidó származású deportáltak, vasutasok, bányászok vagy a parlamenti őrség tagjai.¹⁶⁷ Így például a hajmáskéri táborból június 24-én 137 magyar állampolgárságú, majd az ígélet szerint a későbbi napokban „mintegy 60-70 fő jugoszláv, csehszlovák és román állampolgárságú”, de magyar

¹⁶¹ MNL OL XIX-J-1-j, KÜM TÜK iratok, 21. doboz, 145-420/7.-1945. (A VKM 51.957/X.-1945.sz. ügyiratának D melléklete.)

¹⁶² Például Szegeden a repülőtéri táborból június 5-én 96 ember (HL HM 35.796./eln. – 1945.), a ceglédi táborból 1945. augusztus 13-án 125, 26-án 118 legénységi állományú személy szabadult (HL HM 35.315. és 36.311./eln. – 1945.)

¹⁶³ HL HM 33.789./eln. – 1945.

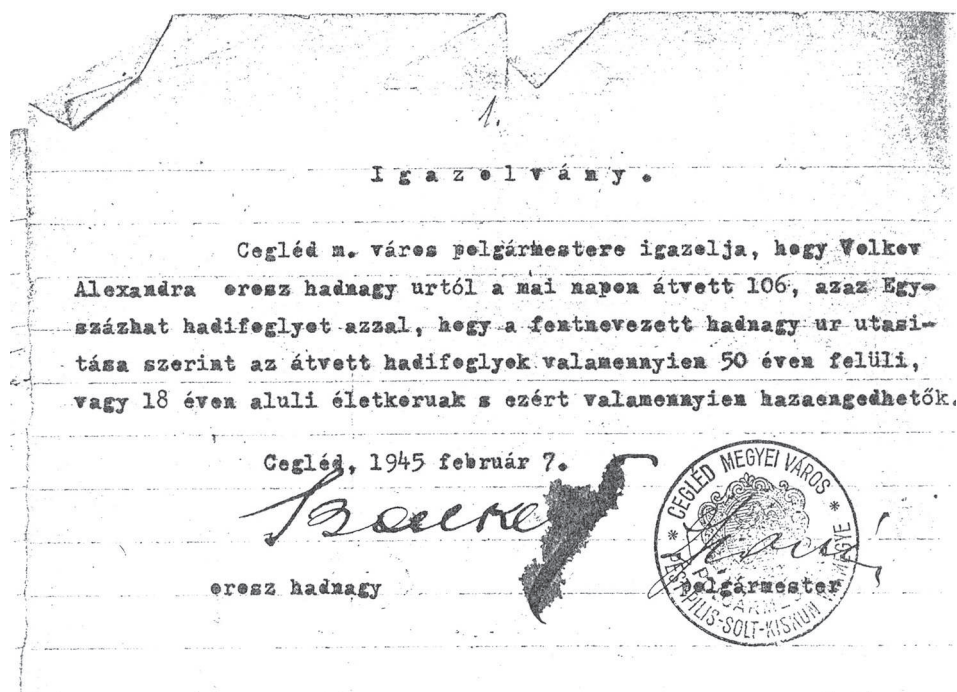
¹⁶⁴ HL HM 33.789./eln. – 1945.

¹⁶⁵ A Szovjetunióból egy-két transzporttal már korábban is érkeztek haza tisztek, de röviddel ezután „...ezek kiengedését beszüntették, sőt a visszahozottakat is benn tartották. (ti. a szegedi hadifogolytáborban – B.Z.) Sorsuk még nincs tisztázva, központi intézkedés erre nem világos és nem érkezett újabb.” – írta augusztus 31-i, 19. számú helyzetjelentésében Cséffalvai István őrnagy. (HL HM 36.311. – 1945. eln.)

¹⁶⁶ HL HM 41.780./eln. – 1945.

¹⁶⁷ HL HM 36.304./eln. – 1945.

anyanyelvű zsidó származású deportáltat engedtek szabadon.¹⁶⁸ Egy-egy személy ilyen módon való kiszabadítására már csak azért is nagyon kicsi volt az esély, mert ezekben a lágerekben, a foglyokról – néhány kivételtől eltekintve – nem vezettek névszerinti, csak számszerinti nyilvántartást. A foglyok, kevés kivételtől eltekintve még lehetőséget sem kaptak a kihallgatásra, vagyis arra, hogy a táborparancsnokság valamelyik tisztje előtt kifejtse ártatlanságát, civil kilétét, antifasiszta ellenálló múltját, zsidó deportálásból történt szabadulását stb. Az ilyen szabadulásoknál a (hadi)foglyok tartózkodási helyét – ritka kivételtől eltekintve – a hozzátartozók adták meg a „szél-”, valamint a „köposta” segítségével.

5. illusztráció: A magyarországi fogolytáborból legelsőként, a ceglédi lágerből 1945. február 7-én történt szabadon bocsátásról fennmaradt elismervény, „igazolvány”.
(Forrás: MNL PVL XXII. 3. B. 1559./1945.)

¹⁶⁸ HL HM 28.936./eln. – 1945.

5.) Szökés

A szabadulás legkritkább formája a szökés volt. A leggyakrabban a fogolytáborokból munkára kimenők között fordult elő. Egy-egy alkalommal általában csak néhány főnek sikerült megszöknie. De 50-100 fős csoportok szökésére is volt példa. A peresztegi¹⁶⁹ tábor udvarán például kibontották a csatornanyílást és 70 fő kísérelte meg a szökést, akik közül két főt lelőttek. A többi 68 főnek sikerült megszöknie.¹⁷⁰ A sikeres szökések után a hiányzó fogolymennyiséget a környező lakosság köréből pótolták. Hiszen az őrzők számára a legfontosabb alapszabály volt, hogy a létszámnak stimmelnie kell. Ha azonban a szökött fogolynak a táborban volt valamilyen funkciója – aminek általában a szökési lehetőségét is köszönhatték –, akkor rendkívül nehezen boldogulhatott a későbbiek során, mivel a nevét a táborban felírták és ilyenkor az NKVD, hogy tekintélyét megőrizze, hajsztát indított ellenük, amelyhez sajnos a magyar hatóságok is segítséget nyújtottak. A magyar hatóságok az általuk elfogott szökevényeket hol kiadták az NKVD-nek, hol pedig „a szovjet katonai hatóságok utasítászerű kívánságára járt el és lefolytatta a rögtönítélő eljárást.”¹⁷¹ Ez a szovjet őrizet alatti hadifogoly műszaki, munkaszolgálatos alakulatok esetében a kivégzést jelentette.¹⁷²

A szabadulásnak volt egy az előbbinél kevésbé kockázatos, de mégsem rizikómentes módja, amely szintén nem hozott tömeges szabadulásokat. Ez a következőként zajlott le. A hadifogoly-gyűjtőtáborok közelében élő egyes emberek, az ún. „hadifogolyszabadítók” – akikre a későbbiekben még visszatérek – 100 ezer pengő, vagy annak megfelelő élelmiszer vagy egyéb érték ellenében, egy-egy örrel összejátszva (leginkább a munkára kimenők közül) megszöktették a foglyot. Majd „az ör, hogy a létszám meglegyen, a megszöktetett ember helyett egy ártatlant fog meg.”¹⁷³

6.) Szabadulás a táborok felszámolásakor, valamint az Állami Honvédelmi Bizottság határozata alapján

A magyarországi fogolytáborokból való szabadulás utolsó lehetősége a táborok felszámolásakor, illetve az Állami Honvédelmi Bizottság határozata alapján következett el. Az európai háború befejezése után 3 hónappal – az ősz, a rosszabbodó időjárás és az ezzel együtt rosszabbodó szállítási körülmények közeledté-

¹⁶⁹ Ma Sopronpereszteg.

¹⁷⁰ HL HM 33.789./eln. – 1945.

¹⁷¹ HL HM 22.857./eln. – 1945.

¹⁷² HL HM 22.857./eln. – 1945.

¹⁷³ HL HM 35.328./eln. – 1945. Közli Bognár 2006. 203–213.

vel, és nem utolsó sorban a Szovjetunió által elfoglalt, hatalmi érdekszférájában lévő államokban élesedő politikai harc, valamint az egyes államokban közeledő választásokra való tekintettel – Sztálin, az Állami Honvédelmi Bizottság elnökeként 1945. augusztus 13-án az ÁHB 9843. számú szigorúan titkos határozatával utasítást adott arra, hogy a Szovjetunióban és a volt fronterületeken őrzött hadifoglyok közül „összesen 708 000 főnyi – közöttük 150 000 magyar – közkatoná és altiszti állományú hadifoglyot” bocsássonak szabadon. A kormányhatározatként érkező utasítást október 15-ig kellett végrehajtani.¹⁷⁴ Így augusztus közepétől megindult a gyűjtőtáborok felszámolása. Ilyenkor a visszamaradt betegeket, öregeket, valamint a tábor működtetésében közreműködők közül egyeseket a tábor megszüntetésével együtt szabadon bocsátottak, ami egy-egy alkalommal a választások előtt álló országban a propagandacélok miatt nagy ünnepség keretében, újságírók jelenlétében zajlott le. „Feloszlatják az alsópátyi fogolytábort. 2800 hadifogoly hazaérkezett Budapestre” – adta hírül a Világ.¹⁷⁵ „6000 hadifogoly tér haza Székesfehérvárról, 3000 Bajáról és 3500 Szegedről” – írta a Szabad Nép.¹⁷⁶ A sort még hosszan sorolhatnánk. Azonban összegezve a rendelkezésre álló adatokat megállapítható, hogy a táborfelszámolások alkalmával ismét mintegy 40-50 ezer fogoly szabadult.

Ugyanakkor a szabadon bocsátásoknál komoly problémaként jelentkezett az állampolgárság kérdése. Ugyanis, ha valaki a fegyverszüneti egyezmény alapján valamelyik szomszédos állam polgára volt – még ha magyar anyanyelvű is volt –, akkor azokat Magyarországon (néhány kivételtől eltekintve) nem bocsátották szabadon, hanem tovább szállították őket a Szovjetunió felé és a legtöbbször ott is kötöttek ki, ahelyett mondjuk, ha az illető erdélyi volt, akkor Romániában kiemelték volna és a helyi román hatóságoknak átadták volna. Hiszen ott és akkor ki tudhatta és egyáltalán kit érdekelt – az illető foglyon kívül –, hogy őt már Magyarországon a szabadon bocsátandók közé kiemelték.

Ennél is komolyabb problémát okozott az elcsatolt területeken születettek, de az I. világháború után, a trianoni Magyarországra menekült és itt magyar állampolgárságot nyertek ügye, mivel „a szovjet hatóságok az állampolgárság megállapításánál (több táborban) azt veszik [figyelembe], hogy ki, hol született, így könnyen megesik, hogy magyar állampolgárt idegennek számítanak.” – olvasható az egyik jelentésben.¹⁷⁷

¹⁷⁴ VARGA 2006. 95–96.

¹⁷⁵ Világ, 1945. augusztus 17.

¹⁷⁶ Szabad Nép, 1945. augusztus 23.

¹⁷⁷ HL HM 36.304./eln. – 1945.

7.) „Hadifogoly szabadítás”, mint üzletág

Mindezek mellett a fogolytáborok környékén a hadifogoly-ügyre alapozva szinte üzletággá fejlődött a „hadifogolyszabadítás”. A bajbajutott emberek és családok nehéz helyzetét zugüggyvédek, tisztviselők, volt vöröskeresztes nővérek, piaci árusok, sőt egyes helyeken parasztasszonyok használták ki saját anyagi hasznukra. Némelyek felhajtókkal dolgoztak, s általában egész irodákat tartottak fenn, ahol az egyes táborokban lévőkről – leginkább a hozzátartozók bemondása alapján – kartotéknyilvántartást vezettek. Lecsukni őket nemigen lehetett, mert általában szabadítási előleget nem vettek fel, csak utólag kellett díjazni őket. A fizetség általában 70-100 ezer pengő, vagy ennek megfelelő élelmiszer, ruha vagy egyéb érték volt. A legtöbbjük módszere a következő volt: a hozzájuk fordulókkal elhittették, hogy vagy magával a táborparancsnokkal, vagy egy meg nem nevezhető tiszttel állnak összeköttetésben. Valójában a legtöbbször csak a táborokban lévő tolmácsokkal (policájokkal) vagy írnokokkal volt kapcsolatuk, – akik többnyire ruszinok voltak, – akik idejében tudatták velük, hogy mikor melyik egészségügyi kategóriában lévő, vagy korosztályúak lesznek szabadon engedve, sőt sok esetben ezek névsorát is eljuttatták hozzájuk. Ekkor a „kiszabadítók” a kartotékok alapján értesítették a hozzátartozókat, s a szabadulás be is következett. Ekkor vették fel a „kiszabadításért” a fizetséget, aminek érdekében pedig semmit sem tettek.¹⁷⁸

Sajnos a magyarországi (hadi)fogoly-gyűjtőtáborokból szabadon bocsátottak számát nem lehet pontosan meghatározni. Bár a hadifoglyok nyilvántartására és gondozására már az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásakor létrehozták a Honvédelmi Minisztériumon belül a Hadifogoly és veszteségi osztályt, azonban ennek működését számos tényező között legfőképpen két dolog akadályozta. Először is a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság nem engedélyezte a számára politikailag nem megbízható, kispap vezetésű Honvédelmi Minisztériumnak, hogy a hadifogoly-ügy kezelésére egy országos kiépítettségű szervezetet hozzon létre, mondván, hogy a hadifoglyok átvételével már a (kommunista vezetésű) Belügyminisztérium foglalkozik.¹⁷⁹ A másik gátló tényező pedig a Honvédelmi Minisztérium rendelkezésére álló rendkívül szűkös anyagi keret volt. Nyilvánvalóan az előbbi oknál fogva a Honvédelmi Minisztérium képviselőit a hadifogoly átadásokra sok esetben nemcsak hogy meg sem hívták, de még nem is tájékoztatták. Így a szabadon bocsátások alkalmával a szovjet táborparancsnokok legtöbbször csak a SZEB és a Belügyminisztérium helyi képviselőit,

¹⁷⁸ HL HM 35.328./eln. – 1945. Közli BOGNÁR 2006. 203–213.

¹⁷⁹ HL HM 1790/Bk. szerv. – 1945.; Béc. cs. i. 2. doboz, A/I. 95/6792.

valamint a települések önkormányzati vezetőit, polgármestereit, illetve szerveit, a Nemzeti Bizottságokat hívták meg. Azonban számos olyan eset is előfordult, hogy semmilyen hivatalos szervet sem értesítettek a szabadon bocsátásokról. Ilyenkor „orosz nyelvű íráson kívül, melyben csak az állt, hogy a fogoly illetőségi helyére utazik és fel nem tartóztatható, más okmányt nem adtak ki és így könnyen előfordulhatott, hogy az Ausztriából visszaszállingózó nem kívánatos, vagy éppen veszedelmes elemek illetőségi helyükre visszatérve volt foglyoknak adták ki magukat, azt mondván, hónapokig valamely magyarországi táborban voltak, és az orosz írásukat elvesztették. Megtehették ezt, mert a táborparancsnok nyilvántartásán kívül [a szabadon bocsátásnak – B. Z.] máshol semmi nyoma nem volt és a táborparancsnok nem adott ki másolatot.”¹⁸⁰

Mindezek ellenére a Honvédelmi Minisztérium a Hadifogoly és veszteségi osztály irányítása mellett, a honvédség területi szerveinek, a kerületi és a kiegészítő parancsnokságok, valamint a bevonulási központok segítségével igyekezett – szerény pénzügyi lehetőségeihez képest – minél jobban kivenni a részét a hadifogoly-ügy kezeléséből. Irányítása alatt az ország több közlekedési csomópontján alakultak hadifogoly átvonuló szállások a Magyar Vöröskereszt, a Nemzeti Segély, a Hadifoglyok és Hozzátartozók Országos Szövetsége, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, a Szociális Misszió Társulat és más társadalmi szervezetek bevonásával; közbenjárt a gyűjtőtáborok hadifoglyai életkörülményeinek a javításáért, szabadulásukért; részt vettek a hadifoglyok átadásain, illetve figyelemmel kísérték azokat stb.

Rajtuk kívül a politikai pártok is igyekeztek bekapcsolódni a hadifogoly-ügybe, s nem pusztán emberbaráti és hazafiúi érzületektől vezérelve, hanem – felismerve az ügy össztársadalmi jelentőségét – politikai tőkét is igyekeztek belőle kovácsolni. Szinte mindegyik párt létrehozta a hadifogoly irodáját, de előnyös helyzeténél fogva a leglátványosabban és a legeredményesebben a Magyar Kommunista Párt foglalkozott a hadifogoly-üggyel. Mindenesetre a meglévő dokumentumok és visszaemlékezések alapján megállapítható, hogy a magyarországi hadifogolytáborokból összesen 120-140 ezer főt engedtek szabadon a szovjet hatóságok.

A táborokban nagy volt a fluktuáció. Naponta több fogolycsoport is érkezett, ugyanakkor naponta küldték tovább őket, vagy egy másik gyűjtőtáborba, vagy pedig bevagonírozva valamelyik romániai átmeneti táborba. A foglyok napokat, heteket, esetleg hónapokat töltöttek el a magyarországi gyűjtőtáborokban, mely

¹⁸⁰ HL HM 35.328./eln. – 1945. Közli Bognár 2006. 203–213.

időszakot sokan nem éltek túl. Sokan több magyarországi lágert is megjártak, mire valamelyik romániai vagy szovjetunióbeli átmeneti tábor felé útnak indították őket.

Akik orvosi vizsgálaton 1-es vagy 2-es osztályozást kaptak, azokat különválasztották és előkészítették a vasúti továbbszállításra. Egy-egy átlagos nagyságú vagonba 40, míg a nagyobbakba 60 embert zsúfoltak be. A hadifogoly szerelvények általában 1500-2000 főt szállítottak. A magyarországi (hadi)fogolytáborok többségét 1945. augusztus végétől, az utolsó hadifogoly-szerelvények Szovjetunió felé történő útnak indításával fokozatosan kezdték felszámolni. A legutolsó (hadi)fogolytábort – amelyből a Szovjetunió felé¹⁸¹ vitték a foglyokat – Cegléden szüntették meg 1946 nyarán.¹⁸² Ugyanakkor kétségtelenül – ahogy erről már írtam – a revideált Magyarország területén, sőt a Kárpát-medencében létrehozott szovjet hadifogolytáborok közül a legtávolabb, 1956 decemberéig még bizonyosan működött a máramarosszigeti láger, azonban 1945 végétől már nem a kiszállítás, hanem a Szovjetunióból történő hazaszállítás utolsó szovjet, átmeneti-elosztó szűrő táboraként működött. (6. illusztráció)

¹⁸¹ Azért „Szovjetunió felé” és nem a „Szovjetunióba” megfogalmazás szerepel, mert sokakat habár vagonokban kiszállítottak a Szovjetunió felé, de közülük sokan nem érkeztek meg a Szovjetunióba, hanem még előtte a szállítás alatt, vagy az átmeneti-elosztó táborokban – mint például Foksány, Máramarossziget, Râmnicu Sărat, Tecuci – meghaltak, vagy megszöktek vagy szabadon bocsátották őket.

¹⁸² Az átadás-átvételi jegyzőkönyv eredetije sajnos nem lelhető fel a PVL XXII. 3.B polgármesteri iratai között, csak az iktató, illetve a mutató könyvekben lévő bejegyzésekben szerepel, mint 15.461./1946. számú irat, a „Huszár laktanya átadásáról felvett jegyzőkönyv” bejegyzéssel. Azonban szerencsére a nevezett irat hiteles másolata megtalálható: CKM Adattár 2003.517.36. Közli BOGNÁR–JÓJÁRT–REZNÁK 2017. 43–45.

Туманово

Лагерь № 62/2 Спецгоспиталь № ОРВ №

Национальность венгр В какой армии противника состоял венгерской

1. Фамилия Буршелев

2. Имя Георг 3. Отчество Георг

4. Год и место рождения 1912 г. с. Держоз - Тетеш
обл. Баранья - Венгрия

5. Адрес до призыва по месту рождения

6. Подданство или гражданство венгерское

7. Партийность б/п 8. Вероисповедание католик

9. Образование:

а) общее 6 кл. н/шк

б) специальное не имел

в) военное не имел

10. Профессия крестьянин

Учетное дело № 01848575
1294385

Арх. № 2593

11. Призван в армию по мобилизации или поступил добровольно и когда
VIII. 44 г.

12. Род войск пехота

13. В какой (последней перед пленением) части служил 8 венгерская
дивизия пехота, 16-я, 3-я рота

14. Чин или звание солдат 15. Должность командир

16. Взят в плен или сдался добровольно (нужное подчеркнуть)

17. Дата и место пленения 2. Будатеший - Венгрия

18. Отметки о движении №-в лагер. 362 из Сиблага 28/III.50
№-в лагер. 62/2 из лагер. 362 4/III.50
Сам в лагерь граждан репатриации
№304 им. Сиблаг из лагер. №62 18/IV.50

HU-MNL-OL-X-10874

14. XI 1945 года. Подпись сотрудника, заполнявшего карточку Буршелев

6. illusztráció: Az 1912-ben született, Baranya megyei Burschel György személyi kartonja, amely „B” oldalának alján szerepel, hogy a 62. számú lágerből adták át a máramarosszigeti 304. számú repatriációs tábornak 1956. december 18-án. (Forrás: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> Letöltés: 2023. 12. 07.)

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

Honvédelmi Minisztérium (HM) Békeelőkészítő csoport iratai (Béc. cs. i.)

Honvédelmi Minisztérium (HM) általános (ált.) – 1945.

Honvédelmi Minisztérium (HM) elnöki iratok (eln.) – 1945, 1947.

Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye (Tgy)

3729. Korchmáros István: A birodalom markában 1944-1948.

Központi Irrattár részleg (KI)

Győr-Moson-Sopron vármegyei halotti nyilvántartások, soproni tétel; a Magyar Vöröskereszt Egylet Sopron városi fiókegyesületének 194/1946. sz. jelentése

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL)

Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára (BKVL)

Bajai Fióklevéltár (BFil) XXI. 502. Baja város közgyűlési jegyzőkönyvei 1945.

Kiskunfélegyházi Fióklevéltár (KFil) VIII. 102. Constatinum Római Katolikus Polgári Leányiskola iratai 1945.

Kiskunfélegyházi Fióklevéltár (KFil) VIII. 84. A Kiskunfélegyházi Állami Tanítóképző Intézet iratai 1945.

Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára (GyMSVSL)

XXI. 21. Sopron járás főjegyzőjének iratai 1945.

Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltár (JNSZVL)

V. 73/b Jászberény város polgármesterének iratai 1945.

Nógrád Megyei Levéltára (NML)

XXII. 102. Salgótarján polgármesterének iratai 1945

Országos Levéltára (OL)

XIX-J-1-j Külügyminisztérium (KÜM) Titkos Ügykezelésű (TÜK) iratok 1945

XIX-J-1-k Külügyminisztérium (KÜM) vegyes iratok 1945.

XIX-J-1-q Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.) 1945

Pest Vármegyei Levéltára (PVL)

XXII. 3. B. Cegléd Megyei Város Polgármesteri Hivatalának iratai 1945.

Somogy Vármegyei Levéltára (SVL)

XXI. 16. Szigetvári járás iratainak iktatókönyve. 1945

Vas Vármegyei Levéltára (VML)

IV. 417./b Celldömölki járás közigazgatási iratai 1945

IV. 401/b Főispáni iratok sz. n. 1945

MNL online adatbázisa

Szovjetunióba elhurcoltak. A GULÁG és GUPVI táborokban fogvatartott magyarokról készített adatbázisok. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (Letöltés: 2023. 12. 07.)

Interjúk

Interjú Kovács Zsigmond, volt katona hadifogollyal. Budaörs, 2003. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Török János egykori hadifogollyal. Budapest, 2003. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Dr. Kosáry Domokos egykori civil „hadifogollyal”, a Magyar Tudományos Akadémia egykori elnökével. Budapest, 2003. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Egyéb gyűjtemények

Ceglédi Kossuth Múzeum (CKM)

Adattár 2003.517.36. „Huszár laktanya átadásáról felvett jegyzőkönyv”

Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ)

VHBSZ 9. – 1992. Dr. Révész László visszaemlékezése (vie.).

VHBSZ 33. – 1992. Csánki Gábor tábori lelkész vie.

VHBSZ 111. – 1992. Vásárhelyi József vie.

VHBSZ 115. – 1992. Nyerges István vie.

VHBSZ 134. – 1992. Fehér Béla vie.

VHBSZ 212. – 1992. Kisgergely Ágoston vie.

VHBSZ 245. – 1992. Zag József vie.

VHBSZ 288. – 1992. Baranyai Béla vie.

VHBSZ 303. – 1992. Bodnár Lajos vie.

VHBSZ 319. – 1992. Zsakó Andor vie.

VHBSZ 325. – 1992. Balogh József vie.

- VHBSZ 331. – 1992. Hrdlicska István vie.
 VHBSZ 351. – 1992. Gyalus Ferenc vie.
 VHBSZ 356. – 1992. Nováki Tivadar vie.
 VHBSZ 358. – 1992. Varga Kálmán vie.
 VHBSZ 367. – 1992. Schlegel Oszkár vie.
 VHBSZ 402. – 1993. Kiss János vie.
 VHBSZ 414. – 1993. Sramó József vie.
 VHBSZ 421. – 1993. Balczó István vie.
 VHBSZ 423. – 1993. Csernai Sándor vie.

Korabeli periodikák

- Szabad Föld* 1946. évfolyam
Szabad Nép 1945. évfolyam
Világ 1945. évfolyam
Zala 1945. évfolyam

Publikált források

- BOGNÁR Zalán 2006: Összefoglaló jelentés a Honvédelmi Minisztérium által a hadifogolyügyben tett intézkedésekről és eredményekről, 1944–1945. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119/1. 203–214.
- EHRENBERGER Róbert (szerk.) 2001: *A béketábor magyar hadserege. A magyar demokratikus hadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból 1945–1957*. Budapest, Hadtörténelmi Levéltár.
- FARKAS Kálmán 1995: *Béke, háború, hadifogság. Rögös utakon 1935-től 1946-ig. 72 hónap katonai mundérban, háborúban, hadifogságban*. Kaposvár, Magánkiadás.
- HORVÁTH M. Ferenc – PINTÉR Tamás (szerk.) 1996: Vác Történelmi Tár I. „Késő maradékainknak tétessen jegyzékbe!” Írásos emlékek Vác város múltjából 1074–1990. Vác.
- KACSUR, Iván – KORSZUN, Alekszej (szerk.) 2012: *Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944/1955 рр. Архівні документи і матеріали. [A kárpátaljai magyarok és németek internálásának és deportálásának folyamatai 1944–1945. Levéltári dokumentumok és anyagok]* Ужгород (Ungvár), Всеукраїнське державне видавництво «Карпати»,.)
- KARSAI Elek – SOMLYAI Magda (szerk.) 1970: *Sorsforduló. Iratok Magyarországra felszabadulásának történetéhez I–II*. Budapest, Levéltár Igazgatóság.
- KOVÁCS Imre 1990: *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor Iroda.

- SZEBENI Ilona (szerk.) 1993: *Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Debrecen, Mozgáskorlátozottak PIREMON Kisvállalata.
- SZŐREGI Béla é. n.: *Egy orosz hadifogoly naplója*. Cleveland, Magánkiadás.
- TAKÁCS Edit 1999: Kilencvenhat magyar hadifogoly százharminchárom el nem küldött levele 1944 decemberéből. In Zombori István (szerk.): *Nagy István emlékkönyv*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum.
- TAR Kálmán 1999: *Davaj, davaj*. Veszprém, Magánkiadás.
- VARGA Éva Mária (főszerk.) 2006: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva–Budapest, ROSSZPEN – MKTTK.

Feldolgozások

- Á. VARGA László – Cs. SEBESTYÉN Kálmán (szerk.) 2002: *Salgótarján történelmi kronológiája II. (1945–1977)* Salgótarján.
- BENKŐ Levente – PAPP Annamária 2021: Állampolgárság vagy/és nemzetiség? Romániai magyarok és németek alattvalói/etnikai hovatartozásának értelmezése a második világháborús fogság és a hazatérés idején. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *GUPVI, GULAG – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45 – 2019/20. A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága VIII. nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete*. Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága. 104–131.
- BOGNÁR Zalán 2000: Egy csata utóélete. Budapest ostromának (hadi)fogolyvesztése(i). *Studia Caroliensia* 2000/1. 77–87.
- BOGNÁR Zalán 2017a: *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.
- BOGNÁR Zalán 2017b: *The Fate of Hungarian, German, Austrian, Slovak, Polish, French, Italian and other POWs in Hungary Occupied by the Red Army 1944–1945*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.
- BOGNÁR Zalán 2018: *„Málenkij robot” A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.
- BOGNÁR Zalán 2021: 1 milliónál több vagy kevesebb? A második világháború időszakában szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok – katonák és civilek – létszáma, összetétele és embervesztése a magyar és a szovjet források tükrében. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *GUPVI, GULAG. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45 – 2019/20*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, 30–63.

- BOGNÁR Zalán 2013: „Orosz őrség van velünk és hadifogoly-élelmezést kapunk”. *Magyar munkaszolgálatos alakulatok a Vörös Hadseregénél*. ORPHEUS NOSTER 5: 3 7–24.
- BOGNÁR Zalán – JÓJÁRT György – REZNAK Erzsébet 2017: *Téglákba vésett történelem. A ceglédi fogolytábor története és téglafalainak feliratai*. Cegléd, Kossuth Múzeum.
- BÚS János – SZABÓ Péter 2001: *Béke poraikra... II. Dokumentum emlékkönyv a II. világháborúban a történelmi Magyarország területén elesett, meghalt magyar katonákról és munkaszolgálatosokról*. Budapest, Varietas '93 Kft.
- DÁNYI László: „A döntéshozók nem hallják meg a hátrányos helyzetben lévők jajszavát” *Közös Út* 2004/3. 17.
- DARÓCZI Zoltán 1986: *Egykor volt egy hadifogság ... (Egy volt hadifogoly visszaemlékezései)*. Budapest, Magánkiadás.
- DRAGSITS Ottó 1998: *Így volt 1944–45-ben*. In Fényi Ottó – Fejéregyházi Sándor – Mayer László (szerk.): *A Gödöllői Premontrei Öregdiákok emlékkönyve*. Gödöllő, Gödöllői Premontrei Öregdiákok Egyesülete.
- DUPKA György 2014: *A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946*. PhD disszertáció. Piliscsaba, PPKE.
- DUPKA György – KORSZUN, Alekszej 1997: A „malenykij robot” dokumentumokban. Ungvár – Budapest, Intermix Kiadó.
- FEHÉRVÁRY István: *Szovjetvilág Magyarországon 1945–1956*. Nemzetőr Kiadás, München–Santa Fe, 1984.
- FÖLDESI Margit 2002: *A megszállók szabadsága*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- GÉCZI Lajos 1992: *Civilek hadifogságban*. Pozsony, Madách Kiadó.
- GELLÉRT Tibor 1987: *A 3. magyar vasútépítő dandár a fasizmus ellen*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- GJUROV, Alexander 2005: *Puskaporos tavasz [Барутна пролет]*. *Az Első Bolgár Hadsereg Dél-Magyarországon 1945-ben*. Szófia.
- HERCZEG Mihály (szerk.) 1990: *A vásárhelyi levették háborús kálváriája. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XVII*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
- KIS András 1995a: *A Magyar Honvédség újjászervezése*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- KIS András 1995b: *Mi történt a debreceni fogolytáborban? 1945. február 4. – március 4.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 1995./2. 34–56.
- KOVÁCS Elemér: *Civil szemmel a katonák viselkedéséről a hadifogolytáborban*. *Hadifogoly Híradó* 1993/6.
- MAJTHÉNYI László: *Lágervilág a Kemenesalján*. *Vas Népe* 1996. május 25.

- MEZŐSI Károly (szerk.) 1945: *A Kiskunfélegyházi Magyar Állami Liceum és Tanítóképző Intézet évkönyve az 1944–45. iskolai évről*. Kiskunfélegyháza, Iskola igazgatósága.
- MONTGOMERY, John Flournoy 1993: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- MURÁDIN János Kristóf 2023: *Felejtésre ítélve. Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban (1944–1953)*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó.
- NAGY Péter 2017: *Távol a szülőföldtől. Ózd vidékiek szovjet fogságban*. Ózd, Ózdi Német Nemzetiségi Önkormányzat.
- NÉMETH Gyula: Részletek a sopronkőhidai fegyház történetéből II. rész. *Soproni Szemle* 1980/2.
- VARGA Éva Mária 2009: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest, Russica Pannonicana.
- VARGA Sándor: *Fogolytábor napló 1945–47*.
http://www.szigliget.hu/main/index.php?option=com_content&view=article&id=67%3A%20fogolytabor-naplo-1945-47&catid=1%3A%20szigligeti-tortenetek&Itemid=87&showall=1 (Letöltés: 2012. 07. 16.)
- WALLINGER Endre 1990: Feltáratlan tömegsírok Baján. Akiknek fakeszt sem jutott... *Helyzet*, 1990. május 19.
- WERTH, Nicolas 2001: A Szovjetunió, avagy a terror uralma. Deportálás, Gulag, éhínségek. *Rubicon* 12, 2001/4–5. 17–20.
- ZSAKÓ Andor: A ceglédi tábor. *Hadifogoly Híradó*, 1994. július 5.
- ZSIROS Sándor 1993: *Felsőzsolca története*. Felsőzsolca Nagyközség Képviselő-testülete, Felsőzsolca.

DUPKA GYÖRGY

80 ÉVE TÖRTÉNT...

ADALÉKOK A 4. UKRÁN FRONT KÁRPÁTALJAI ÉS AZON KÍVÜLI GYŰJTŐTÁBORAINAK LÉTREHOZÁSÁHOZ, MŰKÖDTETÉSÉHEZ A KÁRPÁTOKBAN

KATONAI KOMMANDATÚRÁK

A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának 0036. sz. határozata a német és magyar hadsereg katonáinak és tisztjeinek, a katonaköteles férfiaknak, a magyar rendőrség és csendőrség tagjainak és tisztviselőinek Kárpátontúli Ukrajna területén végrehajtandó regisztrálásáról¹ c. dokumentum² többek között elrendelte, hogy 1944. november 17-ig Perecsenyben és Huszton egy-egy SZPV hadifogoly-átvevőhely (*oroszul: Сборный Пункт Военнопленных – СИПВ*) létesüljön.

Ezt megelőzően 19 Katonai Parancsnokságot (kommandatúrát) állítottak fel az alábbi településeken: Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyberég, Huszt, Tiszaújlak, Nagyszőlős, Bányú, Kövesliget, Perecseny, Poroskovo, Poljana, Szolyva, Szerednye, Kisberezna, Nagyberezna, Ökörmező, Técső, Rahó. Az itt létrehozott Katonai Parancsnokságok a szovjet katonai közigazgatás elvét alkalmazva szigorú ellenőrzés alatt tartották a körzetükhöz besorolt településeket. A mozgósított katonakötelesek összeírása is a parancsnokságokon folyt. 1944. november 13-án parancsnokaik orosz, ukrán és magyar nyelvű plakátokon kihirdették a városparancsnokságok 2. sz. parancsát, amely a 0036. sz. határozaton alapult.³

Fagyjev vezérőrnagy, a 4. Ukrán Front Hátországvédelmi NKVD-csapatok parancsnoka és Levityin ezredes, helyettes törzsparancsnok a Front Katonai Tanácsa előterjesztésének alapján november 15-én „elrendelte, hogy a folyó év

¹ CGASZA, Fond 32885., op. 1., od. zb. 243., 35–37. Másolat, gépelt. KORSZUN 2022. 69–71.

² A dokumentum aláírói: Ivan Petrov hadseregtábornok, a 4. Ukrán Front parancsnoka; a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának tagjai: Mehliusz L. vezérezredes, Novikov vezérőrnagy, Kariofilli tüzér-altábornagy. A kiadmány hitelül: Usztyinov gárdaőrnagy s.k. a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának titkára.

³ KORSZUN 2022. 71–72.

november 14. és 17. közötti időszakban írják össze a német és magyar hadsereg valamennyi katonáját, tisztjét és alkalmazottját, a magyar rendőrség és csendőrség valamennyi tisztviselőjét és hivatalnokát, illetve valamennyi 15 és 50 év közötti katonaköteles lakost azzal, hogy a november 18-án végrehajtandó ismételt regisztrálás során valamennyi katonát és tisztet, illetve rendőrségi és csendőrségi hivatalnokot és alkalmazottat, valamint 18 és 50 év közötti, magyar és német nemzetiségű katonaköteles lakost őrizetbe vegyenek és fegyveres kísérettel hadifogoly-gyűjtőállomásokra kísérjenek.⁴

A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 13-án kiadott 0036. sz. parancsának végrehajtását célzó intézkedések koordinálásával a felsőbb vezetés november 15-én Portnyagin őrnagyot, a 4. Ukrán Front hátországparancsnoka mellett működő hadifogolyügyi NKVD-osztály parancsnokát bízta meg,⁵ aki szigorúan titkos parancsban utasította beosztottjait, hogy 1944. november 17-i határidővel ideiglenes PPV hadifogoly-gyűjtőállomásokat szervezzenek. Az ideiglenes gyűjtőállomásokon a foglyok befogadása november 18-án kezdődött és november 20-án fejeződött be.

REGIONÁLIS ÁTMENETI HADIFOGOLY-ÁTVEVŐ HELYEK

A 4. Ukrán Front 88. Kárpáti Határőrezred által november 17-től november 20-ig felvállalt művelet végrehajtását az NKVD-alegységek, katonai parancsnokságok részére Avramcsuk alezredes és Hizsnyak százados 13 pontban részletesen fogalmazta meg, miként kísérik a Munkácsról, Bátyúból, Beregszászról, Nagyberegéből, Tiszaújlakról, Nagyszőlősről, Husztról, Kövesligetről érkezőket – menetoszlopba rendezve – fegyveres kísérettel a szolyvai 2. sz. hadifogoly-gyűjtőtáborba.

Az akció eredményes lebonyolítása érdekében november 17-én 20 órától, november 18-án 7 óráig „kijárási és lakhelyelhagyási tilalmat rendelt el a polgári lakosság számára”. Az egységek vezetőitől megkövetelte, hogy: „a mozgósítás következtében a magyar és német hadseregben szolgált ukrán (rutén), orosz, cseh, szlovák és zsidó személyek hadifogolytáborba nem deportálhatók. Az utakon nem tartóztathatók fel.”⁶

⁴ RGVA, Fond 32885., op. 1., od.zb. 68., 233–234. Eredeti, gépelt. Lásd még: KORSZUN 2022. 162.

⁵ CHIDK, Fond 425., op. 1., od.zb. 3.,80. Eredeti, gépelt. Lásd még: KORSZUN 2022. 162–164.

⁶ RGVA, Fond 32885., op.1., od.zb.52., 164–166. Eredeti, gépelt. Lásd még: KORSZUN 2022. 162.

Az elhurcolások végrehajtását levezénylő 88. ezred 1. sz. zászlóalja (parancsnok Lebegyev őrnagy) által kijelölt 10-15 fős őrszolgálat (1-2 golyószóróval) Tiszaújlakról, Beregszászról, Nagyszőlősről, Kövesligetről a fogoly menetszlopokat az alábbi gyűjtőállomásokra kísérték.

– Huszti PPV, hadifogoly-gyűjtőállomás, vezetője: Jermilov százados, aki egyben a 2. sz. SZPV Szolyvai gyűjtőtábor parancsnoka is, NKVD megbízott: Szavcsuk főhadnagy). Ide 1944. november 17-től a kövesligeti és a nagyszőlősi (Felső-Tisza-vidéki) német és magyar hadifoglyokat (katonákat, tiszteket), a csendőrségnél és rendőrségnél egykor szolgálatot teljesítő hivatalnokokat, internált katonaköteles német és magyar nemzetiségű személyeket irányították, majd a Huszt–Nagyszőlős–Tiszaújlak–Beregszász–Munkács–Szolyva útvonalon a szolyvai № 2. SZPV gyűjtőtáborba kísérték. A térség legjelentősebb hadifogoly-átvevőhelye volt, amit a Felső-Tisza-vidék kapujában, Huszt város környékén lévő magyar katonai kaszárnyában alakítottak ki. „PPV Huszt” néven is emlegetik, amely kb. 2000 fő elhelyezését tette lehetővé. Funkciója abban állt, hogy az egykori Máramaros vármegye településeiről begyűjtsék a hadifoglyokat, civil férfiakat, később a német származású férfiakat és nőket, akiknek nagy többségét szintén a szolyvai gyűjtőlágerbe kísérték.⁷

Ugyancsak 10-15 fős őrszolgálat (1-2 golyószóróval) Munkácsról (a transzport felügyelője Sackij őrnagy, a 3.sz. zászlóalj parancsnoka), Bányából (a transzport felügyelője Tyurjakov őrnagy, a 2. sz. zászlóalj parancsnoka), Beregszászról (a transzport felügyelője Konovalov őrnagy, műveleti csoportfőnök), Nagyberegéből és Tiszaújlakról érkezőket a sztrabicsói hadifogoly-befogadó táborba irányították. A regisztrációs központok, a menetszlopok útvonalának védelmét mindenütt őrcsapatok kivezénylésével erősítették meg, ahol szigorúan tilos volt a nők, a családtagok tartózkodása.

– Sztrabicsói 97. sz. PPV. Az ide érkező hadifoglyokat Sztrabicsó–Bányá–Munkács–Szolyva útvonalon a №2. SZPV szolyvai táborba kísérték.

⁷ DUPKA–KORSZUN 1997. 73.

Katonai parancsnokságok	Előzetes letartóztatásban	Hdf-állomásra átadva	Katona-fogyó	Civil	Csendőr, rendőr
Összes kat. parancsnokság	4520	3635	1874	1732	49
Nagybereg	554	308	124	184	3
Huszt	338	338	104	231	3
Tiszaújváros	1156	860	418	443	-
Nagyszőlősi	1131	131	-	-	-
Bátyú		1950	1160	744	16
Munkács	1321	616	362	217	16
Kövesligeti	233	130	50	78	2

1. táblázat: A 4. Ukrán Front NKVD Kárpáti határmenti 88. ezred szakaszán levő katonai parancsnokságok regisztrációs állomásairól a hadifogyó-állomásokra való átirányítás eredménye, 1944. november 18–19-i állapot szerint⁸

– Zsornavai/Malomréti PPV hadifogyó-gyűjtőállomás, vezetője: Dohin százados, aki egyben a 3. sz. SZPV Sninai (Szinna) (Kelet-Szlovákia, Eperjesi járás) gyűjtőtábor parancsnoka is, NKVD megbízott: Amplejev őrnagy. A 4 km-re az Ung-vidéki Sztavnojétól (Fenyvesvölgy) ide érkező foglyokat Turkára (Lvivi/Lembergi terület) kísérték. (Megjegyzés: a novoszelicai №1. SZPV, a sninai №3. SZPV, a homonnéi №90. PPV és a csergovi №66. PPV táborokból Szolyván keresztül Szamborba vitték a foglyokat.)

Az NKVD iratokból tudjuk, előfordultak gyakran olyan esetek, amikor a német és magyar nemzetiségű személyek a nyilvántartásba vételt követően nem jelentkeztek a parancsnokságok által kijelölt gyűjtőhelyeken. Az ilyen „személyek őrizetbe vétele céljából razziát, házkutatásokat tartottak, átkutatták a vízmosásokat, erdőket, elhagyott épületeket és a rejtőzködésre alkalmas más helyeket.”⁹

Továbbá a hadifogyók és internáltak menetoszlopából csoportosan is megszöktek a hadifogyók. Például 1944. november 20-án keltezett NKVD őrpáncsnokának Jegyzőkönyve¹⁰ szerint a Szolyvai 2. sz. táborból Turkába tartó, 42 fegyveres őr által kísért 2000 fős menetoszlopból a sötét éjszakában Polena és

⁸ RGVA, Fond 32885., op.1., od.zb.243. Lásd még: KORSZUN 2022. 167–169. Megjegyzés: a katonai parancsnokságok székhelyén a hadifogyó-állomásra irányítandó személyek újbóli regisztrációja és irányítása november 20. napján folytatódik.

⁹ RGVA, Fond 32885., op.1., od.zb. 57.,165. Eredeti, gépelt. Lásd még: KORSZUN 2022. 172.

¹⁰ RGVA, Fond 32201., op.1., od.zb.10.,133. Eredeti, gépelt. Lásd még: KORSZUN 2022. 167.

Alsóverecke település között 51 fő csoportosan megszökött. Ilyenkor a fegyveres őrkíséret parancsnokainak utasítására az örök az útban eső települések bámész-kodó ruszin nemzetiségű férfiakkól pótolták a fogolyhiányt.

Az NKVD-parancsnokság felügyelete alá tartozó kárpátaljai, kelet-szlovákiai és Lemberg megyei hadifogoly-táborok listáját a 2. sz. táblázat szemlélteti. Az egyik Mocsalov-jegyzékből megtudjuk (amelyet Krivenkónak, az SZK SZ NKVD HIÜFF főnökének írt), 1944 szeptemberében az 1. Ukrán Fronttól átvették a szambori №22. FPPL, valamint a novoszelicai № 1. és a sninai № 3. (SZPV) lágereket, a 68. sz. PPV felszámolása után, helyette megalakították a 2. sz. szolyvai (SZPV) és átszervezték a 22. sz. FPPL szambori lágert.

A lágerek megnevezése	Elhelyezése	Befogadó-képessége	A foglyok száma 1945. 01. 20-ig
№ 22. FPPL/ФППЛ -hadifogoly-gyűjtő és -továbbító tábor	Szambor**	4000	5200
№ 1. SZPV/СПВ -hadifogoly-befogadó állomás	Novoszelica*	1500	432
№ 2. SZPV/СПВ-hadifogoly-gyűjtő állomás	Szolyva	8000	8946
№ 3. SZPV/СПВ -hadifogoly-befogadó állomás	Snina*	2000	587
PPV/ПІВ (státuszon kívüli, ideiglenes)	Perecseny	4000	1533
№ 48. PPV/ПІВ (átköltözés alatt)	–	–	–
№ 90. PPV/ПІВ	Humenné*	600	11
№ 66. PPV/ПІВ-hadifogoly-befogadó állomás	Čergov*	700	292
Összesen		20 800	17 001

2. táblázat: Kimutatás a 0036. sz. rendelet végrehajtása során létrehozott hadifogoly-átvevőhelyekről (az 1945. január 20-i állapot szerint) a 4. Ukrán Front hadműveleti területén¹¹

Sanoki SZPV hadifogoly-befogadó állomás (Lengyelország, Kárpátaljai vajdaság, a San folyó partján fekszik). A Felső-Bódva-völgyből Kassáról, Nagykapos környékéről és részben Kárpátalján összegyűjtött magyar férfiakat Kassán keresztül

¹¹ *Kelet-Szlovákia területén lévő települések; **Lemberg megyében lévő település. (Sztarij Szambor, Novij Szambor.)

vitték a *szanoki gyűjtőtáborba*. A szanoki lágertől marhavagonokba zsúfolva folyamatosan szállították a rabokat Szibériába. 1945 augusztusában a sanoki gyűjtőtábort is felszámolták, és tovább hurcolták a rabokat a Sztarij Szamborban létrehozott 22. sz. elosztó-továbbító lágertbe, amelyet a József főherceg nevét viselő egykori osztrák-magyar monarchiabeli laktanyában rendeztek be.

Megjegyzem, a későbbiekben az AHB 7161. sz. rendelete alapján „jóvátételei mobilizálásra” 1944. december 17-től 1945 februárjáig Volócon, az itteni vasútállomás szomszédságában felállított ideiglenes táborba gyűjtötték össze a kárpátaljai német férfiakat és nőket, akiket innét vonatszerelvényrel a Donyec-mence munkatáborába szállítottak.

A PERECSENYI PPV HADIFOGOLY-ÁTVEVŐ HELY

Az Ung völgyében fekvő Perecsenyt 1944. október 27-én foglalta el a 24. lövészadosztály F. A. Prohorov vezérőrnagy irányításával. A bekerített magyar utóvéd csapatrészeket a helyi lakosok közreműködésével fegyverezték le. A hadifoglyok gyűjtőhelyét az egykori magyar kaszárnyában alakították ki, ahol a magyar katonai közigazgatás 1942-ben börtönt létesített az ukrán baloldaliak és elfogott szovjet partizánok őrzésére.¹² Az itt létrehozott hadifogoly-gyűjtőhely 1500-2500 fő elhelyezését tette lehetővé. Perecsenyt valószínűleg földrajzi fekvésének köszönhetően választották, mert az Ungvár–Perecseny–Poljana útvonalon, a hegyek között a foglyokat el tudták juttatni a szolyvai gyűjtőlágertbe, a nagyobb kontingenseket pedig az Uzsoki-hágón át gyalogmenetben, katonai kísérettel a szambori elosztó táborba. A szambori és a szolyvai táborokhoz kapcsolódó gyűjtőhely „SZPV Perecseny” néven szerepel.¹³ 1944. november 18. – 1945. május 30. között ide szállították az Ung-vidéken, Kelet-Szlovákiában és Észak-Magyarország térségében letartóztatott magyar, német civileket és hadifoglyokat. A szűrőállomás fölött a SZMERS gyakorolt felügyeletet. Itt tartották a vezető beosztású katonatisztek, rendőrtisztek és közigazgatási tisztségviselők, pártvezetők előzetes meghallgatását. A vallatás közben elhunytakat és a hadbíróság döntése alapján kivégzetteket az éj leple alatt a kaszárnya udvarán és a perecsenyi Hurka-hegyen¹⁴ lévő temetőben, jeltelen sírokban hantolták el.

¹² *История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область*, 360.

¹³ DUPKA–KORSZUN 1997. 73.

¹⁴ A szlovákiai Stefan Valyo nagyvállalkozó kezdeményezésére 2007-ben a perecsenyi Hurka-hegyen 15 kápolnát és Keresztutat építettek, a hegy tetején 9,5 m magas tölgyfakeresztet állítottak a kommunizmus áldozatainak tiszteletére.

Az ellenőrzött fogolycsoportok nagy részét az Uzsocki-hágón át gyalogmenetben Szamborba irányították, ahol újabb szűrésen estek át, végül marhavagonokban munkatáborokba szállították őket.

A perecsenyi tábor neve többször előfordul a moszkvai levéltárak NKVD-ügyirataiban. Az 1945. január 3-i állapot szerint például a hadifoglyok és internáltak 296 főre csökkentett létszámából 134 magyar, 3 német, 90 csehszlovák, 63 ruszin és ukrán, valamint 6 más nemzetiségű tartózkodott ezen a gyűjtőhelyen.¹⁵ Az 1944. január 7-i állapot szerint ugyanitt már 1601 fő volt a hadifoglyok száma.¹⁶ A 4. Ukrán Front hadtáparancsnoka mellé kirendelt, a hadifoglyok ügyeivel foglalkozó NKVD-osztály egyik főnöke, Mocsalov¹⁷ őrnagy több utasításában szintén szerepel a perecsenyi láger. Feljebbvalóinak küldött hadijelentéseiből derült ki, hogy Perecsenyben magyar katonákat toboroztak a Dálnoki-féle hadseregbe, és a besorozottakat 1945. február 24-én elküldték a Debrecenben formálódó 1. magyar gyaloghadosztályba.¹⁸ Vannak dokumentumok a magyar hadifoglyok Perecsenybe történő összevonásáról is. 1945. január 2-án Mocsalov őrnagy utasította (№ 0014.) a szinnai № 3. gyűjtőtábor parancsnokát, Dohin¹⁹ századost: „Utasítást adtam arra, hogy ön küldje Perecsenybe az összes magyar hadifoglyot és internált személyt. Ez azt jelenti, hogy külön utasításig egy magyart sem küldhetnek lágerbe. Ön ugyanakkor azt jelenti, hogy 1944. december 31-én 1200 főt küldött lágerbe és 626 ember tartózkodik a gyűjtőtáborban, hogy aztán lágerbe küldje őket. Honnan van Önnek ilyen kontingense? Tudomásom van róla, hogy a 2600 hadifogoly közül mintegy 2000 fő magyar, és valamennyiüket Perecsenybe kell küldeni.”²⁰ Egy másik, a perecsenyi hadifogly-átvevőhely parancsnokának kiadott utasításában megparancsolja, hogy a magyar katonajelölteket „irányítsák gyalogszerrel Debrecenbe a Magyar Önkéntes Hadosztályba való besorolás végett (a hadifogly-átvevőhelyen szervezett csoportot) a következő

¹⁵ DUPKA-KORSZUN 1997. 76.

¹⁶ DUPKA-KORSZUN 1997. 84.

¹⁷ Mocsalov, Nyikolaj Ivanovics állambiztonsági őrnagy. 1944. december 10-től kinevezték a 4. Ukrán Fronthoz tartozó NKVD Hadifoglyok és Internáltak Ügyviteli Főosztály egyik vezetőjévé, a szolyvai (SZPV-2), a sztarij szambori (FPPL-22) lágerek ügynevezett „hadifogly-diszpécser, ellenőre” volt.

¹⁸ DUPKA 1993. 125.

¹⁹ Dohin százados, a szinnai 3. sz. SZPV (sznyinai hadifogly-gyűjtőtábor) vezetője, felügyelete alá tartozott a Sztavnétól 4 km-re lévő Zsornaván létesített hadifogly-átvevőhely.

²⁰ DUPKA-KORSZUN 1997. 44–45.

útirány szerint: Perecseny, Ungvár, Csap, Kisvárd, Nyíregyháza, Debrecen. Élelmiszeradag – 7 napra, naponta – 30 km. Megérkezés 1945. február 24. Pihenő minden 10 km után, éjszakázás meleg helyiségben.”²¹

A SZOLYVAI 2. SZ. SZPV HADIFOGOLY-GYŰJTŐTÁBOR

A szolyvai 2. sz. SZPV hadifogoly-gyűjtőtábor a 4. Ukrán Front második legnagyobb tábora, postacíme: D-23614²². Kedvező földrajzi fekvéséből kiindulva a katonai adminisztráció itt hozta létre Kárpátalja legnagyobb gyűjtőtáborát. Az NKVD 1944. évi titkos és szigorúan titkos iratainak iktatókönyvében olvasható az SZSZKSZ NKVD HIÜFH parancsnok-helyettesének küldött jelentés is (N° 0857., 1944. 11. 15.), miszerint 1944. október 15-én a Kárpátalját elfoglaló 4. Ukrán Front hadtápterületének ellenőrzésével megbízott NKVD-osztagok a 68. sz. HFH bázisán megkezdték a szolyvai tábor tervezését, miközben Szolyvát csak 1944. október 24-én foglalták el a ruszin partizán és NKVD-ügynök által vezetett csapatok.

A város határában lévő egykori magyar kaszárnyát minősítették központi hadifogoly-átvevőhelynek, és az NKVD láger-építési terve alapján 8–10 ezer fő befogadására alkalmas tábort alakítottak ki, amely a katonai levéltári dokumentumokban „SZPV-2” fedőnéven szerepel.²³ A magyarság köznyelvében „szolyvai láger”, illetve „szolyvai tábor” néven vált ismertté. 1944 novemberében Jermilov²⁴ kapitány volt a parancsnoka, 1945 februárjától pedig a tábor felszámolásáig Pankin²⁵ alhadnagy.

Jermilov parancsnok aláírásával több életmentő igazolást őriztek meg azok a túlélők, akik súlyos betegségük okán hazatérhettek. Ilyen igazolást kapott az ungvári Jancsik Jenő (1918), Hricko Lajos (1904) is. Utóbbi okmányán a következő adatok olvashatók: „Hadifogoly gyűjtőhely, D-23614 Táborig posta. 1945. január 26. 26/145/29. IGAZOLÁS. Kiállítva Hricko Lajos István polgár részé-

²¹ DUPKA–KORSZUN 1997. 84.

²² DUPKA 1993. 125.

²³ DUPKA–KORSZUN 1997. 16.

²⁴ Jermilov kapitány volt 1944 novemberében a szolyvai hadifogoly-gyűjtőtábor tábor (SZPV-2) parancsnoka, felügyelete alá tartozott a Huszti hadifogolyátvevőhely is. 1945 elejétől Jermilov századost jó oldaláról való bemutatkozásáért a 4. Ukrán Front hátsországa parancsnokának parancsára a lengyelországi jawieszowicze-i hasonló jellegű gyűjtőtábor parancsnokává nevezték ki.

²⁵ Pankin alhadnagy 1945 februárjától a szolyvai gyűjtőtábor (SZPV-2) parancsnoka a tábor felszámolásáig.

re, született 1904, lakhelye Ungvár, annak igazolására, hogy nevezett lágerből szabadult és lakhelyére utazik. A D-23614 T/P sz. katonai alakulat parancsnoka. Aláírás. Körpecsét. Jermilov kapitány.”

A szolyvai lágerparacsnokság korrupt vezetőiről, tisztjeiről is vannak feljegyzések. Például Szalov²⁶ főhadnagy ügyeletes tiszt (ő kísérte a szolyvai foglyokat a szambori lágerbe) a foglyoknak járó élelmiszert szeszes italra cserélte, ezért elbocsátották az NKVD szerveitől. Fomenko²⁷ hadbiztossági főhadnagy, a szolyvai gyűjtőtábor nyilvántartási felügyelője meglopta a foglyokat, ezért 10 napi fogságot kapott.

A szolyvai láger akkor vált emberi tragédiák központjává, amikor flekktífusz miatt 1944. december 12. – 1945. január 1. között hivatalosan is egészségügyi zárlatot rendeltek el. A 4. Ukrán Front katonai közegészségügyi főosztályának rendelkezése értelmében a 4292. sz. kórház Munkácsról Szolyvára helyezték át, de a járványos betegség tovább szedte áldozatait. A 2149-es szambori rabkórház, akárcsak a könnyű sérülteket ápoló kórház, hihetetlenül túlzúfolt volt. Mindez a gyűjtő- és elosztóállomások vezetősége körében komoly aggodalmat váltott ki. A megromlott közegészségügyi-járványügyi helyzet, az elhalálozások számának növekedése és a megtett szervezési intézkedések kapcsán 1944. december 20-tól 30-ig Mocsalov őrnagy több mint 20 jelentést küldött az NKVD felső szerveihez, ettől azonban a szolyvai táborba zsúfolt hadifoglyok és internáltak helyzete alig javult.

Mocsalov 1945 januárjában betegszállító szerelvények kiutalását és a betegek élelmiszer-fejadagjának növelését kérte, ám minden maradt a régiben, a gyűjtőtáborban uralkodó helyzet javítása érdekében nem történtek intézkedések.

A túlélők ezek haláláról számoltak be. Vajdaffi G. Z. ungvári túlélő így emlékszik: „A szolyvai lágerben borzalmas volt a helyzet. [...] Majd tífuszjárvány tört ki. Sokan megbetegedtek és elpusztultak.”²⁸

Nagy Jenő a szolyvai láger „dögésze” hasonlóképpen emlékezett a tömeges elhalálozásokra: „Itt, Szolyván már a harmadik napon beosztottak a szanitécekhez. Egyik napon a holttesteket pakoltuk a szekérre, a másik napon ástuk a gödörket, hantoltunk.

²⁶ Szalov főhadnagy a szolyvai gyűjtőtábor (SZPV-2) ügyeletes konvojvezető tisztje, általában ő kísérte a szolyvai foglyokat a szambori lágerbe. Szalov főhadnagy a Sztarij Szambor-Boriszov közötti rabszállítmányok kíséretének vezetője, 1944 decemberében százak halálát okozta.

²⁷ Fomenko hadbiztossági főhadnagy a huszti gyűjtőtábor, a szolyvai gyűjtőtábor (SZPV-2) nyilvántartási felügyelője, akinek sok száz ártatlan kárpátaljai lakos pusztulásához volt köze.

²⁸ DUPKA–KORSZUN 1997. 46.

Két lovas fogat hordta szünet nélkül a halottakat a lágertábor melletti, parknyi nagyságú temetőhelyre. Egy gödörbe húsznál több holtat is beletuszkoltak. [...] Volt olyan, aki még akkor is nyöszörgött, meg is mozdult, amikor hánytuk befelé a földet. Mi mondtuk is az öröknek, hogy húzzuk ki a gödörből. De a katonák erről hallani sem akartak. A levegőbe eresztettek egy-egy figyelmeztető sorozatot. [...] Ebbe a mindennapi látványba az ember úgy belefásult, hogy már semmi sem számított. Nem is volt ereje sajnálkozni, könnyezni. Gépiesen cselekedtünk. Mindenki éhezett. Nem tudtunk normálisan gondolkodni. [...] Aki meghalt, azt csak leírták. [...] De ugyan kihez is fordultak volna segítségért?²⁹

Az 1922-es születésű B. V. Krehnyak³⁰ szolyvai lakos, a magyar hadsereg egykori tisztje, aki hadifogolyként került a szolyvai gyűjtőtáborba, elmondta, hogy a foglyok halálát különböző fertőző betegségek, illetve a hiányos táplálkozás okozták. Maga a lágertábor a mai Beljajev utcai katonai alakulat állomáshelyén volt. Az ellenségnek számító hadifoglyok holttestét a Verhovina utcai temetőben hantolták el, ahol most benzintöltő állomás van.

P. I. Ruszin szolyvai lakos, a szolyvai lágertábor egykori őre szintén tanúsítja, hogy a lágertáborban tartózkodó hadifoglyok és internáltak tömeges elhalálását fertőző betegségek okozták. Állítása szerint a lágertáborban mintegy 2000 ember pusztult el. Holttestüket a mai Verhovina utcai benzintöltő állomás területén levő temetőben közös sírba temették. A temető egy részét 1952-ben, az utca rendezése során, 1962-ben pedig a benzinkút építésekor az egész temetőt felszámolták. A földmunkák során előkerült maradványok jelentéktelen részét újra temették a Verhovina utcai sírba, oda, ahol az első világháborúban elesettek emlékével áll.³¹

A szolyvai lágertáborban 1944. december 14-től 1945. január 1-ig érvényes vesztettség alatt kialakult helyzetről Mocsalov állambiztonsági őrnagy készített hivatalos igazoló jelentést (Szigorúan titkos, № 001242., 25. 12. 1944.) feletteseinek és az NKVD-csapatok törzssparancsnoksága részére. A tovább terjedő ragályos betegségek megakadályozása érdekében január 1-től meghosszabbította a vesztettségét, ezért a 0036. sz. rendelet alapján letartóztatott magyar és német nemzetiségű férfiak háttérországba történő evakuálását a karantén felfüggesztéséig leállította. A betegségben elhunytak számát nem említette. Kimutatása szerint ebben az időben a szolyvai lágertáborban „20 000 hadifogoly zsúfolódott össze, akiknek a többsége fertőzött volt, előfordultak tömeges bélfurug és flekktyfusos

²⁹ NAGY 1992. 17–18.

³⁰ DUPKA-KORSZUN 1997. 66.

³¹ DUPKA-KORSZUN 1997. 66.

megbetegedések.”³² Itt említette meg, hogy kérésére a szolyvai lágerhez csatolták a 4292. sz. kórházat, amelynek közreműködésével „sikerült feloldani a veszteget.” Megjegyezte, hogy a szolyvai táborból „megszökött 101 ember.”

Mint az ismertetett okmányokból és a túlélők visszaemlékezéseiből kiderül, a szolyvai gyűjtőtáborban bekövetkezett tragédiákat főleg a járvány, a rendezetlen lágerélet, az elégtelen táplálkozás, az orvos- és gyógyszerhiány, a kimerítő munka okozta. Ilyen körülmények közt a hadifoglyok és internáltak ténylegesen pusztulásra voltak ítélve.

1945. január 21-én Mocsalov őrnagy a szolyvai járvány visszaszorításával kapcsolatban arról tájékoztatta Mehlisz³³ vezérezredest, hogy az egészségügyi intézkedések következtében 8 korpuszban megszüntették a karantént, ennek köszönhetően 3443 főt sikerült tovább küldeni a lágerből. Emellett eltöri a front parancsnokságának és katonai tanácsának több mint 3000 kárpátaljai szabadon bocsátását célzó humánus akciója.

A szolyvai lágert 1945 tavaszán számolták fel. Ezt megelőzően Mocsalov 1945. március 23-i № 0572. parancsa alapján operatív csoportot küldtek a csehországi, az osztrák határhoz közeli „Jevisovicébe, 30 kilométerre Videovicétől”; ezek szerint a hírhedt szolyvai haláltábor ide helyezték át. Mocsalov felterjesztésére Petrov³⁴ hadseregtábornok a 42. sz. láger parancsnokává Jermilov kapitányt, a volt szolyvai lágerparancsnokot nevezte ki. „Berlin bevételének tiszteletére”, eddigi szolgálatáért Mocsalov őrnagy „köszönetét fejezte ki” Jermilovnak, aki nek sok ezer ártatlan kárpátaljai lakos pusztulásához volt köze.

³² DUPKA–KORSZUN 1997. 81.

³³ Mehlisz, Lev Zaharovics (1889–1953). Pártfunkcionárius, vezérezredes (1944). A második világháború alatt a 2. Belorusz Front, 1944 augusztusától a 4. Ukrán Front katonai tanácsának tagja, ezen belül a SZMERS-csapatok egyik kárpátaljai irányítója. Sztálin bizalmi köréhez tartozott. Kárpátalja Szovjetunióhoz történő csatolása az ő szigorú és következetes közreműködésével ment végbe, emellett egyik fő irányítója volt a magyar és német civil lakosság elhurcolása megszerzésének. 1944–1946 között könyörtelen, brutális hozzáállással számos kárpátaljai magyar, ruszin és ukrán patriótát végeztetett ki.

³⁴ Petrov, Ivan Juhimovics (1896–1958). Hadseregtábornok, a Szovjetunió Hőse (1945). 1918-tól különböző szintű parancsnoki beosztást töltött be a Vörös Hadseregben. A második világháború többek között a 4. Ukrán Front parancsnoka, nevéhez fűződik Kárpátalja elfoglalása, a Szovjetunióhoz történő csatolása, a 0036. sz. határozat megfogalmazása, aláírása, az általa irányított NKVD-csapatok népirtó tevékenysége, a repressziós akciók keretén belül magyar, német férfiak és nők internálása.

A SZAMBORI ÁTVEVŐ-TOVÁBBKÜLDŐ HADIFOGOLY-LÁGER

A szambori átvevő-továbbküldő hadifogoly-láger az NKVD Hadifoglyok és Internáltak Ügyviteli Főosztályához tartozott, parancsnoka Mkervalidze őrnagy volt. Ebben az elosztó lágerben szervezték a hadifoglyok és internáltak marhavagonokban történő továbbszállítását az ország belső munkatáboraiiba. A foglyok nagy része kimerülten, betegem érkezett ide. Az ungvári Juhász Sz. M. így emlékszik: „Engem Sztarij Szamborban abba a lágerbe irányítottak, ahol civileket és hadifoglyokat tartottak. Velük együtt dolgoztam a vasútvonal helyreállításán. Egy bizonyos idő elteltével bennünket, foglyokat, bevagonyoztak, és négy napig utaztunk valamerre. Nem adtak sem inni, sem enni. A csodával határos módon érkezünk meg a kijelölt helyre. Itt is a vasútvonal helyreállításában vettünk részt. Az éhezéstől és a hidegtől valamennyien felpuffadtunk. Sokan munka közben fagytak meg. És a helyszínen betemették őket hóval. S ezzel vége is volt a temetésnek. A munkára vezényelt 500 ember közül csak 350 tért vissza a lágerbe. A többiek ott pusztultak. Azt a helyet, ahol dolgoztunk, a 'halál völgyének' neveztük.”³⁵

A szambori lágerre vonatkozó levéltári anyagok igazolják, hogy Mkervalidze³⁶ őrnagy, a tábor parancsnoka több utasítást kapott feljebbvalóitól. Ezek közül említésre méltó Mocsalov őrnagy kiértesítője³⁷ (Szigorúan titkos, № 00174.) arról, hogy az 1944. január 20 után Szamborba érkezett új kontingenseket ne internáltnak minősítsék, hanem letartóztatottnak, és ezekről a személyekről külön kimutatást készítsenek. A begyűjtött két kontingens csoportjai közül a 0036. sz. rendelet alapján begyűjtötteket internáltnak nevezték el, míg az SZSZK SZ NKVD № 0016. (1945. január 11.) számú parancsa alapján begyűjtötteket letartóztatottnak tekintették. Az internáltakat elkülönített zónában helyezték el, tilos volt bárkivel is érintkezniük, minden személyhez fogoly-kísérő űrlap tartozott, ezek alapján kontrollálták a foglyok mozgását egyik lágerből a másikba. A letartóztatottakat Szelivanovszkij altábornagy, az SZSZK SZ NKVD megbízottjának rendelkezése szerint Mosztiszke városba irányították.

Mint már említettük, a Szamborban fogva tartottakat szakaszonként, marhavagonba préselve a Szovjetunió hátországában kijelölt munkatáborokba továbbították. A foglyok mozgásáról többek között Mocsalov őrnagy küldött tájé-

³⁵ DUPKA-KORSZUN 1997. 47.

³⁶ Mkervalidze, M. K. őrnagy, a szambori átvevő-továbbküldő hadifogoly-láger (№ 22. FPPL) parancsnoka.

³⁷ 343. sz. (TSU./556.) ügyirat, eredeti forráshelye: Центральный Архив Коллекции Исторической Документов, ЦАКИД, Ф. 425. Оп. 1. Д. 11. Л. 59.

koztató beszámolókat Mehlsiz vezérezredesnek. A birtokunkban lévő ügyirat³⁸ szerint 1945. január 18-án a szambori vasútállomásról a dél-donyecki útvonalon a № 47571. szerelvényvel 2000 hadifogyot küldtek Sztalino városba. A következő szerelvényt azokkal a foglyokkal töltötték fel, akiket a Kárpátaljai hadifogyógyűjtőhelyekről szállítottak Szamborba.

A szambori lágerben is összeírták a front katonai tanácsa által felmentett foglyok névsorát. 1945. január 6 és január 20 között 2536 internáltat engedtek haza, ebből 674 szláv nemzetiségű, 13 zsidó, 1378 fő 45 éven felüli magyar, 425 rokant magyar, 3 kommunista, 39 sóbányai szakember, 3 fő pedig a nagybocskói vegyikombinát szakembere volt.

Az NKVD № 0016. parancsának megfelelően letartóztatott egyének fogadására mind a szolvai, mind a szambori lágerben felkészültek. Az 1945. február 15-én keltezett egyik ügyirat szerint megérkezett a letartóztatottak első menete. Erről átadási jegyzőkönyv³⁹ is tanúskodik, amelyben Deribas⁴⁰, a № 22. FPPL tábor 2. ügyosztályának vezetője elismeri, hogy a 4. Ukrán Front NKVD Főosztálya képviselőjétől, Szkobljakov⁴¹ őrnagytól 2183 fős kontingenst vett át, minden letartóztatott kíséző úrlappal rendelkezett. A jegyzőkönyv aláírásait körpecséttel hitelesítették, amelyen a következő felirat olvasható: „NKVD Hadifogyók és Internáltak Ügyviteli Főosztálya, a Front № 22. átvevő-továbbküldő hadifogyó lágere”.⁴²

Mocsalov állambiztonsági őrnagy február 28-án utasította⁴³ (Titkosított ügyirat, № 0906.) a szambori tábor műveleti csoportjának parancsnokát a letartóztatottak elhelyezésére és ellátására vonatkozóan. Továbbá jelezte, hogy 3-5 nap múlva Szamborba érkezik a Szelivanovszkij altábornagy műveleti csoportjai által begyűjtött 1000 letartóztatott, akiknek étkeztetéséhez a norma szerint

³⁸ 345. sz. (TSU./ 558–559.) ügyirat, eredeti forráshelye: Центральный Архив Коллекции Исторической Документов, ЦАКИД, Ф. 425. Оп. 1. Д. 10. Л. 69.

³⁹ 352. sz. (TSU./ 572.) ügyirat, eredeti forráshelye: Русский государственный военный архив, РГВА, Ф. 32885. Оп. 1. Д. 247. Л. 20.

⁴⁰ Deribas NKVD-tiszt, a szambori átvevő-továbbküldő hadifogyó-tábor (№22. FPPL) 2. ügyosztályának vezetője.

⁴¹ Szkobljakov őrnagy, az SZSZK SZ NKVD 1945. január 11-én hozott №0016. sz. határozat egyik irányítója, Szelivanovszkij altábornagy műveleti csoportjának egyik vezetője, aki több mint kétezer szovjetellenesnek minősített és letartóztatott személyt kísért egységével a szambori táborba.

⁴² 352. sz. (TSU./ 572.) ügyirat, eredeti forráshelye: Русский государственный военный архив, РГВА, Ф. 32885. Оп. 1. Д. 247. Л. 20.

⁴³ 353. sz. (TSU./ 572–573.) ügyirat, eredeti forráshelye: Центральный архив коллекции исторических документов, ЦАКИД, Ф. 425. Оп. 1. Д. 11. Л. 121.

szükséges élelem beszerzését a Szelivanovszkij⁴⁴ altábornagy által biztosított teherautók igénybevételével kell megvalósítani. A letartóztatottak elszállítása után fennmaradt élelmet a hadifoglyok fenntartására kellett fordítani, az érkező letartóztatottak nyilvántartásba vételéről, számáról pedig jelentést kért.

A kimutatást készítő Mocsalov őrnagy a megnevezett lágerek túlszűfoltságának elkerülése érdekében arra hívta fel Kovalcsuk⁴⁵ altábornagy, a 4. Ukrán Front SZMERS Kémelhárító Főosztály vezetőjének figyelmét, hogy az úrlappal rendelkező letartóztatott személyekből összeállított kontingenseket ne a felsorolt lágerekben helyezték el, hanem egyenesen Szamborba kísérik, ahonnan vagonok és kísérő őrcsoportok igénybevételével juttathatók el a hátszágban kijelölt munkatáborokba.

Az 1945. április 22-i állapot szerint a szambori és a szolyvai léger ellátottsága mélypontra zuhan: a foglyok elszállításához nem volt elegendő vasúti szerelvény, étkeztetési és a járványos betegségek leküzdéséhez szükséges egészségügyi ellátási gondok merültek fel, szembetűnő volt a teljes lerongyolódás. Ezekre a problémákra Mocsalov őrnagy több jelentésben rávilágított, amelyeket feletteseihez, mások mellett Krivenkóhoz⁴⁶, az SZSZKSZ NKVD HIÜFF főnökéhez továbbított. Például: a két tábor „nem volt ellátva ruházati és lábbeli-készlettel a hadifoglyok számára”, továbbá „egyáltalán nem rendelkeznek a ruházat javításához szükséges anyaggal és felszereléssel.”⁴⁷

Mocsalov feljegyzése szerint 1945. február 20–22. közt megkezdődnek a szambori léger áthelyezésével kapcsolatos előkészületek, melyek során a № 22. FHG-tábort „Olhovci községbe, 2 km-re Szankitól” költöztetik.

⁴⁴ Szelivanovszkij, Mikola Mikolajevics (1901–1997) altábornagy 1945 január–április között, mint az SZSZKSZ NKVD megbízottja volt a 4. Ukrán Front katonai vezetésében. Nevéhez fűződik közel 3000 Karpatszka Ukrajnai polgár, köztük magyar, ruszin vezető értelmiségiek, vállalatvezetők, pártvezérek, önkormányzati képviselők letartóztatása az SZSZKSZ NKVD 1945. január 11-én hozott №0016. sz. határozata alapján, akiket az NKVD különleges táboraiban őriztek, közülük sokat ki is végeztek. 1951–1953 között, mint Abakumov egyik munkatársát letartóztatták és fogva tartották, megfosztották katonai rangjától is.

⁴⁵ Kovalcsuk, Mikola Kuzmics (1902–1972) altábornagy, 1944 áprilisától a 4. Ukrán Front SZMERS Kémelhárító Főosztály vezetője. Felügyelte az 1. gárdahadsereg, a 8. légihadsereg, a 38. hadsereg rögtönítélő hadbíróságát, a kárpátaljai lakosság körében végzett tisztogatási akciókat, nevéhez fűződik számos kárpátaljai vezető értelmiséginek a letartóztatása, halálra ítéltetése és kivégeztetése. 1954-ben törvénybe ütköző cselekedetei miatt leszereltették a szervektől, tábornoki rangjától megfosztották.

⁴⁶ Krivenko, Mihail Szpiridonovics (1904–1954) altábornagy. 1945. február 2-től 1947. február 2-ig a SZU NKVD/MVD GUPVI (hadifoglyok és internáltak ügyeivel foglalkozó főosztály) parancsnoka.

⁴⁷ DUPKA–KORSZUN 1997. 55.

A GYŰJTŐLÁGEREK FOGLYAINAK NEMZETISÉGI ÖSSZETÉTELE, ELSZÁLLÍTÁSUK MEGSZERVEZÉSE

Az 1945. január 3-i állapot szerint a 22. sz. frontmelléki hadifoglytáborban (FPPL) és a 4. Ukrán Front más gyűjtőhelyein tartott hadifoglyok és internáltak nemzetiségi összetételéről az alábbi táblázat tanúskodik.

Láger	Internált összesen	Németek	Magyarok	Csehszlovákok	Románok	Zsidók	Ruszinok	Zakarpatszkaja Ukrajnaiak	Más nemzetiségűek
№ 22. FPPL/ФППЛ Szambor	3518	-	3021	471	-	12	14	-	-
№ 2. SZPV/СПВ Szolyva	4969	3	4042	206	284	130	293	-	11
№ 3. SZPV/СПВ Szinna	314	-	16	282	-	-	16	-	-
PPV/ППВ Perecseny	199	-	55	86	-	4	-	54	-
PPV/ППВ Csergov	60	-	6	41	-	-	-	13	-
Vasúti helyreállításon dolgozók	2011	-	1 932	15	50	14	-	-	-
Összesen:	11 071	3	9072	1101	334	160	323	67	11

3. táblázat: Bővített, összesítő NKVD-kimutás a 0036. sz. rendelet végrehajtása során létrehozott hadifogoly-átvevőhelyekre internáltak nemzetiségi összetételéről az 1945. január 3-i állapot szerint⁴⁸

⁴⁸ 337. sz. (TSU./ 549–550.) ügyirat, eredeti forráshelye: Центральный архив коллекции исторических документов, ЦАКИД, Ф. 425. Оп.1. Д. 11. Л. 6.

Lágerek	Összesen	Német	Magyar	Osztrák, francia	Lengyel	Román	Csehszlovák	Ukrán/ruszin	Egyéb
FPPL/ΦΠΠΛ № 22 Szambor	6571	266	5603	23/10	-	112	418	85	54
№ 1. SZPV/СПВ Novoszelica	427	9	17	- / 4	5	10	319	22	41
№ 2 SZPV/СПВ Szolyva	8998	58	7714	- / -	7	310	357	403	149
№ 3. SZPV/СПВ Szinna	1470	8	901	1 / 7	12	71	349	32	89
№ 48. SZPV/СПВ Kroszno város	48	-	6	- / -	1	1	39	-	1
№ 90. SZPV/СПВ Homonna	51	13	1	1 / 1	2	15	4	8	6
№ 66. SZPV/СПВ	130	1	44	- / -	-	11	43	21	10
PPV/ΠΠВ Perecseny	290	3	134	- / -	-	-	90	63	-
Összesen:	17 985	358	14 420	25/22	27	530	1619	634	350

4. táblázat: Bővített, összesítő NKVD-kimutatás a hadifogoly-átvevőhelyekre internáltak nemzetiségi összetételéről az 1945. január 3-i állapot szerint⁴⁹

Mocsalov őrnagy a kimutatásokat (Szigorúan titkos, № 00146., 1945. I. 16.) a 4. Ukrán Front Hadtápterületét Fedező NKVD-csapatok parancsnoka, Fagejev⁵⁰ vezérőrnagy részére készítette. Kiegészítésként közölte, hogy az 1945. január 3-i állapot szerint a 4. Ukrán Front más gyűjtőhelyein tartott 18 002 hadifogolyból és internáltból 8455 internáltat tartanak fogva. Jelentésében az adatok tovább bontásával találkozunk. Például: a szolyvai lágerben nyilvántartott 8958 fő kö-

⁴⁹ DUPKA–KORSZUN 1997. 76.

⁵⁰ Fagejev, Szergej Makszimovics (1905) vezérőrnagy, 1942. december 3-tól a Fekete-tengeri Hadseregcsoport, a Tengerszemléki Hadsereg, majd a 4. Ukrán Front hátszágának ellenőrzésével megbízott NKVD-osztagok parancsnoka a 0036. sz. határozat alapján hajtotta végre a magyar és német férfiak internálását, a német nők és férfiak jóvátételi munkára történő mozgósítását, a magyar hivatalnokok, vezetők stb. letartóztatását.

zül 4029 hadifogoly, 4929 internált; a szambori lágerben 6576 főből 3058 hadifogoly, 3518 internált; a novoszelicai láger nyilvántartásában 427 hadifogoly szerepelt. 1945. január 15-ig bezárólag pótlólag még 358 internáltat fogadtak.

Az 1945. január 7-i Mocsalov-feljegyzés szerint már 20 512 hadifoglyot őriztek, köztük Horany községben (№ 66. HFN) 198, Homonna községben (№ 66. HFN) 51, Perecsényben (számozás nélküli HFN) 1601, Szolván (№ 2. HGH) 10 674, Szinna községben (№ 3. HGH) 1826, Szambor városban (№ 22. FHFT) 6162 főt.

A Kárpátokban vasúti helyreállításon dolgozókat is beszámítva megállapítható, hogy 1945. január 3. és január 15. között a térség gyűjtőtáboraiiban több mint 23 000 foglyot tartottak. A magyarokon (16 940 fő) és németeken (358) kívül szembeötlően nagy létszámmal voltak jelen csehszlovákok (1649 fő), románok (710), ukránok/ruszinok (641). A 21. táblázatban feltüntetett 160 zsidót a náci haláltáborokból való hazatérés után a magyarokkal együtt internálták a szolvai táborba; Mehlisz parancsára később szabadon engedték őket, mint „tévesen” letartóztatottakat. A közel 700 ukrán/ruszin egy részét „létszámkiegészítésként” kényszerítették a Szolvára, Szamborba tartó menetoszlopokba.

1945. február 9-i jelentésében⁵¹ (№ 0327.) Mocsalov őrnagy részletesen, dátumokhoz kötve tájékoztatta Voronovot⁵², az NKVD Hadifoglyok és Internáltak Ügyeivel Foglalkozó Főparancsnokság (HIÜFF) helyettes vezetőjét a fogva tartottakról. Ezek szerint 1945. január 1-jére a fentebb említett lágerekben 20 663 fő került őrizetbe. Január közepén ehhez a számhoz hozzáadott 6366 főt, akiket ebben az időszakban gyűjtöttek be, így az összlétszám 27 029 fő volt. Ebből „távozott” (értsd: meghalt) 11 938 fő, a hátországba 7045 főt szállítottak. A csehszlovák hadtestnek 183, a Vörös Hadseregnek 177, a felderítő és kémelhárító szerveknek 53 főt adtak át. A vasútjavítási munkálatokhoz beosztott internáltak csoportjából 241 embert szabadlábra helyeztek, 855 főt kórházba utaltak. 1945. február 1-jén 14 091 hadifoglyot tartottak számon.

A hadifogoly-szállítások lelassulását Mocsalov a szolvai lágerben tomboló ragályos betegséggel magyarázta. Ebben a karantén alá vetett lágerben 1945. január 1-ig 11 163 embert tartottak fogva. A tífuszos megbetegedések a szambori lágerben is elterjedtek.

⁵¹ DUPKA–KORSZUN 1997. 78–79.

⁵² Voronov ezredes, az SZSZK SZ NKVD Hadifoglyok és Internáltak Ügyeivel Foglalkozó főosztály helyettes vezetője.

1945. január 6-tól 31-ig szabadlábba helyeztek 3382 főt, ebből szláv nemzetiségű 907 fő, zsidó 21, 45 évnél idősebb magyar 1795 fő, rokkant magyar 609, kommunista 6, ipari szakember 44 fő volt.

Mocsalov őrnagy azzal zárta jelentését, hogy a járvány miatt elrendelt veszteg-zár továbbra is tart. Januárban a szolyvai lágerben őrzött hadifoglyok közül több mint 280 fő betegedett meg sárgaságban. Ezek létszáma 1945. február 1-jén 155 fő volt. A járványos betegségben elhunytak számát a jelentésben elhallgatta.

Fölöttébb érdekes a Mocsalov őrnagy által megfogalmazott eljárási instrukció⁵³ (Szigorúan titkos, № 00153., 45. 01. 17.), amit a №22. FPPL/ФППЛ, a №1., №2., №3. sz. SZPV/СПВ, a № 48., № 66., № 90., valamint a perecsenyi PPV/ППВ tábor vezetőjének küldött. Ebben arra hivatkozott, hogy az NKVD műveleti egységei Zakarpatszka Ukrajina internált lakosait a megnevezett lágerbe és átvevőhelyekre szállítják, ezért javasolta, hogy ezeket a személyeket a hadifoglyoktól elkülönítve vegyék át és külön nyilvántartást vezessenek róluk – e célból külön regisztrációs naplót szükségeltetik bevezetni, minden egyes átvett internáltról a megadott formanyomtatvány szerint kitöltött űrlapot követeljenek a műveleti csoport parancsnokának aláírásával.

NKVD-ELLENŐRZÉSEK A HADIFOGLY-GYŰJTŐTÁBOROKBAN

A foglyokkal szembeni bánásmód súlyos fogyatékoságának számított, ha a napi három helyett csak kétszer kaptak meleg ételt, és a táplálék egyoldalú volt. Mocsalov őrnagy, a hadifoglyok és internáltak ügyeivel foglalkozó osztály vezetője viszont több jelentésben is tájékoztatta feletteseit a hadifoglyok és internáltak embertelen helyzetéről, amit a fertőző betegségek terjedése és az úgynevezett „helyreállítási munkálatoknál” foglalkoztatott foglyok kegyetlen kizsákmányolása tovább rontott. 1945. január 4-én Mocsalov jelentette Voronov ezredesnek, az NKVD mellett működő, a hadifoglyok és internáltak ügyeivel foglalkozó főosztály helyettes vezetőjének, hogy a Volóc–Munkács közötti vasútvonal helyreállításán dolgozó 45. és 46. sz. vasúti brigádoknak a 2. sz. szolyvai gyűjtőtáborból 1944. november 19-én 5430 hadifoglyot és internáltat adtak át. Hat hét alatt

⁵³ 338. sz. (TSU./ 550-551.) ügyszer, eredeti forráshelye: Центральный архив коллекции исторических документов, ЦАКИД, Ф. 425. Оп. 1.Д. 11. Л. 57. Lásd: *Тернистий шлях до України*, стор. 550, док. №338.

mintegy 3000 ember dőlt ki, közülük sokat rendkívül kimerült állapotban, szakadozott, viselésre alkalmatlan lábbeliben irányítottak vissza a táborba. A munkálatokra kivezényelt hadifoglyok körében igen magas a halandóság. Tények:

„1. 1944. december 4. A 46-os számú vasúti brigádtól visszaküldtek 594 főt, akik közül 373 fő beteg, 209 rendkívül legyengült, 5 lázas beteg, 25 bélhurutos, 32 rühös, 102 ember lábát feltörte a lábbeli. 150 fő mezítláb érkezett meg.

2. 1944. december 19. Borovszkij százados, a 45. sz. vasúti építőbrigád konvoj-parancsnoka kísérte a vonatot a szambori állomásra, hogy több mint 600 embert adjon át a 22. sz. szambori lágerbe. Útközben hatan meghaltak, holttestüket kidobták a sínekre. A lágerbe hozott 610 fő közül 15 fő a kapu előtt lelte halálát, 9 ember pedig azon a napon, amikor átadták őket gyógykezelésre a rabkórházba. 180 ember azonnal kórházi ápolásra szorult. A többiek mind legyengült és kimerült állapotban voltak és legalább két hónapra van szükségük ahhoz, hogy magukhoz jöjjenek.

3. 1944. december 27. A vasúti építőzászlóalj egy szakaszt szállított, amelyből 13 fő meghalt, 89 embert különféle betegségekkel a 2149-es számú rabkórházba szállítottak, és csak 96 rendkívül legyengült embert vett át a láger. A két szakaszban 43 ember megfaglott.”⁵⁴

Mocsalov rámutatott, ezek a tények azt bizonyítják, hogy a katonai helyreálítási munkálatok főosztályának vezetői durván megsértik a foglyokkal való bánásmód szabályait. „Az alultápláltság, a fertőtlenítési intézkedések, és a munkára fogott 2500 fő orvosi ellátásának hiánya ahhoz vezethet – folytatta Mocsalov –, hogy a jövőben őket sem lehet majd munkaerőként alkalmazni. A munkából betegen és kimerülten visszatért hadifoglyok révén a láger rabkórháza és a front egészségügyi főosztálya által kijelölt kórházak megteltek. Összesen mintegy 3 ezer embert gyógykezelnék.

Kérem Önt:

1. Vesse fel a Vörös Hadsereg hadbiztosi főosztálya előtt, hogy januárra és februárra a keretet egészítse ki 3 ezer élelmiszer-csomaggal, amire a 4. Ukrán Front hálózatához tartozó rendkívül legyengült és kimerült személyek fizikai felépülése érdekében van szükség.

2. Hogy tehermentesítsük a front kórházait, kérem, vesse fel a Vörös Hadsereg háttországi törzskara előtt, 1945 januárjának második felében küldjenek két, egyenként 800-900 személyes betegszállító szerelvényt.”⁵⁵

⁵⁴ DUPKA-KORSZUN 1997. 51.

⁵⁵ DUPKA-KORSZUN 1997. 52.

Jersov⁵⁶ egészségügyi gárdaezredesnek, az NKVD 4. osztálya parancsnokának 1945. január 14-én küldött 0127 sz. jelentésében Mocsalov ennél is részletesebben írja le az 1944. december 27-i helyzetet: „1944. december 27. 1000 hadifogoly közül 200 főt visszaküldtek a lágerbe, mivel fizikai munkára alkalmatlanok. Ezek közül 96 személyt befogadtak a lágerbe, többek között 11 disztrófiás beteg, 43 főt megfagyott testrészekkel, 5 embert gyomor- és bélpanaszokkal, 38 főt egyéb panaszokkal. 89 ember kórházi ápolásra szorul, 15 útközben meghalt. Ez alatt az idő alatt munkavégzés közben 22 ember halt meg.

1945. január 1. A 45-ös számú vasúti brigádtól érkezett egy hadifoglyokból álló 127 fős szakasz. Útközben 12 ember meghalt, 79 főt kórházban ápolnak, 35 főt lágerben helyeztek el.

1945. január 4. A 45-ös számú vasúti brigádtól 704 fős szakasz érkezett. Közük 350 ember különböző mértékű fagyási sérülésekkel, 63 bélhurutos, 36 egyéb betegségben szenvedő, 71 disztrófiás. Ezen belül 34 fő agonizál, akik közül 12 a vagonokból történt kiszállást követően meghalt, 13 fő pedig az első napokban, még mielőtt a láger átvette volna őket.

A 46-os számú és a 14-es számú vasúti brigádoktól 1944. november 29-től december 22-ig 1330 fő érkezett a 2. sz. szolyvai gyűjtőtáborba. Közük 585 disztrófiás beteg, 48 legyengült személy, 82 bélhurutos, 12 lázas beteg, egy tetves.

Okok: A parancsnokoknak a foglyokkal szembeni felelőtlen magatartása, nem gondoskodtak a megfelelő körülményekről, (a szabad ég alatt tartották őket, rendszerint ott helyezték el őket vagy fűtetlen helyiségben); nem nyújtottak orvosi segítséget, jóllehet a katonai alakulatok számára ezekre a célokra kiutaltak gyógyszereket; a hadifoglyokat nehéz munkára használták; az egyes számú norma szerint kaptak ellátást.”⁵⁷

Nem nehéz elképzelni az internáltak és betegek tényleges helyzetét, ha azt maga Mocsalov őrnagy ennyire kritikusan értékelte a központnak küldött jelentéseiben.

Megdöbrentő adatokat olvashatunk Mocsalov őrnagy 1944. december 27-i 0434. sz. jelentésében, amelyet a hadifoglyok és internáltak ügyeivel foglalkozó főosztály vezetőségének továbbított. Ebben többek között megnevezi a hadifoglyokat és internáltakat szállító, az ország belsejébe irányított szerelvények számát, és közli, hogy mit viseltek a hadifoglyok és internáltak. Erre nyilván azért tér ki, mert tisztában volt a végeredménnyel: „48054. sz. szerelvény – 1001 fő, 81 fő fedetlen fővel, 9 katonaköpeny nélkül, 176 lábbeli nélkül; 48050 sz. szerelvény

⁵⁶ Jersov egészségügyi gárdaezredes, a SZSZKSZ NKVD HIÜFF 4-es ügyosztályának vezetője.

⁵⁷ DUPKA-KORSZUN 1997. 53.

– 1440 fő. Lábbelivel 25 százalékukat (azaz mindössze 380 embert), katonaköppennyel 45 százalékukat (azaz 648 embert), alsó fehéreneművel 20 százalékukat (azaz 288 embert) láttak el; 48051. sz. szerelvény – 1500 fő. 30 százalékuk alsó fehérenemű nélkül van, csak 40 százalékukat látták el katonaköppennyel.”⁵⁸

Felmerül a gyanú, hogy indulás előtt a foglyokról levétették a lábbelit és a ruházatot. Valójában nem ez történt. 1945. március 23-i 0576. sz. jelentésében Mocsalov azt a közegészségügyi-járványügyi helyzetet jellemzi, amely a kárpátaljai magyarok és németek letartóztatását követő első napokban alakult ki a hadifoglyok átvételére szolgáló frontintézmények hálózatában. Jelentésében a következőket írja Petrov altábornagynak, az NKVD mellett működő, a hadifoglyok és internáltak ügyeivel foglalkozó főosztály helyettes főnökének: „A 2. sz. szolvai gyűjtőtáborban 1945. december 10-én mintegy 6 ezer internált személyt tartottak fogva lábbeli és téli ruházat nélkül. A gyűjtőtábor kórházaiban mintegy 700 beteget kezeltek. [...] Az átvétellel kapcsolatos munka hátrányos közegészségügyi-járványügyi körülmények közepette zajlott. Az internáltak hiányos öltözettel, kimerülten és betegen érkeztek a gyűjtőtáborba. Még hozzá gyakran érkeztek olyanok, akik flekk- vagy hastífuszban szenvedtek. Az internáltak között sok volt a tüdő-, vese- és szívbeteg. A helyzetet az is súlyosbította, hogy több mint 6 ezer hadifoglyot és internáltat nehéz munkára vezényeltek, a frontszakasz vasútvonalának helyreállítására, ahonnan vagy kimerülten, vagy lázasan tértek vissza a gyűjtőtáborokba, lágerekbe és a kórházakba...”⁵⁹

1945 áprilisában Krivenkónak, a hadifoglyok és internáltak ügyeivel foglalkozó főosztály főnökének küldött jelentésben Mocsalov többek között kitér arra, hogy miért nem volt lábbelijük és ruházatuk az internáltaknak és a hadifoglyoknak: „a/ A foglyok számára a 22. sz. szombori gyűjtőtábor és a hadifoglyok gyűjtőtábora nem rendelkezett tartalék-ruházattal és lábbelivel; b/ A frontmentén elhelyezkedő gyűjtő- és elosztó lágerek, valamint a hadifoglyok gyűjtőtáborai nem rendelkeztek a ruházat és a lábbeli javításához szükséges anyaggal és felszereléssel.”⁶⁰

⁵⁸ DUPKA–KORSZUN 1997. 54.

⁵⁹ DUPKA–KORSZUN 1997. 55.

⁶⁰ DUPKA–KORSZUN 1997. 55.

A GYŰJTŐ- ÉS ELOSZTÓ TÁBOROKBAN FELTÁRT HIÁNYOSSÁGOK

Az NKVD-tisztek időnként ellenőrizték az internáltak és hadifoglyok helyzetét. Az ellenőrzést végző Mocsalov őrnagy álláspontja kirajzolódik saját leveléből (OL 18. sz.), amit 1945. január 13-án Jermilov századosnak, a szolyvai gyűjtőtábor parancsnokának írt: „Személyesen Ön és az Önnek alárendelt állomány igen kevés gondot fordít a hadifoglyok ételmezésének megszervezésére. A pékségek kapacitását nem használják ki teljes mértékben. Napi 5 tonna kenyér helyett gyakran még 3 tonnát sem sütnék. Január 9-én a hadifoglyoknak nem osztottak kenyeret, helyette ellátmányként lisztet kaptak. A hiányos ellátást Ön továbbra is azzal magyarázza, hogy a hadifoglyok sok csomagot kapnak.

Csak rövidlátó ember figyelmét terelhetik el a csomagok, hiszen azok nem érkeznek rendszeresen, csak időközönként és csak kiegészítik bizonyos mértékben az egyes internáltak ételmezését.

Meg kell értenie, hogy a gyűjtőtáborban mintegy 5 ezer hadifogoly van, akik nem kapnak csomagot, hogy nem mindegyik internált kap csomagot. [...]

Vegye komolyan az NKVD ellátmányozási felügyelősége képviselőinek észrevételeit. Tapintatból azok eleinte lehetnek észrevételek, tanácsok, később azonban megvizsgálják, miképp reagálnak észrevételeikre és felvethetik azon személyek felelősségre vonásának kérdését, akik hanyagságukkal megghiúsítják a hadifoglyok normális ellátását.”⁶¹

Mint láthatjuk, Mocsalovot elsősorban a tapintatosság aggasztotta, nem a foglyok tömeges pusztulása.

Nemcsak Jermilov százados reagált így az NKVD felügyelőségének észrevételeire. A Mocsalov 1945. május 31-i 081 sz. parancsában olvasható megjegyzések tanúsítják, hogy a szambori 22. sz. lágerben – amelyhez a 2. sz. szolyvai gyűjtőtábor tartozott –, a hadifoglyok és internáltak ételmezésében többször fordultak elő kifogásolható esetek: „Amikor 1945. márciusában az NKVD ellátmányozási felügyelősége a 22. sz. sztarij szambori láger ételmiszerellátását ellenőrizte, Grobovoj⁶² őrnagy, a láger parancsnoka és Judajev⁶³ őrnagy, a parancsnok ellátmányozási helyettese figyelmét felhívták arra, hogy a lágerben az előírtnál kevesebb ételmiszert osztanak ki.”⁶⁴

⁶¹ DUPKA-KORSZUN 1997. 60.

⁶² Grobovoj őrnagy, a 22. sz. (FHFT) sztarij szambori láger parancsnoka 1945 márciusában.

⁶³ Judajev őrnagy, a 22. sz. (FHFT) sztarij szambori láger parancsnokának ellátmányozási helyettese 1945 márciusában.

⁶⁴ DUPKA-KORSZUN 1997. 61.

1945. április 27-én a 4. Ukrán Front katonai ügyésze úgyszintén felhívta a 22. sz. láger parancsnokának figyelmét arra, hogy indokolatlanul kevesebb élelmet kapnak a foglyok. Az NKVD ellátmányozási felügyelősége 1945. május 27-én tartott újabb ellenőrzése megállapította, hogy 1945. május 13–25. között a hadifoglyok 9936 kg hússal, 2077 kg zsírral, 346 kg kolbásszal, 249 kg cukorral, 33 638 kg burgonyával kaptak kevesebbet a normánál, azaz 70%-kal kevesebb húst és zsírt, 8%-kal kevesebb cukrot, 21%-kal kevesebb burgonyát és zöldségfélét.

Bár Grobovoj és Judajev felelőtlen magatartása miatt sok hadifogoly betegedett meg és pusztult el, Mocsalov parancsára összes bűnükért csupán tíznapi letartóztatásban részesültek, havi illetményük felének megvonásával. Mocsalov parancsai a hadifoglyokkal és internáltakkal szembeni kegyetlen bánásmódban vétkesek felelősségre vonásával kapcsolatban szemléltetően bizonyítják, hogy a foglyok élete lyukas garast sem ért.

Február 26-án 0018. számmal Mocsalov a következő tartalmú parancsot adta ki: „A 2. sz. szolyvai gyűjtőtábor parancsnoka, Pankin alhadnagy (Jermilov századost jó oldaláról való bemutatkozásáért a 4. Ukrán Front hátországa parancsnokának utasítására a lengyelországi Jawieszowicze-i hasonló jellegű gyűjtőtábor parancsnokává nevezték ki) 700 hadifoglyot küldött a 22. sz. lágerbe, Olhovciba és a 200 km-es útra 8 napi élelem helyett csak 4 napra elegendőt utalt ki.

Az élelem nélkül maradt hadifoglyok megbetegedtek és legyengültek.

A hadifoglyok 1. sz. gyűjtőtáborának parancsnoka, Fomin százados időnként eltulajdonítja a hadifoglyoknak járó élelmet. Ennek következtében február 13–23. közt 13 fő halt meg.

Mindkettőjüket tíz napra le kell tartóztatni, és le kell vonni alapbérük felét.”⁶⁵ A két parancsnok büntetése is feltételes volt.

Mocsalov 1945. április 10-én kelt 047. sz. parancsa: „Szalov⁶⁶ főhadnagy ügyeletes tisztként visszaélt szolgálati helyzetével. 1944 decemberében a hadifoglyok Minszk megyei Boriszovba szállításakor mint kísérelő a foglyoknak járó élelmet szeszes itallal cserélte. Nem törődött a hadifoglyok élelmezésével. A vagonokat nem fűtötték.

Ennek következtében útközben 430 hadifogoly megbetegedett, 70 pedig meghalt.

⁶⁵ DUPKA–KORSZUN 1997. 62.

⁶⁶ Szalov főhadnagy, a szolyvai gyűjtőtábor (SZPV-2) ügyeletes konvojvezető tisztje, általában ő kísérte a szolyvai foglyokat a szambori lágerbe. Szalov főhadnagy a Sztarij Szambor-Boriszov közötti rabszállítványok kíséretének vezetője, 1944 decemberében százak halálát okozta.

A 3. sz. gyűjtőtáborba történt áthelyezése után is zsarolta a hadifoglyokat, elszedte holmijaikat és értékeiket, a személyi állománnyal együtt tovább iszákoskodott.

Szalov büntetése: húsznapos házi őrizet, letartóztatásának idejére napidíja felének (azaz nem is havi illetményének) levonása. Az NKVD szerveiből el kell bocsátani.⁶⁷

Más, hasonló példák, szintén Mocsalov parancsai közül: „Fomenko hadbiztonsági főhadnagyot, aki a 2. sz. szolyvai gyűjtőtábor nyilvántartási felügyelője volt, Husztra küldték az ideiglenes élélmező állomás főnökéhez, ahol az oda toloncolt internáltak megmotozása során elvette tőlük valutájukat, értékeiket (órákat, gyűrűket). Erről idejében nem készített átvételi jegyzőkönyvet, a mulasztása lopásokhoz, az értékek kicseréléséhez vezetett.”⁶⁸ Fomenko büntetése: tíznapi fogság, havi alapbére felének levonása.

„A 22. sz. láger egészségügyi részlegének katonai orvossegédje, laboráns visszaélve szolgálati helyzetével, zsarolta a foglyokat.”⁶⁹ Büntetése: 15 napi fogság, havi bére felének levonása.

Ettől komolyabb volt a büntetés Andrej Konsztantyinovics Volovenko⁷⁰ esetében, a 22. sz. láger ügyeletes tisztjét hétévi szabadságvesztésre ítélték, mivel rendszeresen elkobozta a hadifoglyok személyes tárgyait és értékeit.

A RABOK KATEGORIZÁLÁSA

Vannak dokumentumok arra vonatkozóan, hogy a szolyvai, a szambori és más gyűjtőtáborokban a 0036. sz. rendelet alapján elhurcolt magyarokat és németeket az adminisztrációs ügyiratokban már nem „letartóztatottként” vagy „hadifogolyként”, hanem „internáltként” definiálták. Ezt erősíti meg Mocsalov állambiztonsági őrnagy 1945. január 20-án kelt 00175. sz. szigorúan titkos utasítása a front lágerrendszerében működő valamennyi gyűjtőtábor parancsnokának, amely a vizsgált téma szempontjából igen figyelemre méltó. Ebben az utasításban többek között a következőket írja:

⁶⁷ DUPKA–KORSZUN 1997. 63.

⁶⁸ DUPKA–KORSZUN 1997. 63–64.

⁶⁹ DUPKA–KORSZUN 1997. 64.

⁷⁰ Volovenko, Andrej Konsztantyinovics a 22. sz. sztarij szambori láger ügyeletes tisztje, hétévi szabadságvesztésre ítélték, mivel rendszeresen elkobozta a hadifoglyok személyes tárgyait és értékeit.

„Az 1945. január 17-i №00163. sz. utasításomat kiegészítem azzal a megjegyzéssel, hogy az újonnan érkező internáltakat nem a 4. Ukrán Front 0036. sz. rendelete értelmében, hanem az NKVD 1945. január 11-i 0016. sz. parancsa értelmében kell kezelni.

Mindazokat, akik az NKVD parancsára érkeztek, nem internáltaknak, hanem letartóztatottaknak kell tekinteni és a hadifoglyoktól elkülönítve kell nyilvántartani.

A hadifoglyokról szóló általános adatokba ne iktassák be a letartóztatottak adatait, hanem kezeljék azokat külön.

Abban az esetben, ha a letartóztatottak kérdőívek nélkül érkeznek, törzslapjukat az átvételi anyagok alapján töltsék ki.

Az Önökhöz eljuttatott letartóztatottakhoz konvojkíséretet biztosítunk; megengedem, hogy ezek megérkezéséig a letartóztatott személyeket külön menetoszlopokba felsorakoztatva küldjék a közös szakaszokba és különítsék el őket az éjszakai pihenéskor.

A szakaszok úgy álljanak össze, hogy elől haladjon a hadifoglyok menetoszlopa, mögöttük pedig a letartóztatottak menetoszlopa.

Ha megbetegednek, a letartóztatottakat a hadifoglyok számára megállapított rendben utalják kórházba.”⁷¹

A polgári személyek lágerbéli státusa tehát nem a hadseregben viselt rangjuktól függött, hanem a Moszkvában, illetve a frontokon kiadott parancsoktól és határozatoktól. Az NKVD parancsa, amelyre Mocsalov állambiztonsági őrnagy hivatkozott, csakúgy, mint az ő parancsa, alkalmat adott arra, hogy a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 18-i határozata alapján letartóztatottakat összevegyítsék a később letartóztatottakkal, és ily módon leplezzék a törvényteleniséget, amit a front katonai parancsnoksága követett el a kárpátaljai magyarok letartóztatásakor.

Feletteseinek tett jelentéseiben Mocsalov őrnagy következetesen „letartóztatottaknak” vagy „hadifoglyoknak” és „internáltaknak” nevezte a hadifoglyok gyűjtőtáborokban tartott kárpátaljai polgári személyeket, „akiket a front katonai tanácsának parancsára tartóztatottak le”. Ezzel önkéntelenül rámutatott az akció valódi kezdeményezőire.

⁷¹ DUPKA–KORSZUN 1997. 40-41.

Levéltári dokumentumok és visszaemlékezések szerint a Kárpátalján a 4. Ukrán Front egységei közreműködésével begyűjtött hadifoglyok, az internáltak és a letartóztatottak sok ezrei az NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnoksága alá tartozó mintegy 500 szovjet lágerközpontba kerültek.⁷² 180 olyan tábor⁷³ volt, ahol magyar hadifoglyokat és internáltakat is fogva tartottak. A további történet már egy másik tanulmány témája lehet.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Orosz Állami Katonai Levéltár (Русский государственный военный архив, РГВА)

Történelmi Dokumentumok Kollekciónak Központi Levéltára

(Центральный архив коллекции исторических документов, ЦАКИД)

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (Державний архів закарпатської області, ДАЗО)

Szolyvai Emlékparkbizottság Archívuma

Publikált levéltári dokumentumok

БОРИСОВ, Д. И. – ВАРГА, Е. М. – ВОРОНЦОВ, В. Л. – КОРОТАЕВ, В. И. – ПЫЛОВА, Л. А. – ТАРХОВА, Н. С. (Сост) 2005: *Венгерские военнопленные в СССР. Документы 1941–1953 годов*. Москва Российская политическая энциклопедия.

ДОВГАНИЧ, О. Д. (Упорядник) 2007: *Тернистий шлях до України. Збірник архівних документів і матеріалів „Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр. ХХ століття”*. Ужгород, Видавництво Закарпаття,

KORSZUN, Olekszij (Szerk.) 2022: *A kárpátaljai magyarok és németek internálása és deportálása 1944 és 1955 között. Levéltári iratok és dokumentumok*. Budapest–Ungvár, Budapest Főváros Levéltára, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Kárpáti Kiadó.

⁷² Hivatalos NKVD láger-lista, ahol magyarok is raboskodtak, eredeti forráshelye: Русский государственный военный архив, РГВА, Ф. 1. п. 1. In *Венгерские военнопленные в СССР: Документы 1941–1953 годов*. Составители: Д.И. Борисов, Е. М. Варга, В. Л. Воронцов, В. И. Коротаев, Л. А. Пылова, Н. С. Тархова. Москва, РОССПЭН, 2005, стр. 411–416.

⁷³ *Венгерские военнопленные в СССР*, стр. 411–416.

Visszaemlékezések

Élő történelem. Válogatás a meghurcolt magyarok visszaemlékezéseiből 1944–1992. Intermix Kiadó, 1993.

NAGY Jenő 1992: *Megaláztatásban.* A kárpátaljai magyar férfiak deportálása 1944 őszén. Intermix Kiadó.

Feldolgozások

DUPKA György – KORSZUN, Olekszij 1997: *A „malenykij robot” dokumentumokban.* Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó.

DUPKA György 1993: *Egyetlen bűnünk magyarságunk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946).* Ungvár–Budapest, Patent – Intermix.

История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. Киев, Главная редакция украинской советской энциклопедии, 1982.

A SZOVJET LÁGERBIRODALOM ROMÁNIAI KAPUJA ADALÉKOK A FOKSÁNYI 176. SZÁMÚ FOGOLYTÁBOR TÖRTÉNETÉHEZ ROMÁNIAI ÉS OROSZ FORRÁSOK TÜKRÉBEN

A második világháború befejező szakaszának, valamint a rá következő éveknek egyik leghírhedtebb, de ma is kevésbé ismert helyszíne volt a romániai Focșaniban – magyar nyelvhasználatban: Foksány,¹ németül: Fokschan – 1944 őszétől teljes gőzzel működő szovjet átmeneti fogolytábor. A Szovjetunió különféle táboraiba indított magyar és német hadifoglyok, valamint civil internáltak/ elhurcoltak százezreinek volt egyik utolsó romániai állomása ez a Moldva és Havasalföld határán fekvő, a tárgyalat időszakban közel 25 ezer lelket számláló város, pontosabban annak déli része, mert ebben, az akkor többnyire katonai létesítményeknek helyet adó, nagyrészt lakatlan városrészben hozta létre az NKVD² a 176. számú fogolytábort.

Az 1947–1948-ban a Szovjetunióból hazatérő foglyok egyik elosztó állomásaként is működő foksányi szovjet táborról eddig leginkább túlélők emlékeiből, vagy/és levelekből, töredékes feljegyzésekből szerezhetett tudomást a közvélemény. Interjúink során a lágert megjárt túlélők több mint 30 ezres fogolylétszámról, járványokról, éhezésről, nagyszámú elhalálózásról, sikeres és sikertelen szökési kísérletekről, egyszóval a láger belső életét is felvillantó saját élményekről számoltak be. 2016-ban a helyszínen kutattuk fel és tanulmányoztuk a román Állami Levéltárak Vrancea Megyei Szolgálat birtokában levő, a foksányi lágerral kapcsolatos iratanyagot, és egyben a terepet, beleértve az egykori fogolytábor helyét, valamint a német és magyar foglyok földi maradványait őrző német katonai temetőt. A vizsgált levéltári források az 1944. szeptember 12-én Moszkvában megkötött szovjet–román fegyverszüneti egyezmény nyomán bukaresti

¹ Tekintettel arra, hogy a magyar köztudatban ez a névváltozat honosodott meg, tanulmányunkban ezt használjuk.

² Belügyi Népbiztosság (oroszul: НКВД, Народный комиссариат внутренних дел), rövidítve: NKVD. Az államigazgatás belügyi ágának legfőbb szerve a Szovjetunióban 1934-től 1946-ig.

központtal létrehozott Fegyverszüneti Bizottság Putna³ megyei (al)bizottságának,⁴ részben a Putna megyei prefektúra, illetve a Putna megyei Csendőrlégió iratanyagát alkotják.

Fontos megjegyeznünk, hogy a Putna Megyei Fegyverszüneti Bizottság forrásanyaga nem foglalja magába az 1944-es év iratait, hiszen ezeket a megyei prefektúrák mellett működő testületeket csak az 1945. február 1-jei, 61. számú törvény értelmében hozták létre,⁵ így 1944-ben nem is készíthettek és hagyhattak hátra okmányokat. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a megyei fegyverszüneti bizottságokat összehangoló felettes szervet, a bukaresti központú Fegyverszüneti Bizottságot 1944. december 22-én hozták létre a 654. számú törvényerejű rendelet alapján. Feladatkörébe tartozott, hogy értelmezze, illetve tolmácsolja a szovjet–román fegyverszüneti egyezményt a Minisztertanács által meghatározott elvi irányvonal alapján, adjon útmutatásokat a fegyverszünet végrehajtásával kapcsolatban, illetve felügyelje az egyezmény végrehajtását. A héttagú központi testületet királyi rendelettel nevezték ki, elnöke miniszteri rangot és feladatkört viselt.⁶

A vizsgált forrásokból az egykori, 176. számú szovjet lágerral kapcsolatban tudomást szerezhetünk például a Fegyverszüneti Bizottság Putna megyei testülete megalakulásáról, összetételéről és hatásköréről, a Foksányban állomásozó szovjet csapatok, az ott ápolt sebesültek és betegek, valamint a foglyok állandó létszámáról. Valamelyes képet kapunk az elszállásolási és ellátási körülményekről, a sebesülteket és a foglyokat is szállító vasúti szerelvények – távolról sem teljes – számáról, az említett szovjet-román fegyverszüneti egyezmény alkalmazásáról, többnyire román, kevésbé magyar, illetve német nemzetiségű foglyok kereséséről, szökevények körözéséről.

Ezek a források csak az 1945 januárja és júniusa közötti időszakot érintik. E források, valamint a túlélőkkel készített interjúk részletei alapján a tárgyalt időszakról korábban már közöltünk tanulmányt a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága 2015–2017. évi összevont évkönyvében⁷, valamint a 2018.

³ Az 1968. februári romániai közigazgatási átszervezés, az ún. megyésítés során létrehozott mai Vrancea megye korabeli neve.

⁴ Teljes nevén: Comisia Română Pentru Aplicarea Armistițiului – általánosan használt rövidítéssel: CRPAA, a bukaresti székhelyű Központi Nemzeti Levéltár iratanyagában: CRAA –, Delegația județului Putna. Szó szerinti magyar fordításban: A Fegyverszüneti Egyezményt Alkalmazó Bizottság Putna megyei Albizottsága.

⁵ SJANVn-127-238-CRPAA-12/1945, f. 32.

⁶ SJANNn-127-238-CRPAA-1/1945, f. 13.

⁷ BOGNÁR–MUSKOVICS 2017. 247–266.

évi, makkosjánosi nemzetközi emlékkonferencia tanulmánykötetében⁸. Az azóta feltárt további források fényében újabb adalékokkal kiegészítve foglaljuk össze a foksányi 176. számú szovjet fogolytáborral kapcsolatos ismereteinket.

A LÁGERRENDSZER LÉTREHOZÁSA ÉS ELHELYEZKEDÉSE 1944 ŐSZÉN

A foksányi szovjet fogolytábor a város déli részén helyezkedett el. A Románia legnagyobb lágereként számontartott tábor a teljes déli városrészt magába foglalta, annak déli peremétől a Brăila, illetve Bukarest felé vezető úttól a ma is létező katonai laktanyáig terjedt. A Foksányban ma is Barakkokként – helyi román szóhasználat: Barăci – emlegetett, azóta lakónegyedé alakított, teljesen beépített városrészen korábban a német csapatok által használt, a hadianyag szállítását, raktározását, ki-berakodását szolgáló, saját szárnyvasúttal is rendelkező katonai bázis raktáraiban, a valamikori hadi repülőtér mellett elhelyezkedő téglaépületekben, valamint deszkabarakkokban helyezték el a foglyokat.⁹ Az 1944. augusztus 23-ig, vagyis Románia átállásáig a németek által használt katonai támaszpont téglaépületei, valamint a bázis belsejéig nyúló, a raktárakhoz hasonlóan ma már nem létező sín párok a német légierő egyik, 1944 júliusában készült felvételén jól láthatók, tehát a valamikori német támaszpontot – vagy annak egy részét – magába foglaló majdani szovjet fogolytábor helye és hozzávetőleges kiterjedése jól azonosítható.¹⁰

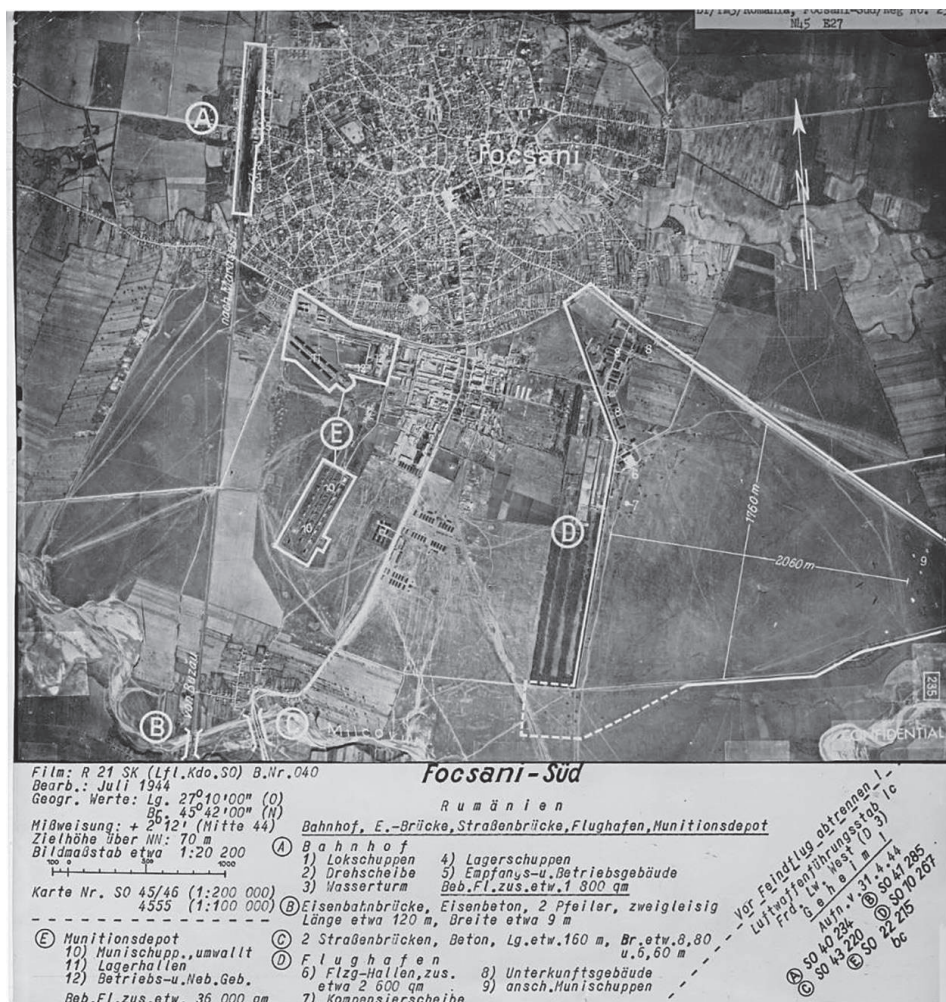
Foksány esetében tulajdonképpen több egységből álló lágerről, egyfajta lágerrendszerrel kell beszélnünk. Hiszen egyrészt a román levéltári forrásokban ritka kivételtől eltekintve mindenütt többes szám szerepel („lágerek”, román eredetiben: „lagăre”), másrészt éppen ezekből a forrásokból derül ki, hogy a szovjet hatóságok katonai és civil létesítményekben egyaránt működtettek lágereket, fogvatartási helyeket. A szélesebb értelemben vett foksányi szovjet lágert a szovjetunióbeli mintára postafiókként jelölték meg: hivatalosan a 92460-176. számú Postafiók, a hivatalos iratokban 176. számú fogolytábor elnevezést viselte.¹¹

⁸ DUPKA 2019. 149–166.

⁹ Ion, Constantinescu foksányi tartalékos altiszt (1924-ben született) közlése a szerzőkkel, 2016 júliusában. A hangfelvétel a szerzők tulajdona.

¹⁰ [http://www.wyii-photos-maps.com/romania/slides/Focsani Sud 003.html](http://www.wyii-photos-maps.com/romania/slides/Focsani%20Sud%20003.html) (Letöltés 2017. 09. 03.)

¹¹ SJANVn-13-5-PJP-117/1945, f. 1.

1. illusztráció: Német légi felvétel Focsány déli részéről, 1944 júliusában.
 ([http://www.wiwi-photos-maps.com/romania/slides/Focsani Sud 003.html](http://www.wiwi-photos-maps.com/romania/slides/Focsani%20Sud%20003.html))
 Letöltés: 2017. 09. 03.)

A fogolytábor létrehozásának idejéről a létesítmény adminisztrációjáért felelős vezető, Szerjogyin NKVD-százados egy 1945. január 18-i, feletteseinek küldött titkos jelentéséből szerezhetünk tudomást. A jelentés „a láger létrehozásától eltelt első hónapok”, vagyis az 1944. november 5. és 1945. január 19. közötti időszakról szól, a jelek szerint a szovjetek 1944. november 5-étől számítják a focsányi fogolytábor létezését.¹²

¹² CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 492.

Ezzel szemben a román források arról szólnak, hogy mihelyt a térségbe értek, a szovjetek azonnal létrehozták Foksányban a lágert. A központi (bukaresti) Fegyverszüneti Bizottság Putna megyei meghatalmazottja/képviselője, Alexandru Botez alezredes ugyanis feletteseinek küldött egyik, 1945. július 5-i jelentése szerint Foksányban „már [1944.] szeptemberben minden iskolát és laktanyát elfoglaltak a szovjet hadikórházak és fogolytáborok”.¹³ Botez alezredesnek egy másik jelentése szerint a szovjet csapatok, a hadikórházak és a fogolytábor(ok) számára a román hadseregnek minden laktanyáját és barakk-együttesét, az iskolák valamennyi épületét és nagyon nagy számú magáningatlant lefoglaltak, nemcsak Foksányban, hanem a szomszédos településeken, Odobeștien¹⁴ és Mărășeștien¹⁵ is, és újabb létesítmények (helyiségek és lakások) lefoglalása is folyamatban volt.¹⁶ Az alezredes összesítése szerint a román hatóságok 15 katonai laktanyát és összesen 5800 magáningatlant voltak kénytelenek a szovjetek rendelkezésére bocsájtani.¹⁷ A román katonai létesítmények helyi parancsnokának, Eugen Cărășel műszaki századosnak a foksányi román helyőrséghez intézett 1945. június 9-i jelentése szerint mindez úgy történt, hogy „1944. augusztus 25-én a román egységek elhagyták a helyőrség létesítményeit, de mire visszatértek, addigra a szovjet csapatok a laktanyákban hadi kórházakat és fogolytáborokat hoztak létre”.¹⁸

A források arról tanúskodnak tehát, hogy a szovjet katonai hatóságok egyrészt minden lehetséges ingatlant felhasználtak Foksányban és környékén saját csapataik, a nagyszámú fogoly, illetve sebesült és beteg elszállásolására, másrészt pedig teljhatalmat gyakoroltak a fogolytábor felett. Erre utal Eugen Cărășel százados 1945. február 6-i, a román hadügyminisztériumhoz intézett jelentése,¹⁹ amelyben beszámolt a tárca utasítása nyomán tett helyszíni szemléről. Jelentésében a román tiszt jelezte, hogy a városban található egyik iskolai épületegyüttest, az akkori általános iskolát több ezer magyar és német fogoly őrzésére a szovjetek „fogolytáborra alakították, és több rend szögesdróttal vették körül, alulírottat pedig nem engedték be a területére”.²⁰ Ilyen körülmények között Cărășel százados a foksányi szovjet helyőrség parancsnokához fordult, aki három órán át várokoztatta, de így sem engedték be a lágerré alakított iskolaépületbe. A kapu előtt

¹³ SJANVn-127-238-CRPAA-12/1945, f. 131.

¹⁴ Odobești – város Vrancea megyében, Foksánytól 13 kilométerre, északnyugatra.

¹⁵ Mărășești – város Vrancea megyében, Foksánytól 23 kilométerre, északra.

¹⁶ SJANVn-127-238-CRPAA-5/1945, f. 3.

¹⁷ SJANVn-127-238-CRPAA-5/1945, f. 9.

¹⁸ SJANVn-127-238-CRPAA-5/1945, f. 20.

¹⁹ SJANVn-127-238-CRPAA-3/1945, f. 4.

²⁰ SJANVn-127-238-CRPAA-3/1945, f. 4.

a szovjet lágerparancsnok csupán arról tájékoztatta a román tisztet, hogy 400 német fogoly bevonásával megkezdték a létesítmény javítását. A százados nem elégedett meg ennyivel – hiszen feletteseinek részletes jelentést kellett tennie –, következésképpen a foksányi lágerek főparancsnokához fordult, akihez szintén nem engedték be, és küldönc útján tudtára adták, hogy nem engedhetnek be román tiszteket a táborokba, s hogy a megyei román polgári hatóságok által biztosított anyagok felhasználásával az egyes lágerekben szükséges javításokat-tatarozásokat is saját hatáskörön belül, maguk végzik el.

A foksányi általános iskola fogolytáborra alakításának kérdése valójában már korábban felmerült. Ugyanis 1945. január 27-én a Szövetséges Ellenőrző Bizottság foksányi parancsnoka, Zaporozsne őrnagy összehívására a láger parancsnoka, valamint Malinovszkij marsall képviselője jelenlétében gyűlést tartott a helyi román katonai és civil vezetőkkel. Egyebek mellett közölte velük, hogy „a már létező lágerek tehermentesítésére, valamint az érkező 50 ezer német és magyar fogoly elhelyezésére hatóságilag igénybe kell venni, és ki kell javítani az általános iskolát”; erre a célra pedig 500 köbméter deszkát kért nyilászárók és priccsek készítésére, illetve tíz vagon szalmát a fekhelyekre.²¹ Szűk hónappal később, február 24-i átiratában a román Nagyvezérkar „nagyon sürgős” jellel arról értesítette a Putna megyei prefektúrát²², hogy jóváhagyták az iskola igénybevételét, a magyar és a német foglyok elszállásolásához szükséges javításokat pedig a prefektúrának kell elvégeznie.²³ Március 9-én a Belügyminisztérium arról értesítette a Putna megyei prefektúrát, hogy „a német és a magyar foglyok elszállásolására szolgáló foksányi általános iskola javítására-tatarozására a beszerzési államtitkárság fogja biztosítani a szükséges anyagokat”, kérték tehát, hogy közöljék: mekkora összegre van szükség a javítások elvégzésére.²⁴ Az ügyintézés akadozhatott, mert március 26-án²⁵, majd április 19-én²⁶ a belügyi tárcának a fegyverszünet végrehajtásáért felelős szolgálata újabb átiratokban sürgette a prefektúrát: közöljék, hogy mennyi pénz kell az iskola javítására. Mindez arra utal, hogy a láger költségei a román felet terhelték.

Ez az iskola egyébként csak egyike volt a szovjetek által Foksányban fogolytáborra alakított oktatási intézményeknek. Erről a román oktatási minisztériumnak egy 1945. júniusi 13-i átiratából szerezhetünk tudomást, miszerint a tárca

²¹ SJANVn-127-238-CRPAA-12/1945, f. 40.

²² Prefectura – románul. Megyefőnökség, a mindenkori kormány megyei kirendeltsége.

²³ SJANVn-13-5-PJP-117/1945, f. 6.

²⁴ SJANVn-13-5-PJP-117/1945, f. 7.

²⁵ SJANVn-13-5-PJP-117/1945, f. 5.

²⁶ SJANVn-13-5-PJP-117/1945, f. 8.

arra kérte a (központi) Fegyverszüneti Bizottságot, illetve ennek továbbításával Putna megyei meghatalmazottját, Alexandru Botez alezredest, hogy hasson oda, hogy a szovjetek által szintén Foksányban lefoglalt és fogolytáborra alakított, Erzsébet hercegnő elnevezésű árvaházat szabadítsák fel, mivel az intézményben rendeltetése szerint hátrányos helyzetű, siket gyermekeket kell tanítani.²⁷

A foksányi iskolákban létrehozott szovjet fogolytáborok az oktatás szempontjából tartós gondot okoztak a helyi hatóságok számára. Az 1945. július 15. és szeptember 30. közötti időszakot összesítő jelentésében Alexandru Botez alezredes ugyanis szóvá tette, hogy „a hadi kórházak és fogolytáborok által elfoglalt iskolaépületek egyikét sem lehet szabaddá tenni, és mert erre alkalmas épület sincs, október 15-én nem kezdhető meg a tanév, ráadásul semmilyen remény nincs arra, hogy az iskolák a közeljövőben szabaddá váljanak.”²⁸

A szovjetek ugyanakkor – mint szó volt róla – katonai létesítményeket is lefoglaltak fogolytábor-részlegek létesítésére. A Putna megyei Fegyverszüneti Bizottság elnöke, Nicolae Făgărășanu ezredes 1945. március 31-i jelentése szerint a szovjetek a helyi általános iskola épülete mellett a foksányi 5. sz. nehéztüzér-ezred, a 3. sz. gépesített tüzérezred,²⁹ a 11. sz. tüzérezred laktanyáiban, valamint az úgynevezett barakktáborban is lágert hoztak létre.³⁰ A foksányi láger(rendszer) tehát mondhatni, három tömbből állt lefoglalt iskolaépület-együttesekből, katonai laktanyákból/létesítményekből, valamint egy barakkrészlegből.

Egy 1946. március 4-én keltezett szovjet jelentésben – szerzője Melnyik ezredes, a hadifoglyok és a civil internáltak ügyével megbízott igazgatóság 1. sz. részlegének igazgatóhelyettese – már csak két részlegről van szó, ezek közül egyik a volt német hadifogolytábor – értelemszerűen dél-foksányi katonai bázis – szabvány-fabarakkjából, a másik kőből épített istállókból állt.³¹ Nagy valószínűséggel 1946 tavaszára az iskolaépületek felszabadultak, és visszakap(hat)ták eredeti rendeltetésüket. Mindenesetre – amint a Melnyik-jelentésből is kiderül – ez a láger volt a Vörös Hadsereg Déli Hadseregcsoportja hadifoglyok és civil internáltak részlegének fő bázisa, amelyen a foglyok legnagyobb része átment.³²

²⁷ SJANVn-127-238-CRPAA-12/1945, f. 122, 123.

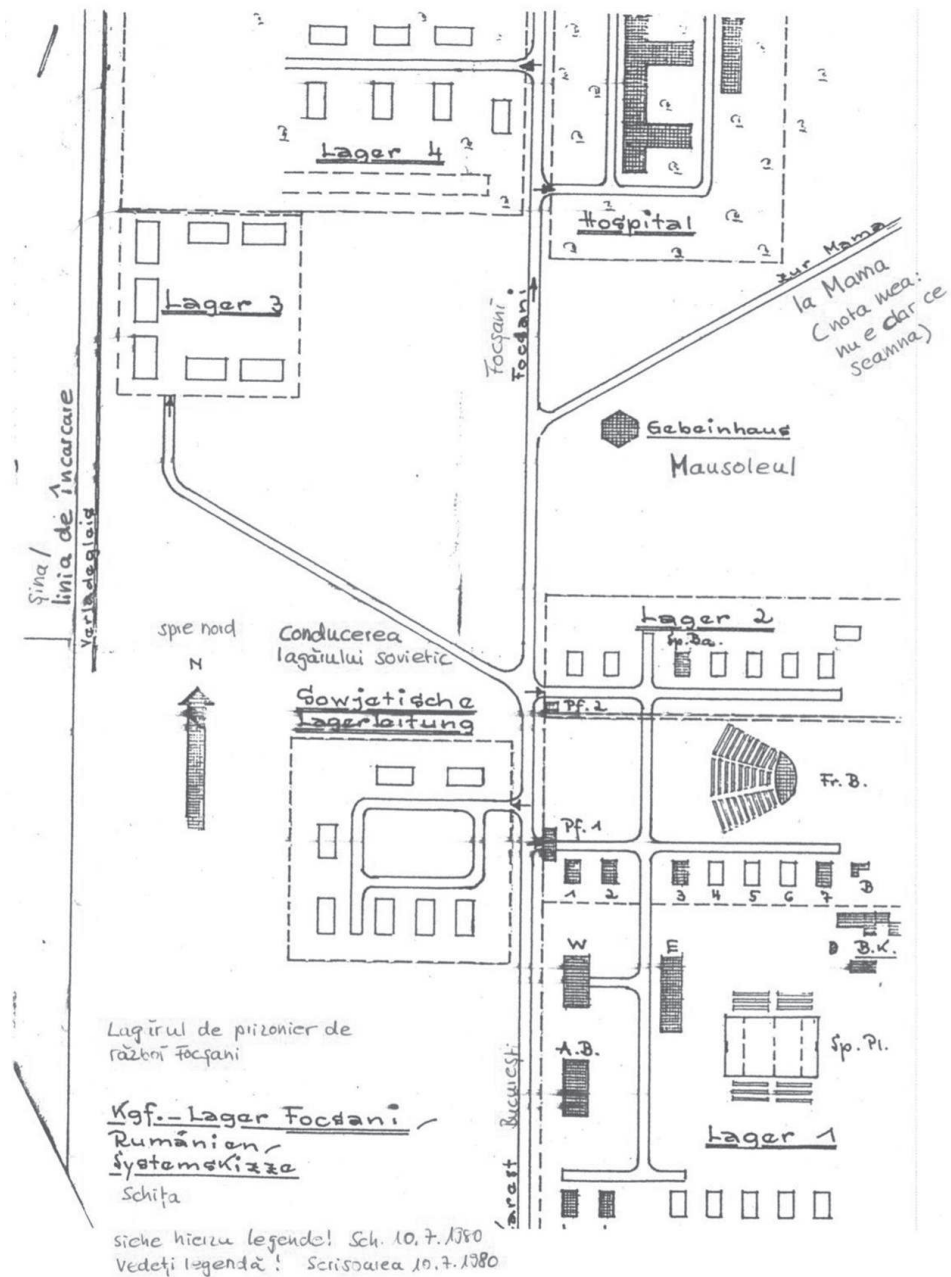
²⁸ SJANVn-127-238-CRPAA-13/1945, f. 65.

²⁹ SJANVn-127-238-CRPAA-4/1945, f. 68.

³⁰ SJANVn-127-238-CRPAA-4/1945, f. 69.

³¹ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 578.

³² CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 578.

2. illusztráció: A focsányi 176. számú szovjet fogolytábor vázlatja. Szívből köszönjük Marianne Saile asszony (Németország) önzetlen segítségét, amivel 2018. augusztus 23-án a vázlatot rendelkezésünkre bocsátotta. Közlése szerint nagyapja, Benedikt Saile (sz. 1909. március 18., Hirrlingen) „Focsányban tűnt el 1944. október 28-án”.

A TÁBOR FOGOLYLÉTSZÁMÁRÓL

A Foksányba szállított, majd onnan a Szovjetunióba indított foglyok teljes létszámáról nincsenek pontos adataink, az eddig átvizsgált román források csak részlegesek és valószínűsíthetően hiányosak. Ezért a töredékes adatok alapján egyelőre csak hozzávetőleges számokról beszélhetünk. A román források szerint a 176. számú szovjet lágerben fogva tartott foglyokról a helyi román katonai, illetve civil hatóságok nem kaptak tájékoztatást. Făgărașanu ezredes 1945. március 1-jei jelentésében arról tett említést, hogy a foksányi lágerben „a foglyok létszáma ismeretlen”,³³ július 21-i jelentésében pedig Botez alezredes – a szovjetek által a foksányi lágerbe hurcolt román foglyok felkutatása és kiszabadítása kapcsán – arról számolt be, hogy „a lágerekben nem vezetnek fogolynévsorokat, a táborok parancsnokai pedig közömbösek a kérdés iránt”,³⁴ mármint az általuk fogva tartott román foglyok sorsa és esetleges szabadon bocsátása iránt.

Németh Géza túlélő (Magyarhermány, Kovászna megye) is úgy emlékezett az interjúnk során, hogy „Foksányban azt sem lehetett tudni, hányan vagyunk. A nevünket sem írták fel, semmilyen nyilvántartásba nem vettek. Ott csak vagoníroztak. Ennyi volt az egész. De Foksányban legalább harmincezer fogoly volt, az biztos. Katonákon kívül civilek is, magyarok, németek, még olyan románok is, akiket még az oroszok ejtettek fogságba Romániának az átállása előtt. A barakkok már tömve voltak, s a földbevált bunkerok is teli emberekkel.”³⁵ Németh Géza közlése, miszerint ottlété alatt a lágerben 30 ezer foglyot őriztek, a láger állandó, akkori létszámát jelenti. Hozzá hasonlóan – egymástól teljesen függetlenül – más túlélők is nagyjából vagy teljesen azonos fogolylétszámot említettek közléseik során. Ivás István civil elhurcolt, túlélő (Csíkszereda, Hargita megye) azt közölte, hogy „a foksányi szovjet hadifogolytábor körülbelül harmincezer fogoly ideiglenes gyűjtőhelye volt”,³⁶ Kósa Albert (Közéapajta, Kovászna megye) túlélő közel 50 ezerre,³⁷ a lágert szintén megjárta Molnár Károly túlélő (Kovászna, Kovászna megye) pedig 15–20 ezerre tette az 1945 nyarán Foksányban őrzött foglyok létszámát.³⁸

³³ SJANVn-127-238-CRPAA-4/1945, f. 32.

³⁴ SJANVn-127-238-CRPAA-12/1945, f. 160.

³⁵ Benkő Levente interjúja Németh Gézával. Magyarhermány (Kovászna megye), 2000. június 17. A hangfelvétel Benkő Levente tulajdona. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 165.

³⁶ Ivás István kéziratos emlékezése Benkő Leventének. Sepsiszentgyörgy, 1999. május. Egy másolat Benkő Levente tulajdona. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 171.

³⁷ Benkő Levente interjúja Kósa Alberttel. Közéapajta (Kovászna megye), 2006. január 4. A hangfelvétel Benkő Levente tulajdona. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 164.

³⁸ Benkő Levente interjúja Molnár Károllyal. Kovászna (Kovászna megye), 2000. január 14. A hangfelvétel Benkő Levente tulajdona. Szerkesztett és tömörített változata közölve:

Bár az előbbieken is idézett szovjet forrás, Szerjogyin NKVD-százados 1945. január 19-i jelentése szerint 15 200 fogoly volt a táborban,³⁹ a túlélők által említett két szélső számot – 15 ezer és 50 ezer – leszámítva a román levéltári források is arról tanúskodnak, hogy 1945 tavaszán-nyarán a foksányi állandó, akkori fogolylétszám valóban majdnem azonos volt a túlélők által említett 30 ezerrel. A központi Fegyverszüneti Bizottsághoz intézett, 1945. június 3-i szigorúan titkos, a térség májusi eseményeit összesítő tájékoztató jegyzékében Botez alezredes azt írta, hogy amikor – 1945 tavaszán – Foksányba érkezett, „közel 35–40.000 magyar és német fogoly, s közel 35–40.000 sebesült és szovjet katoná” tartózkodott a városban, ráadásul a Szovjet Főparancsnokság március végén jelezte, hogy további 20 ezer érkező foglyot szándékszik beszállásolni a városban. Valószínű, hogy ezzel a 20 ezer fős fogolyszállítmánnyal is számoltak a szovjetek, amikor az előbbieken említett, Zaporozsne őrnagy összehívására tartott 1945. január 27-i egyeztetésen 50 ezer fogoly elhelyezését tervezték.⁴⁰

Botez alezredes úgy látta, hogy az újabb 20 ezer – magyar és német – fogoly elszállásolása a lehetetlenséggel egyenlő feladat a város számára, hiszen egyrészt a már ott levő foglyok, sebesültek és szovjet katonák összlétszáma elérte a 80–90 ezer főt,⁴¹ egyben jelezte, hogy közbenjárt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság helyi meghatalmazottjánál, arra kérve őt és egyben román feletteseit is, hogy ne hozzanak újabb 20 ezer foglyot Foksányba. Tájékoztató jegyzéke zárásaként úgy fogalmazott, Foksányt mentesíteni kell a már ott tartott nagyszámú fogolytól, mivel „azok majdnem semmit sem dolgoznak, és a román hatóságok rendelkezésére sem bocsátják, noha kérték, mivel szükségük van [a munkaerőre]”.⁴² Indoklása szerint „semmi értelme, hogy a foglyok továbbra is Foksányban és Odobeştien maradjanak, ahol majdnem minden laktanyát elfoglaltak és tönkretettek.”⁴³ Ugyanakkor az alezredes azt is kérte, hogy a Foksány hét hadikórházában ápolt nagyszámú sebesülttől, illetve az indokolatlanul ott állomásozó szovjet csapatoktól is mentesítsék a várost.⁴⁴

Ugyanezt szorgalmazta 1945. június 10-i távirati jelentésében a Putna megyei prefektúra keretében működő Gazdasági, Közellátási és Árhivatal igazgatója, A. Iorgu tartalékos őrnagy is, aki úgy fogalmazott, hogy a Foksányban és Putna

GOCZ 2001. 159–173. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 165.

³⁹ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 492.

⁴⁰ Ld. a 21. számú jegyzetet.

⁴¹ SJANVn-127-238-CRPAA-12/1945, f. 52.

⁴² SJANVn-127-238-CRPAA-12/1945, f. 53.

⁴³ SJANVn-127-238-CRPAA-12/1945, f. 53.

⁴⁴ SJANVn-127-238-CRPAA-12/1945, f. 53.

megyében működő, több mint 20 ezres (össz)létszámú hadikórházak és több mint 30 ezres (össz)létszámú fogolytáborok meghaladják a város és a megye ellátó képességét, ezért nyomatékosan kérte, hogy a hadikórházakat és a fogolytáborokat költöztessék át Moldva, illetve az ország olyan vidékeire, ahol nincsenek szovjet csapatok, hadi kórházak, illetve lágerek.⁴⁵

Az eddig feltárt forrásokból nem derül ki, hogy a szovjetek 1945. március végi, újabb 20 ezer fogoly beszállásolására irányuló kérése a város túlzásfolt-sága miatt teljesült-e vagy sem. A román Körzeti Parancsnokság parancsnoka, Ilie Radu ezredes egy 1945. június 1-jei bizalmas jelentésében arról tájékoztatta Botez alezredest – akinek a jelentéséből fentebb idéztünk –, hogy a szovjet félnek már jelezte, nem tudják felvállalni az újabb 20 ezer fogoly elhelyezését; javasolta hát, hogy az érkező foglyokat más városokban, például Râmnicu Săraton⁴⁶, Tecucion⁴⁷ és másutt működő, kevésbé zsúfolt lágerekben vagy Odobeștien az altiszti iskola 3000 fő befogadására képes laktanyájában és az ún. geológiai állomás 500 férőhelyes, továbbá a Panciuban⁴⁸ létrehozott, 12 deszkabarakkból álló 4–5000 helyes légerben szállásolják el. Radu ezredes azzal magyarázta ezt a lehetséges megoldást, hogy az 1940. november 10-i romániai földrengés, Foksány 1944. június 11-i, a nyugati szövetségesek általi bombázása, valamint az augusztus 23-i román átállást követő hadműveletek során a város sok épülete megrongálódott; ilyen körülmények között végső esetben csak úgy látta megoldhatónak az érkező újabb 20 ezer fogoly befogadását, ha Foksány lakosságát „majdnem teljes egészében kilakoltatják, a város egyik felében a hadi kórházakat, a szovjet és esetleg a román csapatokat is összezsúfolják, a másik felébe pedig elszállásolják a[z érkező] 20.000 foglyot.”⁴⁹

Az 1944. augusztus 23. és 1945. június 12. közötti időszakról előterjesztett, június 24-i jelentésében Botez alezredes arról számolt be, hogy „Foksányban, Odobeștien és Mărășeștien jelenleg a [román] hadsereg valamennyi laktanyája és barakk-tábor, az általános iskolák valamennyi épülete és nagyon nagy számú magánépület foglalt”, és mert „Foksányban, valamint Odobeștien 30.000–40.000 foglyot számláló lágerek működnek, szükségessé vált újabb ingatlanok teljes kiürítése.”⁵⁰

⁴⁵ SJANVn-127-238-CRPAA-15/1945, f. 28.

⁴⁶ Râmnicu Sărat – város Buzău megyében, Foksánytól 38 km-re délre.

⁴⁷ Tecuci – város Galac megyében, Foksánytól 37 km-re délkeletre.

⁴⁸ Panciu – város Vrancea megyében, Foksánytól 32 km-re északra.

⁴⁹ SJANVn-127-238-CRPAA-15/1945, f. 3.

⁵⁰ SJANVn-127-238-CRPAA-5/1945, f. 3.

Ezek után lássuk, hogyan alakul(hat)ott a foksányi lágerbe 1944–1945-ben érkező, és onnan a Szovjetunióba irányított foglyok (össz)létszáma! A román források tekintetében a helyi vasúti állomásra begördülő, illetve onnan a Szovjetunió felé távozó foglyszerelvények jegyzékeiből alkothatunk hozzávetőleges képet. Azért csak hozzávetőlegest, mert a Putna megyei Fegyverszüneti Bizottság iratanyagában megtalált vasúti kimutatások hiányosak. E források keletkezésének előzménye az volt, hogy Alexandru Botez alezredes 1945. június 8-i átiratában arra kérte a foksányi vasútállomás illetékeseit, hogy sürgősen írják össze és juttassák el hozzá a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény végrehajtása keretében a városba érkezett, illetve a Szovjetunióba indított vasúti szerelvények részletes jegyzékét. Az alezredes jelezte, hogy az 1945. január 1. és április 26. közötti kimutatást már korábban megkapta, de az 1944. augusztus 23. és december 31., valamint az 1945. április 26. és június 12. közötti összesítőket még nem, utóbbiakra van sürgősen szüksége jelentése összeállításához.⁵¹

A Putna megyei Fegyverszüneti Bizottság iratanyagában a román átállástól 1944 végéig terjedő időszakról nem találtunk ilyen kimutatást, a szovjet forrásokban – ha nem is a szóban forgó teljes időszakra – már igen. Szerjogyin NKVD-százados korábban is idézett jelentése szerint 1944. november 5. és 1945. január 19. között összesen 76 294 fogoly érkezett Foksányba, s ugyanebben az időszakban 62 115 foglyot szállítottak el, közülük 58 586-ot indítottak útnak 21 vasúti szerelvényel.⁵² A jelentés homályos megfogalmazásából nem derül ki, hogy az 58 586-tól 62 115-ig terjedő fogolylétszámot – 3529 főt – bár elvitték, mivel és hova szállították el Foksányból.

Noha a központi Fegyverszüneti Bizottsághoz 1945. június 24-i keltezéssel felterjesztett, említett jelentésében Botez úgy fogalmazott, hogy összesítője az 1944. augusztus 23-tól 1945. június 12-ig terjedő teljes időszakot magába foglalja,⁵³ a foksányi vasútállomás által Botez alezredesnek megküldött iratok között 1944 utolsó bő négy hónapjára (augusztus 23. – december 31.) nem találtunk kimutatást. Mivel csak 1945 első öt és fél hónapjáról rendelkezünk román adatokkal, csak ezek alapján és csak erre az időszakra vonatkozóan tudunk becslésekbe bocsátkozni a foglyok létszámáról (1., 2. és 3. táblázat). Eszerint 1945. január 1. és június 12. között a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény keretében összesen 12 546 vasúti kocsit érkezett Foksányba,⁵⁴ és 8340 indult onnan a Szovjet-

⁵¹ SJANVn-127-238-CRPAA-5/1945, f. 22.

⁵² CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 492.

⁵³ SJANVn-127-238-CRPAA-5/1945, f. 1–2.

⁵⁴ SJANVn-127-238-CRPAA-5/1945, f. 7, 26.

unióba.⁵⁵ A kigördült vagonok esetében viszont mindkét forrásban, azaz mind a vasútállomás kimutatásában, mind Botez alezredes ennek alapján készült jelentésében – téves a szám (8340), ami abból adódik, hogy amikor a vasútállomás munkatársa a január 1. és március 31. közötti időszakban a Szovjetunióba indított kocsik számához (5638) hozzáadta az április 1. és június 12. között indítottakat (2762), utóbbi számnál a 6-ost 0-nak látta, tehát 60-nal kevesebbet számolt össze. A valóságban tehát nem az említett két forrásban feltüntetett 8340, hanem valójában 8400 kocsi indult Foksányból a Szovjetunióba ebben az időszakban. Júniusi jelentésében Botez alezredes nem tért ki rá, de a vasútállomás kimutatásaiban minden szerelvénynél feltüntették, hogy mit tartalmazott a szállítmány/rakomány: csapatokat, sebesülteket, foglyokat, hadianyagot stb. Ezek alapján válogattuk ki és összegeztük a fogolyszállítmányok adatait.

A Putna megyei Fegyverszüneti Bizottság iratanyagában talált adatok szerint az 1945. január 1. és június 12. közötti szűk fél évben Foksányba, illetve onnan a Szovjetunióba – kizárólag foglyokat – szállító szerelvények száma a következőképpen alakult:⁵⁶

Ssz.	Időszak	Vasúti kocsik száma	Foglyok valószínű száma (40–50 fő/kocsi)
1.	1945. január 1. – április 1.	1003	40 120–50 150
2.	1945. április 1. – április 26.	465	18 600–23 250
3.	1945. április 26. – június 12.	2301	92 040–105 050
4.	Összesen	3769	150 760–188 450

1. táblázat: A Foksányba érkező fogolyszállítmányok, 1945. január 1. – június 12.

⁵⁵ SJANVn-127-238-CRPAA-5/1945, f. 7, 31.

⁵⁶ A foksányi vasútállomásra beérkezett szerelvények jegyzékének a lelőhelye: SJANVn-127-238-CRPAA-4/1945, f. 76–81, 176–178.; SJANVn-127-238-CRPAA-5/1945, f. 23–26. A Foksányból a Szovjetunióba indított szerelvények jegyzékének a lelőhelye: SJANVn-127-238-CRPAA-4/1945, f. 82–94, 173–175.; SJANVn-127-238-CRPAA-5/1945, f. 27–31.

Sz.	Indulási állomás	Vasúti kocsik száma	Foglyok valószínű száma (40–50 fő/kocsi)
1.	Biharpüspöki	192	7680–9600
2.	Brassó	232	9280–11 600
3.	Budești	6	240–300
4.	Bukarest	38	1520–1900
5.	Buzău	6	240–300
6.	Caracal	2	80–100
6.	Craiova	18	720–900
7.	Debrecen	149	5960–7450
8.	Érmihályfalva	175	7000–8750
9.	Kürtös	1 528	61 120–76 400
10.	Lugos	14	560–700
11.	Râmnicu Sărat	27	1080–1350
12.	Temesvár	112	4480–5600
13.	Turnu Măgurele	7	280–350
14.	Zsombolya	1263	50 520–63 150
15.	Összesen	3769	150 760–188 450

2. táblázat: A Foksányba érkező foglyszállítmányok, indulási helyek szerint, 1945. január 1. – június 12.

Sz.	Időszak	Vasúti kocsik száma	Foglyok valószínű száma (40–50 fő/kocsi)
1.	1945. január 1. – március 31.	0	0
2.	1945. április 1. – április 26.	67	2680–3350
3.	1945. április 26. – június 12.	466	18 640–23 300
4.	Összesen	533	21 320–26 650

3. táblázat: A Foksányból a Szovjetunióba indított foglyszállítmányok, 1945. január 1. – június 12.

Mint látjuk, 1945. január 1. és június 12. között összesen 3769 vasúti kocsi érkezett Foksányba foglyokkal. A fenti adatokból kiindulva tehát óvatos becslések szerint, kocsinként 40–50 fogollyal számolva is 150 760–188 450-re tehető csak az 1945-ös év első felében kizárólag vasúton Foksányba szállított létszám (1. és 2. táblázat), amihez természetesen hozzá kell még adni a román átállást követően a térségben lezajlott hadműveletek során/nyomán foglyul ejtett német katoná-

kat is. Az ő számukat nem ismerjük. Ugyanebben az időszakban a foksányi vasútállomás adatai szerint összesen 533 vasúti kocsiban vittek ki foglyokat innen a Szovjetunióba, ami kocsinként szintén 40–50 fogollyal számolva 21 320–26 650 foglyot jelent (3. táblázat).

Ssz.	Forrás (időszak)	Érkező foglyok valószínű száma	A Szovjetunióba indított/kiszállított foglyok valószínű száma (40–50 fő/kocsi)	Kiszállítottak aránya
1.	Foksányi vasútállomás (1945. január 1. – június 12.)	150 760–188 450	21 320–26 650	14,1%
2.	Szerjogyin-jelentés (1944. november 5. – 1945. január 19.)	76 294	62 115	81,4%
3.	Összesen	227 054–264 774	83 435–88 765	36,7–33,5%
4.	Kerekítve	227 000–265 000	83 400–88 800	36,7–33,5%

4. táblázat: A foksányi fogolylétszám valószínű alakulása 1944. november 5. és 1945. június 12. között

Ha a román források alapján megközelíthető fogoly-összlettséghez hozzáadjuk a fentebb idézett Szerjogyin-jelentésben szereplőket – még akkor is, ha 1945 januárjára a két forrásban feltüntetett időszakban 19 napi átfedés van –, valószínűsíthető, hogy 1944. november elejétől 1945. június derekáig legalább 227 054–264 774, azaz kerekítve 227 000–265 000 fogoly érkezett, és ugyanebben az időszakban legalább 83 435–88 765, azaz kerekítve 83 400–88 800 indult a Szovjetunióba (4. táblázat). A kiszállítottak száma azonban alighanem kétséges. Hiszen, ha figyelembe vesszük, hogy az 1944. november 5-től 1945. január 19-ig terjedő időszakban a Szerjogyin-jelentés szerint a Foksányba érkező foglyok 81%-át szállították ki (4. táblázat) a Szovjetunióba, és ha ezt az arányt a további 1945-ös időszakra is kivetítjük, akkor nem kizárt, hogy a tárgyalt 1944. november 5. és 1945. június 12. közötti teljes időszakban, amelyről adatokkal rendelkezünk, a városba érkezett 227 000–265 000 fogolyból (kerekítve) legalább 183 900–215 700-at (kerekítve) vihettek tovább a Szovjetunióba. Hangsúlyozzuk, mindezek csak valószínűsíthető számok, mert – amint láttuk – a román vasúti jelentésekben nem fogolylétszám, hanem a ki-beérkező vasúti kocsik száma szerepel!

Mindenesetre közelebb visz a valóság megismeréséhez Melnyik ezredesnek, a hadifoglyok és a civil internáltak ügyével megbízott igazgatóság 1. számú részlege igazgatóhelyettesének Sz. N. Kruglov tábornokhoz, szovjet belügyi népbiztoshoz intézett, korábban is idézett 1946. március 4-i, szigorúan titkos jelenése.⁵⁷ A jelentés előzménye volt, hogy 1945. december 5-én a Szovjetunióból hazatérő magyar foglyok egy csoportja levelet intézett Rákosi Mátyás pártfőtítkárhoz, arról tájékoztatva őt, hogy 1945. november 8-án indultak haza Krasznogorszkból, az antifasiszta iskolából, és út közben az élelmezés megfelelő volt, de Foksányban – ahol őket ideiglenesen elhelyezték – már embertelen körülményeket találtak. Amint írták, Foksányban 2000–3000 magyar hadifogoly a szabad ég alatt alszik -3°C -os hidegben, a többiek pedig fűtetlen és mocskos barakkokba vannak bezsúfolva, tehát valósággal a náci haláltáborokhoz hasonlították a foksányit.⁵⁸ Rákosi 1945. december 11-én levélben tájékoztatta minderről Vorosilov marsallt,⁵⁹ a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökét, ennek nyomán tartották Foksányban azt a kivizsgálást, amelyről Melnyik ezredes jelentést tett. Eszerint „az 1944. november 1. és 1945. december 31. közötti időszakban a [foksányi] láger átvett a Vörös Hadseregtől és a szovjetunióbeli front háta mögötti fogolytáboroktól 557 210 hadifoglyot és civil internáltat. Ugyanebben az időszakban a szovjetunióbeli front háta mögötti fogolytáborokba kiküldtek 480 820 személyt, aki közül 82 682 személy a különleges kontingenst alkotta.”⁶⁰ Az eredeti orosz nyelvű szöveget nem ismerjük, az idézetet a román nyelvű fordításból helyeztük át magyarra. Szerintünk „a szovjetunióbeli front háta mögött” megfogalmazás a tárgyalt időszakban a Vörös Hadsereg által megszállt területeket – Erdélyt, Kárpátalját, Magyarországot, Ausztriát – jelenti.

ÉLETKÖRÜLMÉNYEK A LÁGERBEN

A lágert megjárt túlélők a velük készített interjúink során rögzített, illetve általuk leírt emlékezésekben szereplő adatok összhangban állnak ezekkel a forrásokkal, és egyben az embertelen életkörülményeket is tükrözik. A Foksányban közel négy hónapig raboskodó egykori fogoly, Tikusán János (Aldoboly, Kovászna megye) civil elhurcolt azt mondta: „Egy nagy deszkabarakkba tereltek be min-

⁵⁷ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĀRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 578–580.

⁵⁸ A levelet közli: VARGA 2006. 391–392.; idézi: BOGNÁR 2018. 615.

⁵⁹ A levelet közli: VARGA 2006. 390–391.; idézi: BOGNÁR 2018. 615.

⁶⁰ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĀRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 578.

ket. Volt vagy hat ilyen nagy deszkabarakk. [...] A barakkban nem voltak priccsek, hanem a földön feküdtünk. Nem volt sem ágy, sem pricc, sem párna, sem takaró. Lebújtunk a földre, s annyi volt az egész.”⁶¹

A táborból 1944. december leelején harmadmagával sikeresen megszökött Égető Jenő (Köpec, Kovászna megye) civil elhurcolt elmondta, hogy „hatalmas, nagy tankszínekben szállásoltak el, de ott nem voltak ágyak, sem emeletesek, sem egyszerűek. Azokban a tankgarázsokban valamikor juhokat s marhákat tartottak, az ő megszáradt trágyájuk volt az ágyneműnk. Mindenki hosszan feküdt a trágyára, ki ahogy tudott. [...] Az épületnek a két végén egy-egy nagy ajtó volt, de sötétedéskor az oroszok bezárták.”⁶² Ugyanerről számolt be szökevénytársa, a szintén civilként elhurcolt Sebestyén Mózes (Köpec, Kovászna megye), aki szerint „egy szajvánszerűségben”⁶³ voltak, ahol előttük juhokat tartottak, az egyik sarokban pedig még mindig döglött juhok heverték.⁶⁴ Ivás István civil elhurcolt túlélő (Magyaró, Maros megye; Csíkszereda) szerint a három részből álló lágerben „egy repülőgéphangár-szerű, hatalmas deszkabarakkra hasonlító épületbe terelték be a foglyokat”, ahol „a csupasz földre kellett feküdni”.⁶⁵ Az 1945 februárjában egy fogolyszállítmánnyal Foksányba érkező, majd március második felében a Szovjetunióba hurcolt Kósa Albert hadifogoly, túlélő (Középajta, Kovászna megye) elmondta, hogy a „legalább két sor szögesdróttal” körbevett laktanyák egyikében és lóistállóknban helyezték el őket kétemeletes pricc-soron, de a zsúfoltság miatt a földön is aludtak foglyok.⁶⁶

Varga Márton, az 1944 októberében Kolozsvárról elhurcolt 5000 magyar civil férfi egyike is arról számolt be, hogy Foksányban, egy garázsféle helyiségben szállásolták el őket, ahol a nedves, sáros földön aludtak, és egész éjjel csepegett rájuk a víz. „Körülbelül egy hétig tartottak itt, a körülmények katasztrofálisak voltak. Nekem sikerült találnom egy papírsákot, amit magamra »öltöttem«, ez nagyon jól megvédett az esőtől, a hidegtől és a széltől” – emlékezett Varga

⁶¹ Benkő Levente interjúja Tikusán Jánossal. Aldoboly (Kovászna megye), 2000. június 7. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 167–168.

⁶² Benkő Levente interjúja Égető Jenővel. Köpec, 1999. június 1. A hangfelvétel Benkő Levente tulajdona. Szerkesztett változata közölve: BENKŐ 2001. 52–96. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 168–169.

⁶³ Saivan – juhakol, románul.

⁶⁴ Benkő Levente interjúja Sebestyén Mózesrel. Köpec, 1998. február 7. A hangfelvétel Benkő Levente tulajdona. Szerkesztett változata közölve: BENKŐ 1998. 65–70. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 168.

⁶⁵ Ivás István kéziratos emlékezése Benkő Leventének. Sepsiszentgyörgy, 1999. május. Egy másolat Benkő Levente tulajdona. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 171.

⁶⁶ Benkő Levente interjúja Kósa Alberttel. Középajta (Kovászna megye), 2006. január 4. A hangfelvétel Benkő Levente tulajdona. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 164.

Márton.⁶⁷ A szintén Kolozsvárról elhurcolt Mile József szerint Foksányban egy „hatalmas gyűjtőláger” volt; „szörnyű, hogy ott milyen bűz fogadott, hiszen mindenki ott végezte el a dolgát, ahol érte”.⁶⁸ Kelemen István – akit édesapjával együtt ugyancsak civilként ejtettek fogságba Kolozsváron – beszámolója szerint őket a foksányi gyűjtőlágerben egy raktárhelyiségben helyezték el, ahol a nedves talaj miatt lefeküdni sem lehetett.⁶⁹ De voltak olyanok, akik ennél is rosszabbul jártak, mint például Farkas Lajos kolozsvári elhurcolt, aki így emlékezett a foksányi körülményekre: „Kint aludtunk a sárban, mert annyian voltunk, hogy nem fértünk be a barakkba. Aki nem igyekezett, kint rekedt. Én a barakk mögött a sárban kucorogtam.”⁷⁰ Tordai Árpád kolozsvári elhurcolt így emlékezett: „Zuhogó esőben érkeztünk meg Foksányba, új állomáshelyünkre. Itt egy hatalmas csúrszerű épületbe tereltek, amely mindenféle gazzal volt tele. Szerencsére, ezen a helyen csak néhány órát tartózkodtunk, mert indították is tovább szerelvényünket Oroszország felé.”⁷¹

A lágerben uralkodó életkörülmények kapcsán a foglyok silány élelmezéséről is szót kell ejtenünk. Kósa Albert (Közéapajta, Kovászna megye) túlélő arról számolt be, hogy „naponta kétszer kaptunk enni, ha annak lehet nevezni azt a kosztot. Reggel és este törökbúzadarát, borsódarát adtak, ilyesmit. Tisztálkodási lehetőség alig volt, éppen csak szűkön.”⁷² Molnár Károly hadifogoly-túlélő (Kovászna, Kovászna megye) elmondta, hogy „volt olyan eset, amikor valami sós löttyöt, levesfélét osztottak. Hát volt, aki bírta, s volt, aki nem bírta.”⁷³ Németh Géza hadifogoly-túlélő (Magyarhermány, Kovászna megye) azt mondta, hogy „az étel nagyon gyenge volt [...] nem győzték ellátni azt a sok embert, pedig éjjelnappal osztották azt a sovány és kevés ételt. [...] A kenyér is olyan gyarló volt... Isten ne verjen meg, de olyan volt, mint a sár, mint a valóságos fekete sár. A de-

⁶⁷ Varga Márton kéziratos emlékezése Papp Annamáriának. Kolozsvár, 2006. Egy fénymásolt példány Papp Annamária tulajdona. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 173.

⁶⁸ Papp Annamária interjúja Mile Józseffel, Kolozsvár, 2006 októbere. A hangfelvétel Papp Annamária tulajdona. Az interjú szerkesztett változata: PAPP 2006. 5.

⁶⁹ Papp Annamária interjúja Kelemen Istvánnal, Kolozsvár, 1997. A hangfelvétel Papp Annamária tulajdona. Az interjú szerkesztett változata: PAPP 2002. 134–149.

⁷⁰ Papp Annamária interjúja Farkas Lajossal, Kolozsvár, 2016. A hangfelvétel Papp Annamária tulajdona.

⁷¹ Papp Annamária interjúja Tordai Árpáddal. Kolozsvár, 1996. A hangfelvétel Papp Annamária tulajdona. Az interjú szerkesztett változata: PAPP 2002. 149–156.

⁷² Benkő Levente interjúja Kósa Alberttel. Közéapajta (Kovászna megye), 2006. január 4. A hangfelvétel Benkő Levente tulajdona. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 164.

⁷³ Benkő Levente interjúja Molnár Károllyal. Kovászna (Kovászna megye), 2000. január 14. A hangfelvétel Benkő Levente tulajdona. Szerkesztett és tömörített változata közölve: GOCZ 2001. 159–173. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 165.

kát meghúzta, de gyarló volt. Ha most kellene megennem, meg is halnék tőle. Naponta tizenöt vagy húsz dekát adtak, attól függően, hogy ki milyen munkára volt beosztva.”⁷⁴ Tikusán János hadifogoly túlélő (Aldoboly, Kovászna megye) azt mondta: „Az étel? Édes jó Istenem... Volt egy-egy halacska, kicsike a levesben, máskor egy-egy lapi, répa- vagy egy-egy káposztalapi-darabka, de csak annyi, hogy ha az egyiket megpiszkáltuk a kanállal, a másik darabkát nem érte utol. Naponta két embernek adtak egy fekete orosz kenyeret, olyan volt, mint a téglá. Ha az ember beosztotta, jó volt, ha egyszerre megette, akkor is jó volt, mert aznap többet nem kapott.”⁷⁵

3. illusztráció: Első világháborús mauzózeum Foksányban. A kegyhelytől délre és északra terült el a szovjet fogolytábor (lásd az 1. számú légervázlatot) (Benkő Levente felvétele)

A foglyok igen gyatra élelmezése természetesen összefüggésben állt Foksány, összességében Putna megye akkori ellátó képességével. Fágărășanu ezredes 1945. március 1-jei jelentésében arról számolt be feletteseinek, hogy az 1944.

⁷⁴ Benkő Levente interjúja Németh Gézával. Magyarhermány (Kovászna megye), 2000. június 17. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 166.

⁷⁵ Benkő Levente interjúja Tikusán Jánossal. Aldoboly (Kovászna megye), 2000. június 7. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 167.

október 18. és 1945. február 28. között a térségben állomásozó, valamint átvonuló szovjet csapatok élelmezése teljesen kimerítette a megye élelemtartálékait.⁷⁶ Ugyanezekről az állapotokról tájékoztatott az 1945. július 1. és augusztus 1. közötti időszakot összesítő jelentésében Botez alezredes is, hozzátéve, hogy már az állatok takarmánya is elfogyott.⁷⁷ Szeptember 18-i jelentésében az alezredes szóvá tette, hogy mivel egész Putna megyében nincs, Bákó, Roman és Csík megyékből kellene hozni burgonyát,⁷⁸ november 9-én pedig azt jelentette: „a helyi erőforrások már nem képesek fedezni a szovjet csapatok és a civil lakosság szükségleteit, a hegyvidéki lakosság a kukorica és a mindenféle élelmiszerek hiányában erősen szenved.”⁷⁹

Látható, hogy a vizsgált időszakban nemcsak Foksány és közvetlen térsége, hanem egész Putna megye súlyos élelemhiánnyal küszködött, s mivel a szovjet csapatok ellátása minden kétséget kizáróan elsőbbséget élvezett, igen nagy a valószínűsége annak, hogy a fogolytáborokba összehúzóított tízezrek élelmezése súlyos hiányokat szenvedett. Az adott körülmények között a hatóságok más vidékekről próbáltak élelmet szerezni, fentebb idézett jelentésében Botez alezredes is erre tett javaslatot. Az igen nehéz helyzet enyhítésére irányuló kísérletek egyikét tükrözi az az 1945. szeptember 26-i távirat is, amelyben a szállítmány kísérője, Oranescu intéző arról értesítette a Putna megyei Fegyverszüneti Bizottságot, hogy – a Duna-delta „bejáratánál” elhelyezkedő – Tulceaából⁸⁰ két vasúti kocsiiban összesen 122 ládában 19 927 kg sós halat indítottak útnak a foksányi 176. számú fogolytábor számára.⁸¹

A foglyok élelmezésével kapcsolatosan az eddig feltárt román forrásokban nincs további adat, viszont az idézett Szerjogyin-jelentésben igen. Ebben az áll, hogy 1944. november 5. és 1945. január 19. között 70,5 t gabonadarát, 12 t húst, 17 t sót, 230 kg cukrot, 50 t zöldséget, 28 t húskonzervet, 163 t búzát, 142 t kukoricát és 60 t lisztet kapott a láger.⁸² Az említett időszak 86 napjára a jelentésben említett 15 200 fogollyal számolva ebből a szállítmányból: húsból például 9 g, húskonzervből 21 g, zöldségből pedig 38 g, gabonadarából közel 54 g volt a napi fejadag, ami alátámasztani látszik a túlélőknek a nagyon gyenge koszttal kapcsolatos állítását.

⁷⁶ SJANVn-127-238-CRPAA-4/1945, f. 28.

⁷⁷ SJANVn-127-238-CRPAA-5/1945, f. 211.

⁷⁸ SJANVn-127-238-CRPAA-9/1945, f. 69, 71.

⁷⁹ SJANVn-127-238-CRPAA-6/1945, f. 123.

⁸⁰ Tulcea – város, az azonos megye székhelye a Duna partján, Foksánytól 186 km-re délkeletre.

⁸¹ SJANVn-127-238-CRPAA-13/1945, f. 61.

⁸² CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 493.

Szerjogyin százados jelentése ugyanakkor a foglyotáborbeli életkörülmények egyéb vetületeire is betekintést nyújt. Eszerint az 1944. november 5. és 1945. január 19. közötti időszakban két, óránként 350 személy fertőtlenítésére alkalmas helyiséget, egy mosodát és két főzőkonyhát is kialakítottak, önerőből 11 410 m³ tűzifát készítettek, és ugyancsak a munkára fogott foglyoknak köszönhetően Szovjetunióba indított 2200 vasúti kocsit raktak meg. Továbbá a korábban tönkrement barakktábor helyrehozták, így újabb 6000 fogoly fogadására volt lehetőség, a teljes lágerrendszer tehát 18 000 fogoly befogadására volt alkalmas. Hozzátette: a bádogosműhelyben a foglyok kályhákat és füstcsöveket készítenek, „a legtöbb barakk” ruha- és lábbeli javító műhellyel rendelkezik, a láger teljes területén, valamint az ellenőrzési pontokon, a ki-bejárási kapuknál bódékat állítottak fel (az őrség számára), és a bevezetett villanyáram segítségével megvilágíthatóvá váltak a szögesdrót kerítések menti ún. zónák.⁸³

Az NKVD-százados ugyanakkor arról is beszámolt, hogy javítottak a Szovjetunióba induló, „hadifoglyokat és civil internáltakat” szállító vasúti szerelvények felszereltségén, miután minden kocsit napi egy-egy kötés tűzifával és legalább két-két vederral láttak el, megerősítették a konyhakocsi kályháját, mert korábban előfordult, hogy útközben a rázkódás miatt a kályhából tégladarabok estek ki. Ugyanakkor – jelentette Szerjogyin – már indulás előtt tízfős csoportokba osztják a foglyokat, és minden kocsiban egy-egy felelőst, illetve helyettesét neveznek ki.⁸⁴

Mindezeket együttvéve, a foglyok ellátása nagy valószínűséggel távol állt a kielégítőől, s erről szintén a Szerjogyin-jelentésből szerzünk tudomást. Az NKVD századosa ugyanis megemlítette például azt, hogy nincs elegendő ruházat és lábbeli a Szovjetunióba kiszállítandó foglyok számára. Mint jelentette, a láger raktáraiban 14 465 pár kesztyű, 718 bundasapka, 5243 pufajka, 158 pár használt cipő, 200 pár új, fiatalpú lábbeli, 2367 román katonai sapka és 289 pár szőrbakancs/posztóbakancs, ún. válínci áll rendelkezésre, de hiányzik még 3570 pár lábbeli, 2055 zubbony, 2890 nadrág, 4021 meleg köpeny és 930 sapka.⁸⁵

⁸³ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 492.

⁸⁴ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 492.

⁸⁵ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 493.

A FOGLYOK DOLGOZTATÁSA

Szerjogyin NKVD-százados említett jelentéséből kiolvasható, hogy a láger foglyait különféle munkákra fogták be, illetve használták fel. Ezt a túlélők és a román források is megerősítik. Mint láttuk, a szovjet lágerparancsnokok közölték a román féllel, hogy a táborban, annak létesítményeiben saját hatáskörön belül végzik el a szükséges munkákat. Így a megrongált épületek tatarozását, az elszállásolásukhoz szükséges javításokat, tennivalókat, a tűzifa elkészítését, miegymást maguk a foglyok végeztek el, máskor a szovjetek különféle egyéb munkákra is felhasználták őket.

Făgărașanu ezredes egyik jelentése szerint 1945. március 3-án közel 200 fogoly, három szovjet tiszt és 15 közlegény vezetésével leszerelte a foksányi géppuska-céllövöldét.⁸⁶ Egy másik, 1945. március 10-i jelentésben Eugen Cărășel százados arról számolt be a Putna megyei Fegyverszüneti Bizottság meghatalmazott képviselőjének, hogy mivel külső szakemberek nem álltak a rendelkezésére, a láger parancsnoka elrendelte, hogy a táborokat maguk a foglyok közül kiválogatott mesteremberek javítsák-tatarozzák.⁸⁷ Március 27-i jelentésében a foksányi helyőrség századosa, Ștefan Teodorescu nagyon sürgős jelentésben értesítette Făgărașanu ezredest, hogy „szovjet örök felügyelete alatt a foglyok 500 méter hosszon lebontották a helyi lőszerraktárnak a Foksány–Bukarest országút felőli szögesdrót kerítését, és a teljes anyagot a fogolytáborba szállították”.⁸⁸

Botez alezredes 1945. július 21-i jelentése szerint szovjet örök vezetésével foglyok szerelték le, és vitték el egy foksányi asszony házáról a bádogtetőt,⁸⁹ egy másik, szeptember 10-i jelentésben pedig a helyi fegyverraktár felelőse jelezte, hogy – szintén szovjet parancsra – a foglyok hozzáláttak a katonai létesítményt övező ültetett akácerdő kivágásához, az ágakból a Szovjetunióba indított fogolyszerelvények takarítását szolgáló seprüket készítenek, a faanyag vastagját pedig tüzelőnek használják.⁹⁰

Kósa Albert hadifogoly túlélő (Középjajta, Kovászna megye) elmondta, hogy „naponta száz-kétszáz embert vittek a foksányi állomásra rakodni, reggel ment az

⁸⁶ SJANVn-127-238-CRPAA-4/1945, f. 163.

⁸⁷ SJANVn-127-238-CRPAA-3/1945, f. 2.

⁸⁸ SJANVn-127-238-CRPAA-14/1945, f. 85.

⁸⁹ SJANVn-127-238-CRPAA-12/1945, f. 158.

⁹⁰ SJANVn-127-238-CRPAA-13/1945, f. 63.

egyik váltás, este a másik [...] átraktunk a széles nyomtávú vasúti kocsikba mindent, amit az oroszok zabráltak.”⁹¹ Molnár Károly túlélő (Kovászna, Kovászna megye) is megerősítette, hogy a lágerből ki-kivitték őket munkára.⁹²

ELHALÁLOZÁS A TÁBORBAN

A nehéz élet- és munkakörülmények ismeretében óhatatlanul felmerül, hogy hány fogoly halhatott meg Foksányban. A Putna megyei Fegyverszüneti Bizottság iratanyagában erről nem találtunk sem adatot, sem utalást. Az idézett Szerjogyin-jelentés szerint 1944. december végén, amikor a láger létszáma már elérte a 20 000-et, a Debrecenből érkező két fogolyszállítmány révén jutott be a foksányi lágerbe a kiütéses tífusz, de „a túlszűfoaltság és a gyógyszerhiány dacára a személyzet és az egészségügyiek határozott közbelépésének köszönhetően sikerült megelőzni a járvány kialakulását”.⁹³ Ugyanabban a jelentésében Szerjogyin százados azt is megemlíttette, hogy a lágerbe érkező foglyok egy része, valamint a román ellenőrzés alatt álló táborokból érkezők „nagy többsége” nyári öltözéket visel, a vasúti kocsik nem megfelelő felszereltsége miatt pedig igen sok fogoly teljesen kimerülten, legyengülten érkezik Foksányba. Példaként említette az egyik, Jászberényből érkező szerelvényt, amelynek foglyai egész úton „csak egyszer kaptak meleg ételt, nem volt elegendő ivóvizük, és a vagonok is fűtetlenek voltak”, kivagonírozáskor 187 beteget és 5 halottat számláltak meg. Az NKVD-s százados hozzátette, hogy a tárgyalt időszakban, tehát 1944. november 5. és 1945. január 19. között baleset, öngyilkosság és szökési kísérlet során történt lelövés miatt összesen 33 fogoly hunyt el.⁹⁴

Ezt a képet egészíti ki a fentebb idézett Melnyik-jelentés. Eszerint 1945 októberéig 57 fogoly halt meg a lágerben, de mivel a jelentésig a Szovjetunióból hazatérő, Foksányban ideiglenesen elhelyezett foglyok 20–40%-át kellett kórházba utalni, az első időszakban „naponta 10–15 személy halt meg”; továbbá az 1945 karácsonyán Zaporozsjéből érkező civil internáltak „nagyon súlyos állapotban

⁹¹ Benkő Levente interjúja Kósa Alberttel. Középajta (Kovászna megye), 2006. január 4. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 164.

⁹² Benkő Levente interjúja Molnár Károllyal. Kovászna (Kovászna megye), 2000. január 14. A hangfelvétel Benkő Levente tulajdona. Szerkesztett és tömörített változata közölve: GOCZ 2001. 159–173. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 165.

⁹³ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRĂTIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 493

⁹⁴ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRĂTIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 493.

voltak”, közülük „az első két napon 15-en haltak meg”.⁹⁵ Melnyik ezredes jelentése szerint az 1945. november 1. és 1946. január 15. között a táborba vasúton érkező és kórházba utalt hadifoglyok közül 228 fő (17,1%), a civil internáltak közül pedig 105 fő (24,5%) halt meg, olyan körülmények között, hogy az elhalálozási arány – értelemszerűen a kórházba utaltak körében – havi 8% volt.⁹⁶

Egészen bizonyos tehát, hogy a lágerben elhunytak száma több százas nagyságrendű volt. Ezt, valamint a túlélők állításait látszanak alátámasztani a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Katonai Emlékezet és Hadisírgondozó Igazgatóság 107-44/2017. számmal, 2017. május 5-én Horváth Lajos igazgató aláírásával hozzánk intézett három nyilvántartása. A három forrásban ugyanis név szerint azonosítottan Foksányban elhunyt összesen 686 magyar fogoly neve szerepel a következők szerint: hadisir.hu weboldal – 217 név; katonakagulagokon.hu weboldal – 451 név, második világháborús veszteségi jelentések – 18 név. A nevek összevetésén, az esetleges átfedések ellenőrzésén dolgozunk.

A túlélők emlékezései is azt sejtetik, hogy igen nagy valószínűséggel sokan, talán az eddig ismert hivatalos forrásokban talált számoknál sokkal többen haltak meg a lágerben. Kósa Albert túlélő (Közéapajta, Kovászna megye) ugyanis elmondta, hogy „abban a nagy mocsokban és nyomorban [...] Foksányban is sok fogoly elhunyt. A halottakat kivitték a lágerből, de hogy mit csináltak velük, hova temették el, én nem tudom.”⁹⁷ Tikusán János túlélő (Aldoboly, Kovászna megye) szerint a lágeren kívül, de a szögesdrótkerítésen belül is „temettek el” elhunyt foglyokat. Azt mondta: „hordtuk ki a halottakat, s dobtuk belé a mészgödörbe. Hatalmas hosszú gödör volt a láger egyik sarkában, a foglyok oda végezték a bajukat is, oda dobtuk a halottakat is... Egy gerendaszerű deszkát keresztültettek a gödrön, hogy a foglyok arról végezzék el a dolgukat, de voltak olyan gyengék is, akik beléestek, és belé is haltak, mert már mi sem tudtunk semmit tenni, mert nem lehetett. [...] Ha valaki megbetegedett, vagy ha nem bírta ki: ki a kapun, be a meszesgödörbe. Mert ott orvost nem láttunk egyet sem. Vérhas, tífusz, mindenféle betegség volt, úgyhogy én nem is tudom ott hányan haltak meg. Sokan, az biztos, mert járványok voltak, s úgy hullottak az emberek, mint a legyek.”⁹⁸

⁹⁵ CONSTANTINIUS-SCHIPOR-VÁRATIC-KOROTAEV-KUZELENKOV 2013. 579.

⁹⁶ CONSTANTINIUS-SCHIPOR-VÁRATIC-KOROTAEV-KUZELENKOV 2013. 579.

⁹⁷ Benkő Levente interjúja Kósa Alberttel. Közéapajta (Kovászna megye), 2006. január 4. Idézett részlet: BENKŐ-PAPP 2007. 165.

⁹⁸ Benkő Levente interjúja Tikusán Jánossal. Aldoboly (Kovászna megye), 2000. június 7. Idézett részlet: BENKŐ-PAPP 2007. 167–168.

4. illusztráció: Emléktábla a foksányi német katonai temetőben. Felirata: „Itt nyugszik 1719 ismert és 1237 ismeretlen német katona, akik a második világháborúban vagy annak következményeként haltak meg.” (Benkő Levente felvétele)

FOGOLYMENTÉSI KÍSÉRLETEK

Más romániai lágerekhez hasonlóan a foksányi fogolytáborban raboskodók felkutatását és lehetőség szerinti kiszabadítását is sokan megkísérelték. Természetesen a szülők voltak az elsők, akik megpróbálták felkutatni fogoly hozzátartozójuk hollétét. Íme, néhány példa: 1945 márciusában Péterffy Józsefné kolozsvári édesanyja „az összes kolozsvári magyar édesanyák nevében” levélben kérte Vásárhelyi János erdélyi református püspököt, hogy „tegye meg értettük, tegye meg embertársaiért, mindnyájunkért, és szólaljon fel a magyar kormánynál, hogy intézkedjenek, tegyenek valami lépéseket, és hozzák haza azokat a szerencsétlen elhurcolt magyar embereket, kik a foksányi és a többi táborokban szenvednek.”⁹⁹ Szintén 1945 márciusában özv. Szakáts Józsefné nagyváradi édesanyja a „dél-erdélyi ref. anyák és feleségek nevében” intézett levelet a református püspökhöz, arra kérve, hogy segítsen a Târgu Jiu-i fogolytáborban sínylődő, még 1944 augusztusában internált dél-erdélyi református lelkipásztorok kiszabadításában.¹⁰⁰ Válaszlevelében

⁹⁹ EREL-A21-PüspLvt-1945, 147. sz.

¹⁰⁰ EREL-A21-PüspLvt-1945, 187. sz.

a püspök jelezte, hogy „annak idején” – a Groza-kormány 1945. március 13-i, kolozsvári beiktatásán – a foglyok ügyében felszólalt, s hogy Groza miniszterelnök ígéretet tett a lágerekben levők szabadon bocsátására, de, mint írta: „Sajnos, én többet nem tudok tenni, de amit lehet, azt ezután is megteszem.”¹⁰¹

Vásárhelyi püspök mozgásterét és a tárgyalt kérdésben tett lépéseinek esélyeit mutatja, hogy személyes levélben fordult Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz,¹⁰² majd Tildy Zoltán budapesti református lelképásztorhoz,¹⁰³ hogy segítsenek az 1945 februárjában a brassói, majd júniustól a foksányi lágerben hadifogoly veje, Vladár Tibor őrnagy kiszabadításában, ám mégsem járt eredménnyel, s ez bizonyosan nem a levelek címzettein múltott. Olyannyira sikertelenek voltak Vásárhelyi püspök próbálkozásai, hogy amikor 1946. augusztus 10-én Nagy Endre marosvásárhelyi nyugalmazott kollégiumi igazgató levélben számolt be arról, hogy fia, Lajos még mindig Oroszországban van, és semmit nem tudnak róla, augusztus 28-i válaszlevelében Vásárhelyi püspök is kénytelen volt azt írni: „Orosz hadifogoly ezredes vöm helyzetéről mi sem tudunk semmit”.¹⁰⁴ Sőt, Vladár ezredes még 1947 tavaszán is fogoly volt, hiszen az akkortájt Magyarországon, Nagyborzsován élő családját meglátogató Mester Mihály¹⁰⁵ vásárhelyi püspökhöz intézett levelében azt írta, nehezen megszerezhető útlevél és vízum hiányában a püspök leánya, Magdi nem hagyhatja el Borzsovát, „csak tartja a pozíciót, amíg Tibort Isten hazahozza”.¹⁰⁶

Néhai Máthé János¹⁰⁷ magyarhermányi (Kovácsna megye) autodidakta helytörténetíró és felesége 1945. augusztus 14-én indultak Foksányba fiuk, Sándor felkutatására. Próbálkozásukról Máthé János feljegyezte: „18., 19., 20-án Focșani-ban voltunk [...] de az orosz őrség nem engedett senkit közel, csak lopva tudtunk egyik-másik honvéd fogolytól érdeklődni. [...] A foglyok után járó erdélyi magyarok, akik ott lehettünk vagy százan, lehangoltan és szomorúan álltunk a járdán, mikor a tégláért jövő honvédszázad száján az idegen földön felhang-

¹⁰¹ EREL-A21-PüspLvt-1945, 187. sz.

¹⁰² EREL-A21-PüspLvt-1945, 428. sz.

¹⁰³ EREL-A21-PüspLvt-1945, 466. sz.

¹⁰⁴ EREL-A21-PüspLvt-1946, 505. sz.

¹⁰⁵ Mester Mihály, az Erdélyi Református Egyházkerületi gazdasági előadó tanácsosa Kolozsváron, 1940–1944-ig a Magyarországi Református Egyház zsinatának tagja, 1944 őszén Magyarországra távozott. A Budapesten tartózkodó Mester Mihályt Vásárhelyi János püspök bírta meg azzal, hogy hozza haza leányát, Magdolnát, vagyis Vladár Tibor őrnagy feleségét és gyermekeit. Lásd: EREL-A21-PüspLvt-1945, 420 sz.

¹⁰⁶ EREL-A21-PüspLvt-1947, 281. sz.

¹⁰⁷ Máthé János (1898–1986) gazdálkodó, közéleti szereplő, autodidakta helytörténész és falumonográfia-író munkásságáról bővebben lásd: LÁSZLÓ 2008.

zott a nóta: Hideg szél fúj, édesanyám, hozza ki a kendőt...¹⁰⁸ Mivel fiamat nem találtuk meg, pénzünk és élelmünk elfogyván, 20-án este indultunk a Gyimesi-szoroson át hazafelé. 21-én este értünk haza.”¹⁰⁹ Természetesen más magyar szülők is megpróbálták kiszabadítani fiaikat a fogságból, és egyenesen a román hatóságokhoz intézett beadványok révén kísérelték meg ezt.¹¹⁰

Ám nemcsak magyar, hanem erdélyi/romániai német és román hozzátartozók is keresték szeretteiket a foksányi fogolytáborban. 1945 folyamán román szülők – gyakran a román nemzetiségi hovatartozást bizonyító közigazgatási iratokkal is ellátott – beadványok útján kérték a román hatóságokat, járjanak közben, hogy a magyar honvédség kötelékében szolgáló, illetve munkaszolgálatra behívott, és/vagy a visszavonuló magyar és német csapatok által magukkal vitt, de a szovjetek fogságába esett, és a foksányi, a brassói, valamint a temesvári lágerekben fogva tartott fiaikat, férjüket engedjék szabadon.¹¹¹ Természetesen erdélyi németajkú szülők is hasonló módon jártak el, kérve a Wehrmachtba besorozott, illetve civilként szovjet fogságba esett hozzátartozójuk szabadon bocsátását.¹¹²

Olyan is volt, hogy állami intézmények kérték a katonai hatóságokat munkatársaik szabadon bocsátására. Ilyen volt az – a máshol is gyakran előfordult – eset, amikor 1944. december 7-én egy Foksányból a Szovjetunióba indított, német foglyokat szállító szerelvényre Romanban, a vasútállomáson szolgálatot teljesítő öt helybeli vasutast is a foglyok közé dobtak. A beadvány hatásosnak bizonyult – igaz, hogy csak fél év múlva –, miután a romániai Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945. július 3-án arról értesítette a román felet, hogy az öt vasutas közül négyet szabadon bocsátottak, és „hazaküldtek Romániába”.¹¹³ E megfigalmazásból arra következtethetünk, hogy az öt vasutast valóban kiszállították a Szovjetunióba.

¹⁰⁸ A foglyokat Foksányban is különféle munkákon, például romeltakarításnál dolgoztatták.

¹⁰⁹ LÁSZLÓ 2008. 260.

¹¹⁰ ANICB-CRAA-3404-888/1945, f. 32, 173, 176–183, 197–202.

¹¹¹ ANICB-CRAA-3404-255/1944, f. 26–160.; ANICB-CRAA-3404-888/1945, f. 23, 154–158, 191, 192, 205–216, 233, 234, 265, 278, 284–287; ANICB-CRAA-3404-889/1945, f. 71–73, 118, 137, 138, 169, 170.

¹¹² ANICB-CRAA-3404-888/1945, f. 16, 19, 27–31, 42.

¹¹³ ANICB-CRAA-3404-888/1945, f. 10–13.

SZÖKÉSI KÍSÉRLETEK, SZÖKÉSEK

Miként útközben, illetve más foglyotáborok esetében, Foksányban is voltak sikertelen és sikeres szökési kísérletek. A többször idézett Szerjogyin-jelentés is említette ezeket, de román levéltári források is tartalmaznak ezzel kapcsolatos adalékokat. Egy 1945. február 26-i, titkos átirat szerint – helyi szovjet katonai forrásokra hivatkozva – a Putna megyei csendőrlégió arról értesítette Vizantea¹¹⁴ település csendőrparancsnokát, hogy a község közelében „feltehetően 150, civil ruhát viselő és felfegyverkezett német szökevény bujkál”, amiért razziát tartanak.¹¹⁵

A Putna megyei csendőrlégió parancsnoka, V. Angheluță alezredes datálás nélküli jelentése szerint 1944. november 1. és 1945. március 10. között „a falvakban bujkáló német és magyar foglyok elfogása és letartóztatása” céljából tartott havi 4-5 razzia során összesen 67 német és 87 magyar személyt tartóztattak le, akiket a foksányi és Buzău megyei táborokba kísértek; a bujkálóknak ideiglenes menedéket adó három román civil személyt pedig a brăilai Hadbíróóság elé állították.¹¹⁶ Egy másik, 1946. április 9-i értesítés szerint Putna megye területén másik két „német foglyot” tartóztattak le a csendőrök, az egyiknél egy pisztolyt is találtak.¹¹⁷

Az ezekben a forrásokban használt megfogalmazásokat – „felfegyverzett német szökevény”, „bujkáló német és magyar foglyok”, „német foglyot” – a szökések vonatkozásában fenntartásokkal kell kezelnünk. Mivel egyik forrásban sem szerepel szó szerint, hogy az elfogottak a lágerből szöktek volna meg – ami ugyan nem kizárt –, ezek a megfogalmazások akár úgy is érthetők, hogy a jelentéstevő hatóságok/hatósági emberek az érintett személyeket elfogásuk pillanatától visszamenőleg is foglyoknak, nem pedig lemaradt, ottragadt, bujkáló katonáknak tekintették.

Akad viszont olyan forrás is, amelyben szó szerint rögzítették, hogy a foglyok a foksányi lágerből szöktek meg. Ilyen eset volt, amikor a Putna megyei csendőrlégió parancsnoka 1946. augusztus 13-án körtáviratban, részletes személyleírást is adva kérte a buzăui és a brassói csendőrlégió segítségét szökésben levő három német fogoly kézre kerítésében.¹¹⁸

Az viszont biztos, hogy voltak, akik sikeresen szöktek meg Foksányból. Ilyen volt például Kiss Jenő költő, kolozsvári elhurcolt, aki szökésének és hazaútjára

¹¹⁴ Vizantea – község Vrancea megyében, Foksánytól kb. 50 km-re északnyugatra.

¹¹⁵ SJANVn-170-289-LJP-17/1945, f. 186.

¹¹⁶ SJANVn-170-289-LJP-17/1945, f. 179–181.

¹¹⁷ SJANVn-170-289-LJP-31/1946, f. 75.

¹¹⁸ SJANVn-170-289-LJP-31/1946, f. 110, 126.

nak kalandos történetét Ithaka messze van – Vallomás helyett krónika című könyvében örökítette meg.¹¹⁹ Az irodalmi igénnyel megírt, neveket és helyeket, helységeket csak átalakítva említő, életregényszerű leírás nagy hiánya, hogy nem tartalmaz dokumentumértékű adalékokat, adatokat. A szerző 1970-ben írta kéziratát, érthető hát, hogy miért regényben, és nem dokumentumszerűen vetette papírra emlékeit. A rendszerváltozás után, a kiadás küszöbén, Kiss Jenő utószóban foglalta össze azokat a részleteket, amelyekből megtudjuk, hogy voltaképpen miről szól a története.

Ezzel szemben két egykori civil elhurcolt túlélő, név szerint Sebestyén Mózes és Égető Jenő (mindketten: Köpec, Kovászna megye) bő részletességgel – főleg Égető Jenő –, nevek, helyek és települések, a szökés időpontja, időtartama, útvonala, a hazaérkezés ideje megjelölésével mondták el Foksányból való szökésüket, valamint egy héten át tartó kalandos hazaújtjukat Putna megyén, a Kárpátok gerincén, Háromszéken keresztül szülőfalujukig, az erdővidéki Köpecig.¹²⁰

A HAZATÉRŐKET ELOSZTÓ FOGOLYTÁBOR

Korábban szó volt arról, hogy 1946 tavaszára a fogolytábor számára lefoglalt foksányi iskolaépületek nagy valószínűséggel felszabadultak, és visszakap(hat)ták eredeti rendeltetésüket. Melynük ezredes idézett, 1946. március 4-i jelentésében erről nem tesz említést, de a felterjesztésében megjelölt befogadóképességből (15 900) és az akkori fogolylétszámból (4756) ítélve 1946 tavaszán már valóban csökkentett méretű lágerről beszélhetünk. A jelentés szerint a kályhákkal kifűtött szálláshelyek emeletes priccsekkel voltak ellátva, a konyha főzőkazánjainak kapacitása összesen 28 350 liter volt, a két pékségben napi 40 t kenyeret lehetett készíteni, továbbá a tábor 7500 személyes kezelőközponttal, összesen 1000 ágyas betegszobákkal és a 2984. sz., 2500 ágyas hadikórházzal rendelkezett.¹²¹ A kezelőközpont, a betegszoba és a hadikórház befogadóképességét az indokolta, hogy a Szovjetunióból hazatérők többsége „rendkívül kimerült, beteg, rosszul öltözött és tetves” volt, egy 1945 karácsonyán Zaporozsjéből érkező szállítmányban

¹¹⁹ KISS 1992.

¹²⁰ Benkő Levente interjúi Sebestyén Mózzsal, Köpec, 1998. február 7. és Égető Jenővel, Köpec, 1999. június 1. A hangfelvételek Benkő Levente tulajdona. A Sebestyén Mózzsal készült beszélgetés szerkesztett változata közölve: BENKŐ 1998. 65–70. Részletek közölve: BENKŐ–PAPP 2007. 286–287. Az Égető Jenővel készült beszélgetés szerkesztett változata közölve: BENKŐ 2001. 52–96. Részletek közölve: BENKŐ–PAPP 2007. 287–299.

¹²¹ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 578.

voltak, akik fagyási sérülésekkel, harmadfokú disztrófiával, azaz tápanyaghiány okozta szövetsorvadással, tüdőgyulladással érkeztek.¹²² Melnyik ezredes jelentése szerint 1946. március 4-ig Foksányból összesen 71 619 személyt engedtek szabadon és repatriáltak, köztük 11 122 németet, 35 200 magyart és 5411 románt. A lágerből szabaduló foglyok mindegyike orvosi vizsgálaton ment át, ruházattal, lábbelivel és élelemmel látták el őket.¹²³

Ebben az időben a foksányi láger már a Szovjetunióból hazatérők kiválogatására/eligazítására szolgált. Ezzel kapcsolatosan további részleteket tudunk meg A. N. Bronnyikov őrnagy, a szovjet Déli Hadseregcsoport Szolgálati Igazgatósága Hadifogolyproblémákkal megbízott osztályának vezetője 1947. január 12-i, titkos jelentéséből.¹²⁴ A 176. számú foksányi és a 36. számú máramarosszigeti szovjet tábornak az 1946 júniusa és decembere közötti időszakát átfogó jelentésből megtudjuk, hogy mindkét lágert 1946 májusában alakították át fogadó-elosztóból tranzitlagerekké, mégpedig úgy, hogy mindkettőből továbbra is szállítottak ki a Szovjetunióba hadifoglyokat, köztük olyanokat is, „akik ki vannak törölve a szabadulók jegyzékéből”.¹²⁵ A két csoportot egymástól elkülönítve őrizték, hogy ne léphessenek kapcsolatba.¹²⁶

A jelentés szerint a tárgyalt időszakban, azaz 1946 második felében 39 492 fogoly érkezett a Szovjetunióból Foksányba,¹²⁷ ahonnan 15 116 személyt adtak át a román hatóságoknak, 25 196-ot pedig más célsországba irányították, összesen tehát 40 312 foglyot engedtek szabadon, köztük 840 olyan személyt is, akik nem a Szovjetunióból jöttek haza, hanem már azelőtt is a foksányi tábor foglyai voltak.¹²⁸

¹²² CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĀRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 579.

¹²³ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĀRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 579.

¹²⁴ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĀRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 617–631.

¹²⁵ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĀRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 617.

¹²⁶ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĀRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 617.

¹²⁷ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĀRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 618.

¹²⁸ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĀRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 619.

REPUBLICA POPULARĂ ROMÂNĂ
CENTRUL DE PRIMIRE

Nr. 1541
Data: 19. Iulie 1948

Focșani

O R D I N

DE PLASARE LA DOMICILIU

Numit *Simon A. Jozsef*, născut la data de *14. VII. 1904*
 în comuna *Fita Mare*, județul *Iasi Scamne*, țara *R. P. R.* repatriat din
U. R. S. S. călătorește cu orice mijloc de locomoție de la *Focșani*
 până în comuna *Fita Mare*, județul *Iasi Scamne*, unde se va prezenta organelor
 polițienești la orașe și autorităților comunale la sate pentru înscriere la biroul de populație.
 Bărbații între 18—55 ani sunt obligați a se prezenta în prealabil cercurilor teritoriale pe raza cărora
 domiciliază, pentru clarificarea situației militare.

La eliberarea buletinului de populație, prezentul ordin va fi reținut de autoritatea respectivă ca act
 justificativ.

Acest ordin este valabil timp de 15 zile și s'a emis în baza certificatului de repatriere
 Nr. din eliberat de Misiunea Română de repatrieri
 din

COMANDANTUL CENTRULUI DE PRIMIRE.

V. Ionescu

5. illusztráció: *Simon A. József nagyajtai fogoly szabaduló levele, 1948. július 19.*
(A szerzők tulajdona)

A lágerbeli körülményekre vonatkozóan a Melnyik ezredes által 1946 márciusában jelentettekhez képest további javulást mutatnak a Bronnyikov őrnagy által jelentettek. Eszerint a foglyokat télen-nyáron használható fabarakkokban őrizték, minden barakk háromszintes priccsekkel, asztalokkal, padokkal, téglakályhával és mosdóval volt ellátva. A barakkokat naponta klóros oldattal fertőtlenítették, hetente nagytakarítást végeztek.¹²⁹ A lágert szabadtéri, fedett illemhelyekkel, kézmosóval, szemétládákkal, összesen 10 000 literes kazánokkal felszerelt konyhákcal, élelmiszerraktárral, 400 személyes zuhanyfürdővel, ruhafertőtlenítővel, mosodával látták el.¹³⁰ Mindemellett egészségügyi részleget is kialakítottak, ahol gyógyszerek, orvosi és betegszobák, fogorvosi szoba, egy barakk-műtő és -kötöző álltak rendelkezésre. A konyhában naponta háromszor főztek, különleges esetekben – a gyengélkedő beteg foglyok állapotától függően – akár ötször is ételt osztottak.¹³¹

¹²⁹ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 622.

¹³⁰ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 623.

¹³¹ CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 624.

Ekkor a tábor két részlegből állt: az 5000-es befogadóképességű 1. sz.-ban a már azelőtt is Foksányban levő német foglyokat őrizték, az ugyanakkora kapacitású 2-esben a hazatérőket szállásolták el, itt ugyanakkor sátrak is rendelkezésre álltak további 5000 fő befogadására. Mindkét részleg saját konyhával, orvosi szobával, klubhelyiséggel rendelkezett. A Szovjetunióból érkezők az 1-es részlegben felszerelt fürdőben és fertőtlenítőben tisztálkodtak.¹³²

Pál György túlélő (Bikfalva, Kökös, Kovászna megye) 1946. október végén ért vissza a Szovjetunóból Foksányba. Elmondása szerint őt a láger pékségébe osztották be, és nem volt rossz sora, mert hat kemencében sütötték a kenyeret, s „a koszt jobbacska volt.” Amikor innen is szabadultak, szóba elegyedett az őrség egyik román szakaszvezetőjével. „Megkérdezte tőlem, hova való vagyok. Mondom, erdélyi. S hát vagyunk-e sokan erdélyiek? Igen. Mondjam meg a bajtársaimnak, hogy az elfoglalt Erdélyből való magyarok vagyunk, magyar katonák voltunk, de nem magyarországiak, hanem erdélyiek, mert akkor hamarabb kiadják a papírt, és hazaengednek. Összegyűltünk vagy száznegyvenen erdélyi magyarok, de addig nem engedtek haza, amíg nem jött egy nagyobb csoport. A magyarországiakat közben Debrecen felé elszállították, s erdélyiek is sokan mentek velük. Azt mondták, ők nem maradnak itt, kihasználják az alkalmat, és kimennek Magyarországra. Bikfalváról heten voltunk katonák, közülünk négyen kimentek Magyarországra. [...] én ezerkilencszáznegyvenhétben pontosan újév napján kerültem haza” – emlékezett Pál György.¹³³ Hozzá hasonlóan hazatéréskor Kerekes György (Kolozsvár) is jobb körülményekről számolt be Foksányról. Mint mondta, „elmentünk segíteni a konyhára. Volt úgy, hogy reggelig pucoltuk a krumplit. Fürdőbe vittek, új fehérneműt kaptunk, néztük a [klub]műsorokat.”¹³⁴

Mile József túlélő (Kolozsvár) úgy emlékezett, hogy hazajövet Foksányban azt is megvizsgálták, hogy a hónap alatt nincsen-e SS-jel, mivel a hazatérők között németek is voltak. „El lehet képzelni azt a borzalmat, amikor eljöttek ideig, és innen visszaküldték őket” – mondta Mile József, akit egy nap múlva elengedtek.¹³⁵ Mile József kolozsvári elhurcolt társa, Kocsis István elmondta, hogy 1948.

¹³² CONSTANTINIU–SCHIPOR–VĂRATIC–KOROTAEV–KUZELENKOV 2013. 627.

¹³³ Benkő Levente interjúja Pál Györggyel, Kökös, 2000. május 13. A hangfelvétel Benkő Levente tulajdona. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 326–327.

¹³⁴ Kerekes György kéziratosa emlékezése Papp Annamáriának. Kolozsvár, 2001. január 22. Egy fénymásolat Papp Annamária tulajdonában. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 331.

¹³⁵ Papp Annamária interjúja Mile Józseffel, Kolozsvár, 2006. októbere. A hangfelvétel Papp Annamária tulajdona. Az interjú szerkesztett változata: PAPP 2006. 5.

július 15-én értek vissza a Szovjetunióból Foksányba, ahonnan két-három nap múlva „mindenkinek adtak valami elbocsátó cédulát, amivel útra bocsátottak egyetlen lej nélkül”.¹³⁶

Végül, de nem utolsó sorban, hadd említsük meg, hogy olyan hazatartó fogoly is akadt, akit tudása miatt marasztaltak Foksányban. Özv. Zippel Lászlóné (Sepsiszentgyörgy) mondta el, hogy a Donbászból hazatérő férjének azért kellett további három hónapot Foksányban maradnia, mert hét nyelvet beszélt, és a szovjeteknek szüksége volt tolmácsra. Ezalatt Zippelné kétszer látogatta meg a férjét. Így emlékezett: „Akkor már nem volt olyan nagy szigorúság, mert minket minden további nélkül beengedtek a kapun. A férjemet lehívták, az udvaron volt egy pad, ott leültünk, s elbeszélgettünk egy órát, aztán eljöttünk. A láger nagy kiterjedésű volt, legalább harminc barakk volt, körbevéve több rendszögesdróttal. Sajnos nagyon sok fogoly volt még akkor is, és azt is megtudtam, hogy sokan meghaltak, még ezerkilencszáznegyvenhétben is majdnem minden nap temettek foglyokat. [...] A nagy lányom, Anikó már hároméves volt, amikor az apja először látta. Valamikor a nyár végén volt, talán kora ősszel, amikor a kislánnyal együtt meglátogattuk őt. Szaladt szembe a leánya az apjával, és kérdezte: »Te vagy az én édesapám?«.”¹³⁷

¹³⁶ Kocsis István kéziratos emlékezése. Kolozsvár 2001. Egy fénymásolt példány Papp Annamária tulajdona. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 330.

¹³⁷ Benkő Levente interjúja özv. Zippel Lászlónéval. Sepsiszentgyörgy, 2000. február 7. A hangfelvétel Benkő Levente tulajdona. Idézett részlet: BENKŐ–PAPP 2007. 327–328.

6. illusztráció: Lakótelep – a fasor mögött – az egykori fogolytábor peremén, a Bukarest felé vezető út mentén. (Benkő Levente felvétele)

ZÁRSZÓ

Úgy gondoljuk, hogy az itt közölt adalékok újszerűek és hasznosak lehetnek mindenekelőtt a magyar és a német foglyokat-elhurcoltakat érintő történet további kutatása szempontjából. Szükségesnek tartjuk leszögezni, hogy a román fél által hátrahagyott források csak román szemszögből láttatja a foksányi 176. számú szovjet láger kérdéskörét, de a képet néhány orosz és magyar írott forrással, illetve erdélyi magyar túlélők által elmondott vagy leírt részlettel igyekeztünk árnyalni. Fontosnak tartjuk továbbá hangsúlyozni: az eddig vizsgált levéltári források alapján távol állunk attól, hogy teljes és minden részletre kiterő képet alkossunk a foksányi egykori szovjet fogolytáborról, miként – egyelőre – arra sem vállalkozhatunk, hogy a valamikori fogolytábor létezésének és működésének minden vetületére kitérjünk. Hiszen a szovjet ellenőrzés alatt álló láger belső életével kapcsolatos saját iratanyagot igen nagy valószínűséggel magukkal vitték a Romá-

niából 1958-ban távozó szovjet katonai és politikai hatóságok, az eddig vizsgált romániai levéltári források pedig csak annyira és azokra a vetületekre nyújtanak betekintést, amilyen mértékben a korabeli román katonai, valamint civil hatóságoknak jogukban és hatáskörükben állt rálátni a láger belső életére, illetve amennyire a megszálló szovjet katonai hatóságok ezt számukra lehetővé tették.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Arhivele Naționale Centrale București (ANICB)

Fegyverszünetet Végrehajtó Román Bizottság, 3404. sz. leltár, 255/1944, 888/1945, 889/1945. sz. csomó

Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (EREL)

A21, Püspöki Levéltár (PüspLvt), 1945–1947. évi csomók

Serviciul Județean Vrancea al Arhivelor Naționale (SJANVn)

127. sz. fond, 238. sz. leltár, A Román Fegyverszüneti Bizottság Putna megyei Albizottsága, 1, 3, 4, 5, 6, 9, 11, 12, 13, 15, 16/1945. sz. csomók

170. sz. fond, 289. sz. leltár, A Putna Megyei Csendőrlégió, 17/1945. sz. csomó

13. sz. fond, 5 sz. leltár, Putna megye Prefektúrája, 117/1945. sz. csomó

Feldolgozások

BENKŐ Levente 1998: A földvári haláltábor foglyai. Megtanultam, hogy akinek nincs tetűje, jóízűet sem tud vakarózni... *Székelyföld*, 1998. július, II. évf. 7. szám, 65–70.

BENKŐ Levente 2001: *Muszáj volt élni valahogy*. Sepsiszentgyörgy, Charta Kiadó.

BENKŐ Levente – PAPP Annamária 2007: *Magyar fogolysors a második világháborúban I–II*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó.

BOGNÁR Zalán 2018: „Málenkij robot”. *A Magyarországról ítélet nélkül szovjet-unióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.

BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna (szerk.) 2017: *Emberk az ember-telenség világában*. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve 2015–2017. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.

- CONSTANTINIU, Laurențiu – SCHIPOR, Ilie – VĂRATIC, Vitalie (coord.) – KOROTAEV, Vladimir Ivanovici – KUZELENKOV, Vladimir Nikolaevici 2013: *Prizonieri de război români în Uniunea Sovietică. Documente 1941–1956*. București, [Editura] M[onitorul] O[ficial].
- DUPKA György (szerk.) 2019: „*Kitárni az ország és a világ előtt az igazságot!*” Gulág-Gupvi-kutatók nemzetközi fóruma 2018, Nemzetközi emlékkonferencia Makkosjánosi, 2018. november 16. Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság–Intermix Kiadó.
- GOCZ József 2001: *3006 év fogságban*. Sepsiszentgyörgy, Charta kiadó.
- KISS Jenő 1992: *Ithaka messze van – Vallomás helyett krónika*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Kiadó.
- LÁSZLÓ Márton (közr., tan., jegyz.) 2008: *Máthé János: Magyarhermány kronológiája (1944–1964)*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- PAPP Annamária 2002: *Szögesdrót*. Sepsiszentgyörgy, Háromszék Lap- és Könyvkiadó.
- PAPP Annamária 2006: Egy évig tartó „séta” Magonyitogorszkban. *Szabadság*, Kolozsvár.
- VARGA Éva Mária (szerk.) 2006: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva–Budapest, ROSSZPEN–MKTTK.

ANNA MIHAJLOVNA LARINA BUHARINA ÉLETE A TOMSZKI FOGSÁGBAN, MEMOÁRJAI TÜKRÉBEN¹

Jelen tanulmányban Anna Mihajlovna Larina Buharina, Nyikolaj Ivanovics Buharin (1888–1938) forradalmár, szovjet politikus, marxista teoretikus felesége életének egy olyan rövid szakaszába teszünk betekintést, amelyet a tomszki lágerben töltött el. A sziblagi² Tomszk azért volt egyedi a szovjet „Szigetvilágon”, mert az ott raboskodókat nem dolgoztatták, Tomszk azt a célt szolgálta, hogy elszigeteljék az oda került rabokat, a „hazaárulóként” elítéltek hozzátartozóit, elsősorban is a feleségeket és a gyermekeket. Noha elsősorban Buharina tomszki fogságát vesszük górcső alá – amelyet kiegészítünk más túlélők visszaemlékezéseivel is, hogy minél teljesebb képet kapjunk a tomszki táborról –, fontosnak tartjuk, hogy kontextusba helyezve röviden érintsük Buharina életének többi periódusát is. A továbbiakban tehát először tekintsük át, hogy ki is volt az előbb említett hölgy és miért ítélték szovjet fogságra.

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-22-3-II-PTE-1434 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült, Újkor.hu Velünk élő történelem portálon megjelent „*Boldog vagyok, hogy a mai napig élek. Az igazságosság győzött. De semmi sem fakult ki az emlékezetemből.*” Anna M. Larina Buharina élete a tomszki fogságban című cikk bővített, átdolgozott, hivatkozásokkal ellátott változata. (Eredeti cikk megjelenése: Újkor.hu/Portré rovat. 2023. 09. 12.)

² Sziblag (Szibirszkije lagerja, Szibériai táborok) 1929 és 1960 között működött Dél-Nyugat Szibériában. A rabok itt mezőgazdasági feladatokat (állattenyésztés, növénytermesztés, erdőgazdálkodás), gyári és szerződéses munkát stb. láttak el. Sziblaghoz összesen tizenegy alegység tartozott, köztük megemlíthetjük Krivoscsekovszkot, Jaszkot/Jajai tábor, Antibeszt és Arliukot. Wilson T. Bell szerint Sziblagon több „tábor típus” létezett. A férfiak általában egy szigorúan őrzött lágeralegységben tartózkodtak, míg a nők három típusban raboskodhattak: őrizet nélküli, általános rendszerű, vagy büntetőtáborban. Az őrizet nélküliekben csak nők lehettek. A fogolylétszámot tekintve 1934 és 1952 között ~30 ezer és ~80 ezer fő között mozgott a rabok száma. Lásd bővebben: СИБИРСКИЙ ИТА (СИБУЛОН, Сиблаг) 1998. <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/r3/r3-315.htm> (Letöltés: 2021. 05. 04.), BELL 2010, BELL 2011.

ANNA M. L. BUHARINA ÉLETE A TOMSZKI FOGSÁG ELŐTT

Anna Mihajlovna 1914. január 27-én látta meg a napvilágot. Szülei halálát követően a fehéroroszországi Gorkijban³ élő anyai ági rokonainál élt és nevelkedett 1918-ig. Nevelőszülei az anyai ági nagynénje, Jelena Grigorjevna, valamint Jurij Mihajlovics Larin (igazi nevén Mihail Alekszandrovics Lurje) lettek. Majd Anna Mihajlovna Larina 1918-ban elköltözött Moszkvába a Larin családhoz, és a velük együtt töltött évek során közeli kapcsolatba került a Buharin családdal. Anna M. Larina a következőt írja memoárjában az abból az időből származó emlékeivel kapcsolatban: „Az egyik első emlékem Buharinról és Leninről van. Nagyon kicsi voltam. Volt egy vicces epizód. Abban a pillanatban, amikor Buharin elhagyta apám dolgozószobáját, Lenin azt mondta, hogy »Buharin a forradalom aranygyermeké«. Nem értettem ennek a szófordulatnak az értelmét, ezért úgy véltem, hogy Lenin azt akarta mondani, hogy Buharin valóban aranyból készült. És ezért azt mondtam: »Nem, nem aranyból van, hanem él.«⁴

A Larin és Buharin család a forradalmat követő első években a Bolsoj Színház közelében fekvő Metropole-ban lakott, mindössze egy emelet különbséggel. Anna Larina elmondása szerint Nyikolaj Buharin kezdettől fogva igencsak pozitív impulzust gyakorolt rá, ragyogó és kedves embernek ismerte meg a férfit, így Anna Larina 16 éves korára teljesen belehabarodott az akkor már 40-es éveiben járó politikusba. Megesett, hogy a lány szerelmeslevelet küldött Buharinnak, elvileg egyszer, amikor a Metropole lépcsőjén Anna Larina meglátta Sztálint, megkérte őt, hogy adjon át egy szerelmeslevelet Nyikolaj Buharinnak.⁵ Ahogy a lány később beszámolt róla, eleinte még nem látta Sztálinban, hogy milyen veszélyt jelent majd számukra (is): „Még most sem tudok mindent a szörnyű bűnök prizmáján keresztül szemlélni. Lehetetlen. Gyerekkoromban többet láttam Sztálint. Gyakran láttam Buharinnál a Metropole-ban. Semmi bűnt nem láttam benne. Nem mondhatom, hogy imádtam vagy utáltam. Mindez később jött.”⁶

1934-ben végül összekötötte életét Anna Larina és Nyikolaj I. Buharin, két évvel később, 1936 májusában pedig már világra jött első gyermekük, akit Jurijnak neveztek el. Rövidesen azonban „sötét felhők gyülekeztek”, és véget ért

³ Ma Nyizsnyij Novgorod

⁴ REMNICK 1988. <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1988/12/06/the-victory-of-bukharins-widow/c243f223-9da8-426a-84cb-b1877f9f0804/> (Letöltés: 2023. 08. 22.)

⁵ REMNICK 1988. <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1988/12/06/the-victory-of-bukharins-widow/c243f223-9da8-426a-84cb-b1877f9f0804/> (Letöltés: 2023. 08. 22.)

⁶ REMNICK 1988. <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1988/12/06/the-victory-of-bukharins-widow/c243f223-9da8-426a-84cb-b1877f9f0804/> (Letöltés: 2023. 08. 22.)

rövid közös boldog életük. Buharina így számol be visszaemlékezésében arról az időszakról: „Egyszer Sztálin késő este telefonált, részeg volt, és gratulált Buharinnak a házasságához. A csörgés ébresztett fel minket. Odamentem a telefonhoz, és három szót hallottam: »Sztálin. Kérje Nyikolajt!« – Megint valami baj van – mondta Nyikolaj Ivanovics, és izgatottan felemelte a telefont. De kiderült, hogy nem volt semmi baj. Sztálin azt mondta: »Nyikolaj, gratulálok! Ebben is felülmúltál engem.« Miért »és ebben«, N.I. nem kérdezte, de hogy miben múlta felül, mégis érdekelte. »Jó feleség, gyönyörű feleség, fiatal – fiatalabb, mint az én Nadjám!« Ezt akkor mondta, amikor Nagyezsda Szergejevna Allilujeva már nem élt. Ilyen bohóckodások után másnap bajokra lehetett számítani. Mindez a szóváltás, amelyre úgy mondanám, N.I. bizonyos mértékig még hozzá is szokott, 1936 augusztusáig a benne rejlő jókedvnek köszönhetően legyűrte. 1936 augusztusától, vagyis a Zinovjev-pertől kezdve a Buharin elleni vádak olyan szörnyűvé váltak, hogy életereje kiszáradt a szemünk előtt.”⁷ Életüket nemsokára szomorú események sorozata árnyékolta be, kezdve azzal, hogy 1937. február 27-én letartóztatták Buharint, mint a „nép ellenségét”, feleségét pedig első körben Asztrahánba száműzték. Buharina ekkoriban látta utoljára Jurij fiát gyermekként.

„... hirtelen megszólalt a csengő. Egy NKVD egyenruhás férfi lépett be egy bőrtáskával a kezében.

– Hogyan láthatom Anna Mihajlovnát – mondta határozott udvariassággal –, úgy tűnik, ön az?

Megerősítettem.

– Mutassa meg az útlevelét – mondta, és bement a szobába.

– Ugyan miért az útlevelet, talán nem hisz a szavamnak? – kérdeztem, még mindig nem sejtve semmit.

– Hogy miért, hiszek, hiszek, de ez formalitás, dokumentumokkal kell ellenőriznem.

Aggódtam, valamiért úgy éreztem⁸, hogy valami szörnyűséget fognak mondani N.I.-ről – valószínűleg nem bírta a kínzást, és meghalt. Remegett a kezem az izgalomtól, amikor átadtam az útleveletem. Betette a dokumentumomat a táskájába (nem láttam többé), és elővett egy kis papírt – az első, Jezsov által aláírt határozatot rólam.

⁷ ЛАРИНА 1989. 33.

⁸ A visszaemlékezésben szó szerint a решать, azaz a dönteni, elhatározni, megoldani ige szerepel, de úgy éreztük, hogy az érezni szó jobban kifejezi Buharina mondanivalóját.

Arra kértek, hogy menjek az öt város, általam választott egyikébe: Aktyubinszk, Akmolinszk, Asztrahan, Szemipalatyinszk, Orenburg. Az időszakot nem határozták meg (az öt éves száműzetésről szóló határozatot később küldték meg).

– Menjen Asztrahánba – tanácsolta az NKVD tiszt –, ott a Volga, van hal, gyümölcs, dinnye – pompás város.

– Nem megyek sehova – mondtam magabiztos hangon –, sem Szemipalatyinszkba, sem Asztrahánba. Buharin ügye még nem zárult le, és nincs joga elnyomó intézkedéseket alkalmazni velem szemben.”⁹

Mindazonáltal Buharinát kötelezték, hogy írja alá a száműzetésről szóló határozatot, ezt meg is tette, ám ráírta, hogy nem hajlandó elmenni száműzetésbe és lejegyezte ennek okait is. Ugyanakkor elkezdett összekészülni a leendő „utazásra”, távollétre. Két nappal később, este egy NKVD-tiszt érkezett fekete autóval, aki elvezette Lubjankába. Onnan indították útnak Asztrahánba.¹⁰

Szeptember 20-án végül letartóztatták őt is,¹¹ közös cellába került Tuha-csevszkij, Gamarnyik, Uborevics feleségével¹² és R.E. Rudzutaka házvezetőnőjével. A bíróság végül 8 év kényszermunkára ítélte Buharinát. Letartóztatásának hátterében az 1937. augusztus 15-én született *00486. számú A hazaárulók feleségei és gyermekei elnyomásának műveletéről parancs* állt, mely előírta, hogy le kell tartóztatni¹³ és a társadalmi veszély mértékének függvényében öt-nyolc évre lágerben letöltendő fogságra, kényszermunkára kell ítélni a hazaárulást elkövető férfiak feleségeit, az elvált, de volt házastársuk ellenforradalmi tevékenységében közreműködő nőket, a bűncselekményt elkövető (volt) férjüket rejtegetőket, valamint a bűncselekmény tényét elkenőzőket¹⁴. A műveleti parancs kihirde-

⁹ ЛАРИНА 1989. 152.

¹⁰ ЛАРИНА 1989. 153–154.

¹¹ Buharin még korábban utasította feleségét, hogy memorizálja utolsó végrendeletét, amelyben a kommunista vezetők jövő nemzedékeihez fordult azzal a kéréssel, hogy mentsék fel őt. Анна Larina nem mert leírni férje végakarátát, úgy próbálta elaltatni magát a börtönben, hogy férje szavait némán ismételte magában – ahogy írja – „mint egy imát”. Buharin testamentuma teljes terjedelmében 1988-ban látott napvilágot. A végrendelet szövegét lásd: МИКЕЛН 1989. 226.

¹² Visszaemlékezései: Уборевич, Владимира И.: Из писем // Печальная пристань / сост. Кузнецов И. Л. - Сыктывкар : Коми кн. изд-во, 1991. 308–316.; illetve Уборевич, Владимира И.: 14 писем Елене Сергеевне Булгаковой / Сост. Ю. Кантор. – М. : Время, 2009. <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=13136> (Letöltés: 2023. 03. 09.)

¹³ Egy 1939-es parancs szerint a letartóztatandó nőket minden esetben női öröknek kell elkísérnie, de visszaemlékezésekből tudjuk, hogy sok esetben férfi örök tartóztatták le őket. № 114 ПРИКАЗ НКВД СССР № 001167. 1939. 491.

¹⁴ (№ 27 ОПЕРАТИВНЫЙ ПРИКАЗ НКВД СССР № 00486. 1937.) Ezt megerősítette egy 1938-as műveleti parancs is, lásd: № 30 ПРИКАЗ НКВД СССР № 00689. 1938. 121.

tésével tehát kezdetét vette a hazaárulással vádolt férfiak közeli hozzátartozói letartóztatásának procedúrája. Anna Larina Buharina egyike volt az ily módon letartóztatott és kényszermunkára ítélt politikus feleségeknél, akik közül – ahogy több visszaemlékezésben is olvashatjuk – eleinte még többen is lojálisak maradtak a forradalomhoz, a szovjet rezsimhez.¹⁵ Buharina mialatt a börtönben raboskodott, verset írt az októberi forradalom emlékére:

„Bár vasrács mögött,
Bezárva rettegek,
Kiátkozott, kölcsönösen boldog hazámmal
Ünnepeltem e napot.
Új hit száll belém e nappal,
Az életnek visszaad,
Vonulok a Komszomollal
Már a Vörös-téren át!”¹⁶

Később Buharina úgy emlékezett vissza erre a versre, mint egy örült tombolására, a forradalom évfordulója során átélt emocionális riadalomban született gondolatra, amelynek „nincs költői értéke, csak pszichológiai érdekeltisége, mert egy korszakot tükröz”¹⁷. A régi bolsevikok bebörtönzött hitvesei azonban – Buharina memoárja szerint – miután meghallgatták a verset, elérzékenyültek és meghatódottságukban tapsoltak.¹⁸

TOMSZK, AZ OTT RABOSKODÓ NŐK, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL ANNA M. LARINA BUHARINA VISSZAEMLEKEZÉSEIBEN

Buharinát ezután a börtönből Tomszkba szállították. Memoárjából kiderül, hogy az elítéltek vonattal utaztak a szibériai tomszki állomásig. Onnan aztán gyalog meneteltek a lágerhez, mégpedig örök és örkuttyák kíséretében. Az örök ez idő alatt mindvégig igyekeztek elrettenteni őket a szökési kísérletektől, így

¹⁵ Mindazonáltal tudjuk, hogy közülük idővel többen is elveszítették a rendszerbe vetett bizalmukat – közöttük voltak olyanok, akik már a börtönben hitevesztettek lettek, míg másoknak a lágerben töltött évek alatt, vagy a szabadulásukat követően hagyott alább a rendszer iránt érzett odaadása és hűsége.

¹⁶ LARINA 1994. 159.

¹⁷ LARINA 1994. 159.

¹⁸ LARINA 1994. 159, POMÁZI-BÁRDONICSEK 2023. <https://ujkor.hu/content/boldog-vagyok-hogy-a-mai-napig-elek-az-igazsagossag-gyozott-de-semmi-sem-fakult-ki-az-emlekezetembol-anna-m-larina-buharina-elete-a-tomszki-fogsagban> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

olyanokat kiáltottak, hogy „ha leülsz, félreállsz, figyelmeztetés nélkül lövünk.”¹⁹ „November 7-én vonatunk megérkezett Tomszkba. Istenem! Micsoda képként jelentünk meg! [...] 10 vonatról (a többiit valamelyik állomáson lecsatolták) 500 piszkos, rongyos és meggyötört nő törülközőkkel, rongyokkal felkötött nyári rongyokban kúszott ki a ragyogó napfénybe. Szinte mindenkinek nyári cipőben volt a lába, amelyet a meleg érdekében rongyokkal csavartunk körbe.”²⁰

1. illusztráció: Sziblag alá tartozó táborigységek nemek és munkavégzés szerint²¹

Mint említettem, Tomszkban elsősorban elítélt férfiak feleségei raboskodtak. Ezeknek a nőknek – akik között voltak idős professzorok, csillagászok, közgazdászok stb. – egyetlen bűnük az volt, hogy nem jelentették fel „bűnözőnek” titult férjüket, apjukat vagy gyermeküket. Elítélésük hátterében egy 1934-es törvény és egy 1937-es művelleti parancs állt. 1934. június 8-án bevezették a *kollektív (családi) büntetőjogi felelősséget*, mely a családokat feljelentési kötelezettséggel sújtotta, ettől fogva a gyerekeket arra ösztönözték, hogy a párthűséget helyezték a család iránti lojalitás elé, ezen túlmenően pedig arra készítették a családokat, hogy mindennemű kapcsolatot szakítsanak meg a „politikai bűncselekmény” miatt elítélt szeretteikkel.²² A továbbiakban mindazokat, akik tudtak családtagjuk „hazaárulok tetteről vagy akár annak csak szándékáról”, 2-től 5 évig terjedő, lágerben letöltendő büntetésre kárhoztatták, azokat pedig, akiknek semmi ilyes-

¹⁹ POMÁZI-BÁRDONICSEK 2023. <https://ujkor.hu/content/boldog-vagyok-hogy-a-mai-napig-elek-az-igazsagossag-gyozott-de-semmi-sem-fakult-ki-az-emlekezetembol-anna-m-larina-buharina-elete-a-tomszki-fogsagban> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

²⁰ ПРОКОФЬЕВА 1994. 53.

²¹ Készítette: Pomázi-Bárdonicsek Dominika

²² Mindennek következtében egyre több gyermek tagadta meg szüleit, egyre többen változtatták meg vezetéknevüket, és megnőtt a válások száma is.

miről nem volt tudomásuk, azokat 5 év száműzetésre ítélték.²³ A korábban már említett, 1937. augusztus 15-én született 00486. számú *A hazaárulók feleségei és gyermekei elnyomásának műveletéről parancs* pedig kimondta, hogy a hazaárulók feleségeit a társadalmi veszély mértékétől függően nem kevesebb, mint öt, legfeljebb nyolc évre lágerbe kell zárni.

A legismertebb tomszki elítéltek közé tartozott Anna M. Larina Buharina, Nyikolaj I. Buharin felesége, aki 1937–1938-ban raboskodott néhány hónapig Tomszkban. Buharina a maga 23 életével az akkori legfiatalabb tomszki foglyok közé tartozott. Visszaemlékezéséből tudjuk, hogy ott raboskodása idején mintegy 4000 hazaáruló feleségként elítélt női rab volt Tomszkban²⁴. Szofija Prokofjeva szerint közülük körülbelül 2000-en Moszkvából, Leningrádból és Ukrajnából származtak.²⁵ Noha a fentebb említett 1937-es 00486. számú műveleti parancs kijelentette, hogy a letartóztatás nem érinti a terhes és karon ülő gyermekeiket nevelő nőket, a súlyos vagy ragályos betegségben szenvedőket,²⁶ a hajlott korúakat és a férjüket feljelentőket, részben a visszaemlékezéseket olvasva mégis azt láthatjuk, hogy a Gulág táborokban igenis tengernyi voltak olyan nők is, akik állapotosak, kisgyermekes anyák, korosodó nők vagy betegek, rokkantak voltak.²⁷ Őket általában 5-8 év lágerben letöltendő büntetéssel sújtotta a bíróság.²⁸ Így a Tomszkban raboskodó nők között is 60 olyan nő volt, aki csecsemőjé-

²³ HORVÁTH 2008. 62.

²⁴ ЛАРИНА 1989. 9.

²⁵ ПРОКОФЬЕВА 1994. 59.

²⁶ Felépülésüket követően azonban őket is kényszermunkára kell vezényelni.

²⁷ Közülük sokan már a táborokba történő szállítás során életüket veszítették, a gyermeket váró nők közül pedig többen elvesztették magzatukat.

²⁸ A fent említett 1937-es műveleti parancs kimondta, hogy a gyermekeket életkoruknak megfelelően lágerben, börtönben vagy árvaházban kell elhelyezni. Az újszülötteket anyjukkal együtt táborba kell vinni, ahol 1-1,5 éves korukig együtt maradhatnak. A 1,5-15 év közöttieket gyermekotthonban kell elhelyezni, a 1,5-3 éveseket abban a köztársaságban kell hagyni, amelyben a világra jöttek, a 3-15 év közöttieket pedig a befogadó-elosztó pontokat követően más köztársaságok árvaházaiba kell szállítani. (№ 27 ОПЕРАТИВНЫЙ ПРИКАЗ НКВД СССР № 00486. 1937. 114, РОМАЗИ-БАРДОНЦЕВ 2022. 60–61.) A gyerekeket az egyik Gulág-túlélő szerint sokszor a nép ellenségei számára létesített otthonokba vitték, a testvéreket pedig gyakran elválasztották egymástól (ШИСТЕР 1991. 322.). Egy árvaházban akár 300 gyermek is tartózkodhatott (УБОРЕВИЧ 2009. <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=13136> [Letöltés: 2023. 03. 09.]). Az 1937-es parancs egyébként azt is kimondta, hogy az ismeretségben vagy rokonságban álló gyermekeket tilos otthonba küldeni, emellett a 15 év felettiokről aktát kell nyitni, melyet elbírálásra kell továbbítani az NKVD Különleges Tanácsának. (№ 27 ОПЕРАТИВНЫЙ ПРИКАЗ НКВД СССР № 00486. 1937. 114.) Egy 1938-as körlevél tovább pontosított, kimondta, hogy a hozzátartozó nélküli 15-17 éveseket árvaházban kell elhelyezni, és biztosítani kell számukra a középiskola elvégzését; a szovjetellenes, terrorista, társadalmilag veszélyes gyermekeket bíróság elé

vel vagy kisgyermekével együtt került oda – a gyermekek egyébként csupán addig maradtak anyjukkal, amíg meg nem érkezett az utasítás, mely szerint minden gyermeket kétéves kora betöltésekor rokonoknál vagy árvaházban kell elhelyezni. Az anyákat egyébként gyermekeik neve alapján hívták, így például volt köztük Vanka anyja, Ljubocska anyja és még sorolhatnánk.²⁹ Az anyákon és a kisdedeken kívül rabtársaik között volt egy kétéves fiú is, Jurij, akit édesanyjával együtt tartóztattak le és küldtek a „Szigetvilágra”.³⁰ A táborban a férfiak között voltak még a fekete felöltőt viselő örök és Kaka bácsi, a latrina-tisztító. Buharina memoárja szerint a lágerben voltak forradalmárok, köztük Alekszandr Sljapnyikov, Kun Béla,³¹ illetve a párt, szovjetek, kolhozok vezetőinek, NKVD-alkalmazottaknak stb. a feleségei. „Mindannyian nagyon különbözőek vagyunk – erkölcsi és intellektuális minőségben, férjeink és az ő biográfiájuk korábbi helyzete miatt...”³²

CsSzIR-nek – Csleni szem’i izmennikov rogyininek –, azaz hazaárulók családtagjainak szólították őket,³³ Buharina szerint a CsSzIR kevésbé volt bántó számukra, mint az „anyaország árulójának családtagja” elnevezés. Emlékei szerint ez főleg azokra a női rabokra volt igaz, akik nem voltak magasán képzettek, hiszen számukra ez a rövidítés semmit sem mondott.³⁴

kell állítani és táborba kell zárni. (№ 29 ЦИРКУЛЯР НКВД СССР № 106. 1938. 120., ROMÁZI-BÁRDONICSEK 2022. 60–61.)

Buharina és Hava Volovics memoárjaiból viszont tudjuk, hogy valójában sokszor már másfél éves koruk előtt elszakították a kisdedeket anyjuktól. Emellett, ha nem érkeztek rokonok a gyermekekért, akkor gyermekotthonba vitték őket. (Lásd bővebben: ЛАРИНА 1989.; ВОЛОВИЧ 1989.; ВОЛОВИЧ 1999.)

Hava V. Volovics (1916–2000), akit a Szovjetunió Büntető Törvénykönyvének 58. §-ának 9. és 10. pontja alapján ítélték el, 1937 és 1953 között raboskodott a Gulágon (például a Komi Köztársaság területén található Vorkután és a sziblagi Szuszlovon).

²⁹ ЛАРИНА 1989. 23.

³⁰ Anyja Tatyjana Markova (1907–?) vegyészmérnök volt, akinek férjét 1937-ben tartóztatták le. Mikor őt magát is őrizetbe vették, azt szerette volna, ha az ő édesanyja gondoskodna Jurijról, de ezt nem engedték neki. Sőt, amikor arra került a sor, hogy 5 évre elítélték Tatyjana Markovát, mint hazaáruló hozzátartozóját, az ítélet kiterjedt fiára is. Csupán két évvel később, 1939-ben engedték meg, hogy a fiú elhagyja Tomszkot és nagymamájához kerüljön. Bővebben: МАРКОВА 1991. 62.

³¹ ROMÁZI-BÁRDONICSEK 2023. <https://ujkor.hu/content/boldog-vagyok-hogy-a-mai-napig-elek-az-igazsagossag-gyozott-de-semmi-sem-fakult-ki-az-emlekezetembol-anna-m-larina-buharina-elete-a-tomszki-fogsagban> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

³² ЛАРИНА 1989. 9.

³³ Tomszokra vonatkozólag nem tudunk pontos adatot közölni, csupán a Szigetvilágot tekintve ismerünk pontosabb adatot, és mindössze az 1930-as, 40-es évekből. A hazaárulók családtagjaiként elítélték száma akkoriban körülbelül 10-13 ezer fő körül mozgott.

³⁴ ЛАРИНА 1989. 11, ROMÁZI-BÁRDONICSEK 2023. <https://ujkor.hu/content/boldog-vagyok-hogy-a-mai-napig-elek-az-igazsagossag-gyozott-de-semmi-sem-fakult-ki-az-emlekezetembol-anna-m-larina-buharina-elete-a-tomszki-fogsagban> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

Érdemes megemlítenünk, hogy habár a korábban már említett 1937-es műveleti parancs kimondta, hogy az elvált nőket nem ítélik kényszermunkára abban az esetben, ha nem segítik volt házastársukat ellenforradalmi, hazaáruló bűntettükben, Buharina memoárjában ír egy Dina nevű nőről. Az ő feladatai közé tartozott a tomszki börtönből kapott élelmiszereknek, köztük burgonyának, káposztának, gabonaféléknek és hústermékeknek a tomszki lágérbe való elszállítása. Ő már évekkkel letartóztatása előtt elvált rakodó férjétől, öntudatos nő volt, aki elítélése előtt nem érdeklődött férje hogyléte és ténykedései iránt, nem találkozott vele, nem kapott tőle pénzt a gyermekeik neveltetésére, akikről így egyedül gondoskodott. Ennek ellenére mégis lágérben letöltendő fogságra ítélték.³⁵ Buharina memoárjában azt írja még róla, hogy Dina „volt az egyetlen, akinek a tábor tetszett, és ezzel szánalmat keltett. Olyan nyomorúságos volt a szabadságban való léte, annyira tele volt aggodalommal gyermekeiért, mindennapi kenyeréért, olyan nehéz volt számára a munka a kikötőben, olyan örömtelen volt az egész élete, hogy a táborban Dina nem rabságot, hanem a mindennapi nehézségek alóli felszabadulást érzett...”³⁶ Nem tudhatjuk pontosan, hogy Dina valóban így vélekedett-e, vagy csak a rabtársai hitték azt, hogy ő így érez, ahogy azt sem tudhatjuk, hogy a későbbiekben, más lágerekben megváltozott-e a lágérletről való vélekedése.

Szofija Prokofjeva szerint egyébként Tomszkban az udvar körülbelül 50 méter hosszú lehetett.³⁷ A lágérben a kerítést fagerendák alkották, a sarkokban őrtornyok magasodtak, ahonnan az őrök figyelték a rabok minden rezdülését. Ha valaki a kerítés felé vette az irányt, rögtön kérdezni kezdték az őrök, hogy ki jár ott, ezért a nők inkább messze elkerülték azt,³⁸ és a barakkoktól a konyhához vezető ösvényt vették igénybe, melynek a leningrádi nagy körútról a Nyevszkij Prospekt nevet adták – mert sokan „érkeztek” Leningrádból –, de neveztek „Fő utca a pánikrohamban”-nak is.³⁹

Noha rendeleti úton előírták, hogy a barakkokban 1,7-1,8 m²-ként egy embert, tehát 100, maximum 200 főt szabad elhelyezni, nemegy túlélő, köztük Buharina és Szofija Prokofjeva is írt arról, hogy a barakkok szerfelett szűkösek

³⁵ ЛАРИНА 1989. 15.

³⁶ ЛАРИНА 1989. 17.

³⁷ ПРОКОФЬЕВА 1994. 55.

³⁸ Ugyanakkor Buharina szerint voltak olyan nők, akik szándékosan a kerítéshez rohantak, hogy véget vessenek szenvedéseiknek, életüknek, mert nem akarták, hogy fagyhalált haljanak a vékony ruházatuk miatt.

³⁹ ЛАРИНА 1989. 12, ПОМАЗИ-БÁRDONICSEK 2023. <https://ujkor.hu/content/boldog-vagyok-hogy-a-mai-napig-elek-az-igazsagossag-gyozott-de-semmi-sem-fakult-ki-az-emlekezetembol-anna-m-larina-buharina-clete-a-tomszki-fogsagban> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

voltak, akár 300 főt is elhelyeztek egy barakkban, az ágyakon pedig 25-30 cm hely volt személyenként, testmérettől függetlenül⁴⁰: „A falak körül a két szintes ágydeszkák telis-tele voltak nőkkal. [...] Senki sem talált kényelmes pozíciót. Szinte minden nő az oldalán feküdt, és valaki pozíciót akart változtatni, fel kellett ébresztenie szomszédját, hogy együtt fordulhassanak meg, és ezzel ébredések láncreakciója indult be a sorban.”⁴¹ A szoros egymás mellett fekvésnek Szofija Prokofjeva szerint volt egy előnyös vonása is, még pedig az, hogy az éjszakai hidegben a szomszéd alvótárs teste adta a meleget.⁴²

A fürdőben gyakran jég borította a padlót és az ablakokat. A nők kaptak egy pohár langyos vizet. Amíg ruháikat mosták, meztelenül tartózkodtak a hidegben. Ez idő alatt sokan lebetegedtek.⁴³

Ahogy korábban említettem, Tomszk különleges, egyedülálló ismérve az volt, hogy más lágerekkel szemben nem kellett fizikai munkát végeznie a nőknek. Az elsődleges cél nem a rabok átnevelése, hanem inkább elszigetelése volt. Miként Buharina írja visszaemlékezésében, a nők nemcsak a borzalmas körülményektől gyötrődtek, hanem a rokonok sorsáról való teljes tudatlanságtól, a lét értelmetlenségétől és az állandó tétlenkedéstől is, hiszen nemcsak, hogy nem dolgoztatták őket, könyveket és újságokat sem kaptak. „A napok fájdalmasan egyhangúak voltak, főleg, hogy nem tudtuk, melyik dátum, milyen nap van. Undorral vártam a reggelt, tudván, hogy a holnap ugyanolyan értelmetlen és egyhangú lesz, mint a ma és a tegnap.”⁴⁴ Egyesegyedül olyankor nyújtottak át az örök valakinek újságot, ha az illető személy vagy annak férjének peréről jelent meg cikk az újságban. Buharinának csupán annyit mondtak az örök az újság átnyújtásakor, hogy „olvasd, olvasd ki vagy!”⁴⁵ Éppen ebből fakadóan nagy öröm és érték volt a rabok számára, amikor a rokonok cérnacsomagot juttattak el hozzájuk a küldeményben, így legalább kötéssel és hímzéssel le tudták foglalni magukat. A visszaemlékezések szerint egyébként csupán a konyhát tekintették derűs, életteli helyiségnek, ahol igazi zsibongás volt a főzés, faaprítás, hordóhordás miatt.⁴⁶ Érdemes megemlítenünk még Nyina Noszkovics esetét is, aki a kötésten és hímzésen kívül – csakúgy, mint később a többi büntetés-végrehajtási

⁴⁰ ПРОКОФЬЕВА 1994. 59.

⁴¹ ЛАРИНА 1989. 10.

⁴² ПРОКОФЬЕВА 1994. 59.

⁴³ ПРОКОФЬЕВА 1994. 55.

⁴⁴ ПРОКОФЬЕВА 1994. 64.

⁴⁵ ЛАРИНА 1989. 34.

⁴⁶ ЛАРИНА 1989. 15, POMÁZI-BÁRDONICSEK 2023. <https://ujkor.hu/content/boldog-vagyok-hogy-a-mai-napig-elek-az-igazsagossag-gyozott-de-semmi-sem-fakult-ki-az-emlekezetembol-anna-m-larina-buharina-elete-a-tomszki-fogsagban> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

intézetben is – a klubban dolgozott, párnahuzatokra rajzolt, portrékat és tájképeket festett. Mikor letartóztatták, elmondták neki, hogy hosszú időre hagyja el otthonát, ezért a bőröndje aljába betette művészi kellékeit.⁴⁷

Kezdetben tiltották számukra a rokonokkal való kommunikálás bármilyen formáját. Nyina Noszkovics memoárjában arról ír, hogy tomszki rabsága idején (1937–1941) csupán 1941 júniusában adták oda nekik azokat a leveleket, amelyeket korábban a szeretteik küldtek.⁴⁸ Buharinától és Prokofjevától viszont úgy tudjuk, hogy egy év letelte után engedték számukra, hogy írjanak az otthon maradtaknak, igaz, csupán meghatározott séma alapján: 1. írják meg, hogy engedélyezték számukra a csomagok havonkénti fogadását, 2. írja meg a rokon, hogy hol van(nak) a gyermeke(i), 3. kéri meg a családtagokat, hogy küldjenek meleg ruhákkal teli csomagot.⁴⁹ Viszont megtiltották nekik, hogy válaszlevelet küldjenek a csomagok megérkezéséről.⁵⁰ „Kaptunk egy darab papírt és néhány tollat. Micsoda arcok voltunk! Szeretteinket láttuk magunk előtt, gondolatban beszélgettünk velük. Mindegyikünk meghosszabbította ennek az egyetlen levélnek az írását, hogy a megengedett dolgok nyomorúságos felsorolásával fejezze ki gyöngédségét és szeretetét öreg szülei és más rokonai iránt.”⁵¹ A KVCS⁵² emellett megtiltotta, hogy lepecsételjék a levelet, ráírják a borítékra a visszaküldési címet, illetve, hogy írjanak a láger működéséről, a rabok számáról, az örök nevérol.⁵³

Buharina és Prokofjeva szerint egyébként a nők nagyrésze szakadt, steppelt kabátban, piszkos rongyokban és csizmában volt. Azok, akiket nyáron vettek őrizetbe, takaróba burkolták magukat, és ha módjuk volt rá, elcserélték ruháikat melegebb ruhaneműkre.⁵⁴

Tudjuk, hogy folyamatosan informátorokkal vették körül a nőket, Szofija Prokofjeva szerint meglehetősen nagy számban voltak olyan besúgók és provokátorok – például a barakkok vezetői között –, akiknek feljelentései alapján indítottak új ügyeket. Kényszerítették őket, hogy jelentsék fel a szabályszegőket, különben a büntetés őket is éppúgy eléri. „A börtön rendje megrontotta az embereket, és ez

⁴⁷ НОСКОВИЧ 2001. 169.

⁴⁸ НОСКОВИЧ 2001. 170.

⁴⁹ ПРОКОФЬЕВА 1994. 56, ЛАРИНА 1989. 11.

⁵⁰ ЛАРИНА 1989. 11.

⁵¹ ПРОКОФЬЕВА 1994. 56.

⁵² *Культурно-воспитательная часть*, azaz Kulturális-Nevelő Részleg

⁵³ НОСОВА 2001. 135.

⁵⁴ ЛАРИНА 1994. 45, ПРОКОФЬЕВА 1994. 53, РОМÁЗИ-БÁРДОНИЦСЕК 2023. <https://ujkor.hu/content/boldog-vagyok-hogy-a-mai-napig-elek-az-igazsagossag-gyozott-de-semmi-sem-fakult-ki-az-emlekezetembol-anna-m-larina-buharina-elete-a-tomszki-fogsagban> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

borzalmas volt. Egymás elítélését nemcsak követelték, de dicsérték is. Ha valaki látta, hogy valaki más megszegi a szabályokat és erről nem tett jelentést, akkor az illetőt azzal a rabbal együtt büntették meg, aki a büntettet elkövette.”⁵⁵ Voltak rabok, akik gyanították, hogy spiclik vannak közöttük, gyanújuk azon alapult, hogy bizonyos nők előnyt élveztek a csomagok átvételénél, és elsőként szereztek információkat gyermekeikről.⁵⁶ Buharina a Tomszkban töltött idő során próbált mélyebb kapcsolatot kiépíteni más politikai feleségekkel, ám ezt megbonyolította számára, hogy az örök spionokkal vették körül őt is, így bárki bármit mondott neki, az információ nagyon hamar az örök tudomására jutott. Éppen emiatt nemegy nő inkább elkerülte őt, vagy nagyon óvatosan fogalmazott, hiszen tudta, hogy az elhangzottak visszajuthatnak az örök fülébe a spicliket keresztül. Buharina szerint Ludmilla Kuzminicsna Saposnyikova⁵⁷, a konyha vezetője nagy népszerűségnek örvendett a lágerben.⁵⁸ Saposnyikova egyszer óva intette Buharinát: „légy nagyon óvatos... ne beszélj nyíltan arról, ami a táborban történik... ne beszélj Nyikolaj Ivanovicsról. [...] A kémhálózat jól fejlett. Sok [...] nő próbálja majd elnyerni szabadságát azzal, hogy rávesz, hogy veszélyes témákról beszéljess...”⁵⁹

Tudjuk azt is, hogy az örök meglehetősen durván és szigorúan bántak a nőkkel, folyamatosan hibáztatták őket férjeik – állítólagosan vagy valóban elkövetett – „bűneiért”⁶⁰: „látod ezeket a nőket? Ők a nép legádázabb ellenségeinek feleségei. Segítettek ellenségeinknek árulni tetteikben...”⁶¹ Buharina szerint a CsSziR-ek többsége a tábori vezetőség fejében úgy élt, mint akik elvont „ellenséges” tulajdonságokkal rendelkeznek, ez szerinte azt mutatta, hogy maguk az örök nem tudták, hogy valójában mi is zajlott az országban.⁶² Emellett a legapróbb provokációért elkülönítőbe zárták őket. Szofija Prokofjevát és néhány rabtársát két hétre karcerbe zárták szovjetellenes dalok írása és éneklése miatt. Az örök levetkőztették és megmotozták, mielőtt a büntetőelkülönítőben elhelyezték őket. A karcserben kevés hely volt, 12-en tartózkodtak ott, akik a helyhiány miatt felváltva ültek, álltak és feküdtek. Naponta egy csésze vizet és 300 gr

⁵⁵ Kszenija Medvedszkaja visszaemlékezése. BELL 2011. 96.

⁵⁶ ПРОКОФЬЕВА 1994. 65.

⁵⁷ A Leningrádi Regionális Bizottság második titkárának, Csudov feleségeként ítélték el. Kirov alatt dolgozott. ШИСТЕР 1991. 324., ЛАРИНА 1989. 9.

⁵⁸ ЛАРИНА 1989. 13, POMÁZI-BÁRDONICSEK 2023. <https://ujkor.hu/content/boldog-vagyok-hogy-a-mai-napig-elek-az-igazsagossag-gyozott-de-semmi-sem-fakult-ki-az-emlekezetembol-anna-m-larina-buharina-elete-a-tomszki-fogsagban> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

⁵⁹ ЛАРИНА 1989. 13.

⁶⁰ BELL 2011. 95.

⁶¹ ЛАРИНА 1989. 10.

⁶² ЛАРИНА 1989. 10.

kenyeret kaptak.⁶³ Három hónapra megvonták tőlük csomagátvételi jogukat.⁶⁴ A karczerben nem érezték az idő múlását: „Nem tudtuk, hogyan kell számolni a napokat, mert nem láttuk a nappal és az éjszaka változását. Az első napokban bizonyos megbízások keretében meséltünk epizódokat életünkéből: egy vicces eset; első szerelem és így tovább.”⁶⁵

Anna M. Larina Buharina Tomszkban való raboskodása idején folyt férje pere. A lágerben ő volt az egyetlen, akinek férje pere⁶⁶ a nyilvánosság előtt zajlott. Rajta kívül egy asszony volt, aki szintén értesült házastársa gyászos sorsáról, ám a többi feleség nem tudta, hogy férje él-e még vagy már életét vesztesse.⁶⁷ Buharina azt írja memoárjában, hogy „sokáig vártam a folyamatra – egy egész évet. Megértettem, hogy az ítélet halál lesz, nem vártam másikat, és imádkoztam a gyors végért, hogy véget érjen Nyikolaj Ivanovics kínja. De volt egy halvány reményem, hogy Buharin büszkén fog meghalni. Hogy ő, akárcsak az 1937. február–márciusi plénumon, hangosan kijelenti az egész világ előtt: »Nem, nem, nem! Nem hazudok magamról!« Ez a remény alaptalan volt, és csak a Nyikolaj Ivanovics iránti nagy szerelemből született. A táborban már nagyon jól megértettem, hogy minden vádlott, aki átment az eljáráson, olyan bűncselekményeket vallott be, amelyeket nem követhetett el.”⁶⁸ Buharina arról is beszámol, hogy a tárgyalás előtt úgy vélte, lelkileg felkészült a bírói döntés eredményére, hírére, hiszen a Buharin elleni előzetes vádiratot ismerte, amelyet akkor küldtek neki, amikor férje már vizsgálat alatt állt. Ám a hozott ítéletre Buharina nem állt készen, úgy érezte, hogy az ítélethozó fantáziája messze elrugaszkodott a valóság talajától, hiszen meglátása szerint egy bűnöző sem tudna elkövetni annyi bűntényt egész életében, mint amennyivel férjét megvádolták.⁶⁹ Egyrészt azért gondolta így, mert úgy hitte, nincs annyi idő, nincs olyan hosszú élet, amely alatt ennyi bűntényt véghez lehetne vinni, másrészt pedig azért, mert szerinte már a kezdet kezdetén bukásra ítéltetett volna az illető terve.⁷⁰

⁶³ ПРОКОФЬЕВА 1994. 60.

⁶⁴ ПРОКОФЬЕВА 1994. 61–62.

⁶⁵ ПРОКОФЬЕВА 1994. 60.

⁶⁶ A per részleteit lásd: KUN 1988.; MIKELN 1989.; ЛАРИНА 1989. 36–43.

⁶⁷ ЛАРИНА 1989. 43.

⁶⁸ ЛАРИНА 1989. 34.

⁶⁹ Többek között kémkedés, szabotázs; kulákfelkelések megszervezése; német fasisztákkal, német és japán hírszerzéssel való kapcsolat; Kirov meggyilkolása; terrorcselekmény 1918-ban Lenin ellen; törekvés Sztálin megölésére.

⁷⁰ РОМÁЗИ-БÁRDONICSEK 2023. <https://ujkor.hu/content/boldog-vagyok-hogy-a-mai-napig-elek-az-igazsagossag-gyozott-de-semmi-sem-fakult-ki-az-emlekezetembol-anna-m-larina-buharina-elete-a-tomszki-fogsagban> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

„Először ülve hallgattam a beszámolót a folyamatról, majd, hogy elkerüljem a kíváncsi nők pillantását, lefeküdtem a priccse, és letakartam a fejemet egy takaróval. Erős fejfájást éreztem, vér folyt az orromból. Szara Lazarevna Jakir mindig mellettem volt. Megnedvesített egy törölközőt hideg vízzel, az orromhoz tette, és halkán így szólt:

— »Hallgass, hallgass, próbálj meg semmit sem felfogni, vegyél rólam példát, én már hülye vagyok!«

Hirtelen Zemszkaja félbeszakította olvasását, és tekintélyes hangon felkiáltott:

— »Buharina! Menj, mosd fel a folyosót, ma rajtad a sor!«

De nem rajtam volt a sor, a sztarosza látta, hogy milyen helyzetben vagyok, megértette, hogy nem moshatom fel a folyosót. Ez szándékosan történt, hogy a besúgó jelenthesse visszautasításomat, amivel teljessé válik az »ellenforradalmi« jellemzésem.⁷¹

Ahogy Buharina később beszámolt róla, eleinte úgy érezte, hogy őt és fiát Nyikolaj I. Buharinnal együtt ölték meg. Elszomorította, hogy férjét a nép árulójának és kémnek titulálták.⁷² Buharina emellett beszámolt arról is, hogy levelet írt Sztálinnak, melyben azon álláspontját írta le, hogy nem hisz a férje pere során elhangzott vádakban, illetve nem érti, hogy Sztálin miért ölette meg férjét.⁷³ Nem tudjuk, hogy valaha is eljutott-e a levél a címzetthez.

1939-ben lehetőséget kaptak a nők arra, hogy kegyelmet kérjenek. A következők alapján kellett megfogalmazniuk kérelmüket: „az anyaország előtt beismerem bűnömet, hogy nem jeleztem a pártnak és a kormánynak férjem bűnözői tevékenységéről... kegyelmet kérek.”⁷⁴ Szofija Prokofjeva szerint a feleségek közül csak néhányan utasították el, hogy ilyen módon kérjenek kegyelmet. Ő is közéjük tartozott, és azért nem élt a lehetőséggel, mert nem tartotta sem magát, sem pedig férjét bűnösnek.⁷⁵ Emellett voltak olyanok is, akik panasszal akartak élni. Sokan viszont nem tették meg, mert úgy gondolták, hiábavaló.

⁷¹ ЛАРИНА 1989. 36.

⁷² РЕМНИСК 1988. <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1988/12/06/the-victory-of-bukharins-widow/c243f223-9da8-426a-84cb-b1877f9f0804/> (Letöltés: 2023. 08. 22.)

⁷³ РЕМНИСК 1988. <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1988/12/06/the-victory-of-bukharins-widow/c243f223-9da8-426a-84cb-b1877f9f0804/> (Letöltés: 2023. 08. 22.)

⁷⁴ ПРОКОФЬЕВА 1994. 63.

⁷⁵ ПРОКОФЬЕВА 1994. 63.

BUHARINA ÉLETE A TOMSZKI FOGSÁG UTÁN

Buharina miután elhagyta Tomszkot, először Szaratovba, majd Szverdlovszkba került. Ez idő alatt végre hírt kapott otthon maradt családtagjairól. Anyját még 1938 januárjában letartóztatták, Jurij fia ezért az apai nagyapához, Ivan Gavrilovics Buharinhoz került. Ugyanakkor még ebben az esztendőben Ivan Buharint is őrizetbe vették, aki a börtönben eltávozott az élők sorából. Jurij ezután Buharin más rokonaihoz, Larina Ida Grigorjevna-hoz és annak férjéhez, Borisz I. Guszmanhoz került. Ugyanakkor mivel Guszmanékat 1946-ban letartóztatták, Jurijt árvaházban helyezték el.⁷⁶

Buharina 1938 májusában megérkezett Novoszibirszkbe, ahol a Sziblagi NKVD 3. vizsgálati osztálya kihallgatási procedúrájának esett áldozatul. A kihallgató arra akarta rávenni, hogy vallja be, Nyikolaj Buharin ellenforradalmár volt, és hogy házasságuk csupán fikció volt, amelyen keresztül Buharin igyekezett elfedni azt a tényt, hogy feleségén keresztül kapcsolatot ápol az ellenforradalmi ifúsági szervezettel. Mikor Buharina azt felelte, hogy ezt az agyszüleményt cáfolja az a tény, hogy frigyükből fiú született, a vallató azt felelte, hogy azt még be kell bizonyítani, hogy valóban Buharin a gyermek apja.⁷⁷ A sziblagi börtönfogság alatt teljes letargia és magány lett úrrá Buharinán, akinek egyedül-létén csupán egy patkány javított, akivel megosztotta azt a kevéske kenyéradagot, melyet nap mint nap kapott.⁷⁸

Sziblagból szeptemberben Marijinszkba, majd Antibeszbe került. Utóbbiról később úgy nyilatkozott, hogy „ennek a tábornak a célja, hogy kiűzzön belőlünk egy démont – egy ellenforradalmi entitást.”⁷⁹ Egy rabtársa feljelentése miatt halál várt volna rá, ám a kivégzésről szóló ítéletet végül annullálták. Decemberben a lubjankai börtönbe vitték, ahol 1941-ig raboskodott. Onnan Butirkába, majd 1942-ben a Jajai lágérbe, Iszkityimbe került, ahol 1956-ig töltötte rabságát. Utóbbi helyen ismeretséget kötött Fedor Dmitrijevics Fagyjevvel, akivel új családot alapított, frigyükből egy fiú és egy lány – név szerint Nagyezsda és Mihail – született, ám idővel Fagyjevvel elragadta a halál.⁸⁰ Özvegye 1956-ban szabadult

⁷⁶ ПОМАЗИ-БÁRDONICSEK 2023. <https://ujkor.hu/content/boldog-vagyok-hogy-a-mai-napig-elek-az-igazsagossag-gyozott-de-semmi-sem-fakult-ki-az-emlekezetembol-anna-m-larina-buharina-elete-a-tomszki-fogsagban> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

⁷⁷ ЛАРИНА 1989. 59–60.

⁷⁸ ЛАРИНА 1989. 62.

⁷⁹ ЛАРИНА 1989. 134.

⁸⁰ ПОМАЗИ-БÁRDONICSEK 2023. <https://ujkor.hu/content/boldog-vagyok-hogy-a-mai-napig-elek-az-igazsagossag-gyozott-de-semmi-sem-fakult-ki-az-emlekezetembol-anna-m-larina-buharina-elete-a-tomszki-fogsagban> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

a szovjet „Szigetvilágról”, Kemerovóba utazott, hogy az ottani tiszuli faluban töltsen le kiszabott száműzetését. Akkoriban találkozhatott ismét Jurij nevű fiával, aki addigra már betöltötte a 20. életévét. Mivel Jurij csupán elenyésző időt tudott együtt tölteni édesapjával, amikor 1956-ban Kemerovóban találkozott édesanyjával, többször is igyekezett faggatózni nála, hogy ki is volt az apja?! Nagyszüleitől csupán annyit tudott meg, hogy egy forradalmár volt. Mivel édesanyja többször is próbált időt nyerni a válaszára, Jurij idővel megelégtelt anyja elodázását és azt mondta, „megpróbálom kitalálni, és te csak monddj igent vagy nemet.”⁸¹ Amikor végül a fiú tudomására jutott, hogy ki is volt szülőatyja, édesanyja annyit kért tőle, hogy ne adja tovább azt, amit megtudott édesapjáról. Jurij így is tett, ha kérdezték apja kilétéről, megesett, hogy azt felelte, ő egy professzor.⁸²

A lágerekről Buharin özvegye később úgy beszélt, hogy néha igencsak megdöböntőnek és irreálisnak bizonyultak a számára. Olykor úgy érezte, mintha ő lenne Alice Csodaországban. „Én, mint Alice Csodaországban egyre csak zuhantam és zuhantam a mély kútba, de vele ellentétben tudtam, hogy milyen szélességen és hosszúságon vagyok, és hogy nem Ausztráliában és nem Új-Zélandon, hanem a Szovjetunió nevű országban, a proletariátus diktatúrájának országában vagyok, ami azokban a napokban azt jelentette, hogy az abszolutista sztálinista monarchia országában vagyok.”⁸³

Szabadulása után szüntelenül küzdött első férje, Nyikolaj I. Buharin rehabilitációjáért, hosszú, részletes leveleket intézett Nyikita Hruscsovhoz és annak utódaihoz. A levelet 1961-ben nyújtotta be először az SZKP Központi Bizottságához.⁸⁴ Buharin özvegye mindeközben havi 100 rubel összegű nyugdíjból élt, ám nem egyedül lakott, édesanyjával egy kis lakásban szűkölködtek a Történettudományi Intézet közelében. Ám ezekben az időkben is több szomorú esemény sújtotta, először menyét, majd pedig tumor következtében Jurij nevű fiát is elvesztette. Csupán 1988-ban érte egyfajta vigasz, hiszen volt férjét, Nyikolaj I. Buharint végül rehabilitálták. Ezzel egyidejűleg nyugdíja is megemelkedett, elérte a 200 rubelt, ezáltal könnyebb megélhetést biztosítva.⁸⁵

⁸¹ REMNICK 1988. <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1988/12/06/the-victory-of-bukharins-widow/c243f223-9da8-426a-84cb-b1877f9f0804/> (Letöltés: 2023. 08. 22.)

⁸² POMÁZI-BÁRDONICSEK 2023. <https://ujkor.hu/content/boldog-vagyok-hogy-a-mai-napig-elek-az-igazsagossag-gyozott-de-semmi-sem-fakult-ki-az-emlekezetembol-anna-m-larina-buharina-elete-a-tomszki-fogsagban> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

⁸³ ЛАРИНА 1989. 61.

⁸⁴ POMÁZI-BÁRDONICSEK 2023. <https://ujkor.hu/content/boldog-vagyok-hogy-a-mai-napig-elek-az-igazsagossag-gyozott-de-semmi-sem-fakult-ki-az-emlekezetembol-anna-m-larina-buharina-elete-a-tomszki-fogsagban> (Letöltés: 2023. 12. 20.)

⁸⁵ REMNICK 1988. <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1988/12/06/the-victory-of-bukharins-widow/c243f223-9da8-426a-84cb-b1877f9f0804/> (Letöltés: 2023. 08. 22.)

Nyikolaj Ivanovics Buharin özvegye 1996. február 24-én szenderült örök álmra, holttestét a trojekurovszki temetőben helyezték örök nyugalomra. A Gulágon átélt emlékeit több memoárban is rögzítette.⁸⁶ Az 1989-ben megjelent Незабываемое című visszaemlékezésében úgy fogalmaz, hogy „Nyikolaj Ivanovics Buharinnal éltem életünk legboldogabb és legdrámaibb napjait. Az elmúlt hat hónap olyan nehéz volt, hogy minden nap, amit megélsz, egy évszázadnak számít. Amit most az olvasónak ajánlok, azt hosszú éveken át írtam, minden családi gondoktól és szorongásoktól mentes órát felhasználva. Minden, amit átéltem, egy napra sem hagyott el, felkavarta a lelkemet és megzavarta az elmémet.”⁸⁷ „Az emlékiratok nem lehetnek szubjektívek, de törekedtem arra, hogy őszinte legyek, és ebben a küldetésben rendkívül őszinte legyek. Biztos vagyok benne, hogy maga Nyikolaj Ivanovics támogatót volna, akinek összetett jellemében a legkisebb hamisság sem volt. Ezért remélem, hogy minden részlet [...] érdekelni fogja az olvasókat. És bocsássanak meg nekem ezeknek a részleteknek a túlzásáért és az elbeszélésemben az emlékezet impulzivitása által diktált akaratlan ugrásokért. Nem titkoltam a részleteket, amelyek talán meglepnek és elriasztanak valakit. De emlékszem valaki bölcs szavaira: »Ne várj többet az igazságtól, mint ami önmagában van.«”⁸⁸

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Visszaemlékezések, interjúk

LARINA, Anna 1994: *This I Cannot Forget: The Memoirs of Anna Larina, Nikolai Bukharin's widow*. W. W. Norton & Company.

VOLOVICH, Hava 1999: *My past*. In: Simeon Vilensky: *Till My Tale is Told. Women's Memoirs of the Gulag*. 241–278.

ВОЗВРАЩЕНИЕ. Интервью с вдовой Н.И. Бухарина // „Красное знамя”. 4 января 1989 г. <https://nkvd.tomsk.ru/content/editor/DOCUMENTS/МАТИРОЛОГ/Buharina/Vozvracshenie-Intervyu-s-vdovoj-Buhaina.jpg> (Letöltés: 2023. 12. 15.)

ВОЛОВИЧ, Хава В. 1989: *О прошлом // Доднесь тяготеет*. Вып. 1 : Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. Москва. 461–494.

⁸⁶ Emellett később interjút is készítettek vele. Lásd például: Возвращение. Интервью с вдовой Н.И. Бухарина // „Красное знамя”. 4 января 1989 г.

⁸⁷ ЛАРИНА 1989. 7.

⁸⁸ ЛАРИНА 1989. 8.

- ЛАРИНА, А. М. 1989: *Незабываемое*. Москва, АПН.
- МАРКОВА, Антонина Ф. 1991: Письмо бывшей узницы // *Уроки гнева и любви: Сб. воспоминаний о годах репрессий (20-е – 80-е гг.)*.
- НАДЕЖДИНА, Надежда А. 2006: «В памяти встает...» // *Китеж : проза, поэзия, драматургия, воспоминания* / сост. и автор вступ. ст. В. Б. Муравьев. Москва, Возвращение. 382–450.
- НОСКОВИЧ, Нина А. (Лекаренко) 2001: Воспоминания «придурка» / публ. и вступ. ст. Н. Р. Либерман // *Нева*. № 4. 165–183.
- НОСОВА, Ольга П. 2001: *В объятиях удава: Воспоминания узницы ГУЛАГа*. СПб., Изд-во СПбГТУ.
- ПРОКОФЬЕВА, Софья Е. 1994: Годы 1936–38 // *Уроки гнева и любви : Сб. воспоминаний о годах репрессий (1918 год – 80-е годы)* / сост. Т. В. Тигонен. - СПб. - Вып. 7. 37–66.
- УБОРЕВИЧ, Владимира И. 1991: *Из писем* // *Печальная пристань* / сост. Кузнецов И. Л. - Сыктывкар : Коми кн. изд-во. 308–316.
- УБОРЕВИЧ, Владимира И. 2009: 14 писем Елене Сергеевне Булгаковой / Сост. Ю. Кантор. – М. : *Время*. <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=13136> (Letöltés: 2023. 03. 09.)
- ШИСТЕР, Элла Б. 1991: ЧСИР / ... *Иметь силу помнить : Рассказы тех, кто прошел ад репрессий* / сост. Л. М. Гурвич. Москва, Моск. рабочий. 319–330.

Rendeletek, adatbázisok

- № 27 Оперативный приказ НКВД СССР № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины». 1937. // Кокурин, А. И. – Петров, Н. В.: *Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Москва, 2000. 114–118.
- № 29 Циркуляр НКВД СССР № 106 «О детях репрессированных родителей» 1938. // Кокурин, А. И. – Петров, Н. В.: *Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Москва, 2000. 120.
- № 30 Приказ НКВД СССР № 00689 «О порядке ареста жен изменников родины.» 1938. // Кокурин, А. И. – Петров, Н. В.: *Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Москва, 2000. 121.
- № 114 Приказ НКВД СССР № 001167 с объявлением «Положения о следственных изоляторах ИТЛ НКВД СССР» 1939. // Кокурин, А.

- И. – ПЕТРОВ, Н. В.: *Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Москва, 2000. 491–495.
- СИБИРСКИЙ ИТА (СИБУЛОН, Сиблаг). // *Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960: справочник* / составитель М. Б. Смирнов; под редакцией Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского. М., 1998. <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/r3/r3-315.htm> (Letöltés: 2021. 05. 04.)

Feldolgozások

- BELL, Wilson T. 2010: *Sex and Soviet Power in the Gulag of Western Siberia*. http://miamioh.edu/cas/_files/documents/havihurst/2010/bell.pdf (Letöltés: 2018. 04. 23.)
- BELL, Wilson T. 2011: *The Gulag and soviet society in Western Siberia, 1929–1953*. Doktori értekezés, Toronto Egyetem. https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/29921/1/Bell_Wilson_T_201106_PhD_thesis.pdf (Letöltés: 2018. 03. 20.)
- HORVÁTH Attila 2008: A szovjet család- és házassági jog. *Iustum Aequum Salutare* IV. 3. 55–63.
- KUN Miklós 1988: *Buharin*. XX. század, Szabad tér Kiadó.
- MIKELN, Miloš 1989: *SZTÁLIN a zsarnok élete*. Fehér Holló.
- POMÁZI-BÁRDONICSEK Dominika 2022: Általános emberi kiszolgáltatottság és túlélési stratégiák a Gulág női táboraiban (1934–1953). *Philos. Tudomány – Irodalom – Művészet*. Logos rovat. (1–2.) 51–75.
- POMÁZI-BÁRDONICSEK Dominika 2023: „Boldog vagyok, hogy a mai napig élek. Az igazságosság győzött. De semmi sem fakult ki az emlékezetemből.” – Anna M. Larina Buharina élete a tomszki fogságban. *Újkor.hu Velünk élő történelem. Portré rovat*. 2023. 09. 12. <https://ujkor.hu/content/boldog-vagyok-hogy-a-mai-napig-elek-az-igazsagossag-gyozott-de-semmi-sem-fakult-ki-az-emlekezetembol-anna-m-larina-buharina-elete-a-tomszki-fogsagban> (Letöltés: 2023. 12. 20.)
- REMICK, David 1988: The Victory of Bukharin’s Widow. *The Washington Post*. 1988. 12. 06. <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1988/12/06/the-victory-of-bukharins-widow/c243f223-9da8-426a-84cb-b1877f9f0804/> (Letöltés: 2023. 08. 22.)
- STANLEY, Alessandra 1996: Anna Larina, 82, the Widow of Bukharin, Dies in Moscow. *The New York Times*. 1996. 02. 26. <https://www.nytimes.com/1996/02/26/world/anna-larina-82-the-widow-of-bukharin-dies-in-moscow.html> (Letöltés: 2023. 08. 10.)

MAGYAR FOGLYOK AZ ADATBÁZISOKBAN

BIMBA BRIGITTA

A BEREKSZÁSZI JÁRÁS FALVAIBÓL SZOVJET FOGSÁGBA KERÜLTEK AZ ADATBÁZISOK TÜKRÉBEN

A szovjet rendszer rémtetteiről, az emberek kizsákmányolásáról, megfélemlítéséről, a polgári lakosság elleni erőszakos fellépésekről, szovjet kényszermunkatáborokba való hurcolásáról évtizedekig nem lehetett beszélni sem Magyarországon, sem Kárpátalján. A rendszerváltozás magával hozott egy enyhébb politikai légkört, néhány túlélő vállalkozott arra, hogy megírja a visszaemlékezését, és több történész, kutató ásta bele magát az addig titkosított levéltári iratok feltárásába. A téma elismert kutatóinak tollából számos monográfia, könyvrészlet, interjúkötet jelent meg, mely a kárpátaljai magyarok és németek internálását, hadifogoly- és kényszermunkatáborokba hurcolását tárja fel, azonban az elhurcoltak névsorát és az egyénekhez kapcsolódó személyes információkat, még csak mikrotörténeti szinten sem elemezte és adta közre senki ez idáig, ami a téma különös aktualitását adja.

A trianoni Magyarország megszállását követően a szovjetek a következő indítékokkal gyűjtötték be és hurcolták el az embereket: hadifogolylétszám-kiegészítés, etnikai tisztogatás, német származás okával történő elhurcolás. Bognár Zalán szerint a 172 ezer km²-es és 14,7 millió fős Magyarországról ezek alatt a gyűjtőfogalmak alatt mintegy 1 millióan kerültek szovjet (hadi)fogságba. Kétharmaduk katonaként, míg egyharmaduk ítélet nélkül lett elhurcolva. A visszacsatolt területekről fogságba esett civilek számát 80–100 ezer főre becsüli, ebből 30–40 ezret kárpátaljai magyar és német származásúnak tart, akiknek nagy része etnikai tisztogatás miatt került fogságba.¹ Ezt a számadatot támasztja alá a téma két jeles kárpátaljai kutatója, Molnár D. Erzsébet és Dupka György is. Míg Molnár D. Erzsébet inkább a 30 ezerhez közeli számot² tekinti irányadónak munkáiban, addig Dupka György a 40 ezret³ tartja valószínűbbnek. Kutatása-

¹ BOGNÁR 2016. 57–58.

² MOLNÁR D. 2015. 181.

³ DUPKA 2020. 26.

ikban a témát érintő ukrán és magyar történészek is hozzávetőleges számokról nyilatkoznak. S. Benedek András túlzónak tartja a 40 ezres adatot, ugyanakkor megállapítja, hogy 25 ezernél mindenképpen több kárpátaljai magyar és német nemzetiségű személyt hurcoltak el.⁴ Roman Oficinszkij viszont ezt tartja reálisnak, 25 ezer elhurcoltról ír.⁵ A valós számok teljes pontossággal meghatározhatatlanok, azonban a rendelkezésre álló források által megkísérrelhető a hozzávetőleges számok településenkénti megállapítása.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára 681 955 magyar nemzetiségű katona, illetve polgári személy nyilvántartó kartonját vásárolta meg az Orosz Állami Hadilevéltártól (RGVA) egy 2019. április 8-án kötött Magyar–Orosz Kormányközi Levéltári megállapodás keretén belül. 2021-ben a kommunizmus áldozatainak emléknapján a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) közreadta és online is mindenki számára elérhetővé tette a *Szovjetunióba elhurcoltak* című adatbázist.⁶

Jelen tanulmány⁷ 2063 szovjet fogságba került kárpátaljai személy ukrainai állami levéltárakban található adatainak, listáinak a felkutatását és összevetését tartalmazza az MNL online adatbázisában található „*Szovjet táborok magyar foglyai*” és „*A Szovjetunióból hazatért hadifoglyok névjegyzéke (1946–1949)*” (GUK), valamint a *katonakagulagon.hu*-n található adatbázisokkal.

A 2061 személy adatainak összefésülését kilenc beregszászi járásban található település – Bátyú, Bótrágy, Hetyen, Harangláb, Beregsom, Nagybégány, Mezókaszony, Zápszony, Rafajnaújfalu – tekintetében sikerült elvégezni.

Az egységes szempontrendszer kialakítása után személyenként 15 adatot tartalmazó összesített adatbázis jött létre. Ennek adatsoraiban felvezetésre került az adott személy neve, neve, születési dátuma, születési helye/lakhelye anyja, apja neve, fogságba esésének helye, fogságba eséskori státusza, fogolystátusza, a fogság helye(i), halálozás/életben maradás/hazaérkezés ténye és dátumai. A forrásmegjelölés oszlopba rövidítéssel kerültek be azok a levéltárak/adatbázisok, amelyekben fellelhető adatok kiegészítették a sorokat.

Az összesített adatbázis elkészítéséhez elsődlegesen a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban (KTAL) található 1945. július 3–5-i összeírás adta az alapot. *Iván Turjanicának* – az akkor jogi értelemben is hatalmat gyakorló Néptanács elnöké-

⁴ S. BENEDEK 1994. 72.

⁵ OFICINSZKIJ 2010. 246.

⁶ A Szovjetunióba elhurcoltak online adatbázisa a következő linken érhető el: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/gyujtemeny/szovjetunioba-elhurcoltak> (Letöltés: 2023. 04. 18.)

⁷ A kutatás a Magyar Nemzeti Levéltár megbízásából és támogatásával, valamint a Visegrad Scholarship Program segítségével valósult meg.

nek – a nevével fémjelzett *Turjanica-névsor* településenként lebontva tartalmazza mintegy 30 ezer kárpátaljai szovjet lágerekbe került személy névsorát. A névsorokat a helyi népbizottságok előjárói állították össze az elhurcoltak hozzátartozóinak segítségével. A nevek mellett csupán az illető születési éve, születési helye/lakhelye és amennyiben ismert volt, a lágerek helye lett még feljegyezve. A falvak többségében az illetékes hatóság képviselői 1. sz. és 2. sz. listát állítottak össze. Az 1. sz. listán azok szerepelnek, akik a magyar hadsereg kötelékében vonultak harctéri szolgálatra. Ebben az esetben a hozzátartozók valamelyik településről, katonai táborhelyről kapták a legutóbbi értesülést a magyar honvédekről. A 2. sz. listára azok kerültek, akiket civilként gyűjtötték össze, majd a szolvai, szambori és szanoki gyűjtőlágerekbe vittek. Mindkét lista a hozzátartozók hallomásból szerzett információin alapult, ezért a listán szereplő nevekhez kapcsolt lágerek pontos helyszíne több esetben nehezen vagy egyáltalán nem azonosítható.

Részleges összeírások és források a táborokban életüket vesztett katonák és civilek számát illetően készültek. Az adatbázisba a következő rövidítéssel kerültek felvezetésre:

- HIM – Az Oroszországi Föderáció részéről a hadisírokat gondozó Vojennie Memoriali társaság 1999-ben adta át a Hadtörténeti Intézetnek és Múzeumnak a 66 281 adatsorból álló, a szovjet hadifogoly- és internálótáborokban meghalt magyar hadifoglyok és internáltak nagy részének nevét tartalmazó orosz nyelvű, cirill betűs adatbázist. A HIM az adatbázist a katonakagulagon.hu⁸ oldalon tette közzé.
- SZEP – 1989–1993 között a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) jóvoltából településenként portabejárásokkal összeírták azoknak a névsorát, akik a Szovjetunió munkatáboraiiban haltak meg. A névsor először 1993-ban az Egyetlen bűnük magyarságuk volt című kötetben⁹ került kiadásra Dupka György összeállításában. Járásonként, azon belül településenként felsorolja és elkülöníti, hogy hány civil (mártír) és második világháborús katona halt meg a lágerekben. Az elhunytak neve mellett sok helyen fel van tüntetve az egyének születési dátuma is.
- LIMES – MÁLENKIJ ROBOT – GUPVI Északkelet-Magyarországról elhurcolt áldozatok névsora (1944–1945). A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutató-

⁸ A katonakagulagon online adatbázisa a következő linken érhető el: <https://katonakagulagon.hu/> (Letöltés: 2023. 04. 18.)

⁹ DUPKA 1993.

központjának kiadványa¹⁰ 2017-ben jelent meg. A kárpátaljai áldozatok esetében a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség 1989-ben kezdődött gyűjtőmunkája eredményeként létrejövő adatbázist használták, azonban csak a civilként elhurcoltak névsorát adták közre.

A tanulmány a történelmi események mentén, az elhurcoltak és fogságba esettek településenkénti számának hozzávetőleges meghatározása mellett egyéni és családi életutakba való betekintés mellett tesz kísérletet a tények bemutatására.

A szovjet kényszermunkatáborokba egyaránt, de többnyire nem egyidejűleg kerültek katonák és katonai szolgálatot sohasem teljesítő civilek is. A harci cselekményekben résztvevők általában korábban, vagy jóval később estek fogságba, mint a kollektív bűnösség vádjával megbélyegzett civilek, akiket csoportosan hurcoltak el.

Magyarország 1941. június 26-i hadba lépését követően az ország kötelékébe tartozó több ezer kárpátaljai hadköteles férfi is szolgálatot teljesített a Magyar Királyi Honvédségben. Sokan különböző frontszakaszokon, eltérő országokban és más-más időpontban estek fogságba. Ezt a túlélők visszaemlékezései is alátámasztják.

1944 őszén még nem volt teljesen nyilvánvaló, hogy a régió a Szovjetunió kötelékébe fog tartozni, annál is inkább, mivel 1943. december 14–18. között Moszkvában a csehszlovák-szovjet kormányközi tárgyalások alkalmával *Beneš* jogot formált arra, hogy a csehszlovák hadsereg „foglalja el a Köztársaság München előtti területét”, amibe Kárpátalja is beletartozott. Erről a szovjet féllel később meg is egyeztek. A hátorszáiban a cseh küldöttségnek jogában volt megszervezni a polgári közigazgatást. A szovjetek valós célja azonban Kárpátalja teljeskörű elfoglalása és megszállása volt. A terület hovatartozásának kérdése azonban csak azután került napirendre és keltett nézeteltérést a két szövetséges állam között, amikor a Vörös Hadsereg 1944 októberében „felszabadította” a régiót. A Nemece vezette kormánybizottság munkáját, mely október 27-én rendezkedett be Huszton, ellehetetlenítették. Létrehozták a Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártját, mely a helyi hatalmi szervekre, a népbizottságokra támaszkodva november 26-ra kongresszust hívott össze, ahol megválasztották Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsát és megszavaztatták az Ukrajnával való „újraegyesülést”. Néhány napra rá a csehszlovák kormányszerveket távozásra szólították fel.¹¹ Ungvár elfoglalása után Sztálin aláírásával ünnepi parancsot hoztak

¹⁰ DOBOS – MOLNÁR 2017.

¹¹ MÓRICZ 2001. 120.

nyilvánosságra, amely egyebek mellett egy „hadi szempontból fontos hídfőállás” elfoglalásáról szólt. Ungvárnál mintegy 2500 magyar és német katonát ejtettek foglyul.¹² A honvédek ezután a civilekkel keveredve a szolyvai gyűjtőlágerbe kerültek. A több száz ember között voltak bátyúiak is, köztük az 1908-as születésű Demjén Zsigmond is. Annak érdekében, hogy Kárpátalja bekebelezését zökkenőmentesen végrehajthassák és semmiféle ellenállásba ne ütközzenek, megtisztították a területet. Az etnikai tisztogatások legsúlyosabb megnyilvánulása volt az úgynevezett háromnapos „malenkij robot”. A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 12-i ülésén jóváhagyta a 0036. sz. szigorúan titkos rendeletet. A határozatban többek között a következő állt: „Egész sor településen német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek élnek, akiket ugyanúgy, mint az ellenség katonáit, le kell tartóztatni és hadifogolytáborba irányítani...” A határozat alapján született meg még ugyanazon a napon a Városparancsnokság 2. számú parancsa, amelynek értelmében 1944. november 14-től három napon belül a legközelebbi városparancsnokságon jelentkeznie kellett azoknak a katonáknak és tiszteknek, akik a magyar és a német hadsereg kötelékébe tartoztak, illetve minden 18–50 év közötti német és magyar nemzetiségű hadköteles férfinak is. Azzal hitegették őket, hogy mindössze három napot fognak dolgozni a németek által felrobbantott utak és hidak romjainak eltakarításán, újjáépítésén. Innen ered a „malenkij robot” kifejezés, amely azóta a kényszermunkára hurcolás fogalmát jelöli, mivel a kis munkát jelölő orosz kifejezés (malenkaja rabota) ekképpen rögzült a magyar köztudatban.¹³

Három napos kis munkára való jelentkezésre szólították fel Bátyú, Bótrágy, Harangláb, Hetyen, Beregsom, Mezőkaszony, Zápszony, Nagybéány és Rafajna-újfalú településeinek férfilekosságát is. Bátyúban egy regionális gyűjtőközpont alakítottak ki az egykori Lónyai-kastély területén, ahová többek között a vizsgált települések közül Bótrágy, Hetyen, Harangláb és Beregsom férfilekosságát is összegyűjtötték. „1944. október 18-án jött a parancs, hogy háromnapos „malenkij robotra” visznek bennünket [...] 18 éves voltam ekkor. Bátyúban kellett jelentkezni, ott gyűjtötték össze az embereket.”¹⁴ – emlékezett vissza Berec István hetyeni túlélő. A községekben általában falragaszokon jelent meg a felhívás, vagy kisbírók dobolták ki azt. Zápszonyban is falragaszok hirdették, hogy jelentkezni kell. „A jelentkezés halálbüntetés terhe mellett kötelező volt mindenki számára”¹⁵

¹² DUPKA 2020. 46–47.

¹³ VÁRADI 2019. 103–104.

¹⁴ Berec István hetyeni túlélő visszaemlékezése. In DUPKA 2017. 66.

¹⁵ MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O 134966/1945.

– írták meg 1945 tavaszán a magyar Külügyminisztériumnak az otthonmaradt nők és idősök. Sokan önként jelentkeztek a parancsnokságokon, de voltak családok, ahol a megtorlástól tartva indították útnak a férfiakat.

A kilenc településről az összesített adatok alapján 2063 személy került szovjet fogságba. Amennyiben csak a Turjanica-névsor állt volna rendelkezésünkre, 1429 személyről tudnánk azt, hogy katonaként vagy civilként elhurcolták. Az MNL adatbázisa (GUK) szerint pedig ennél még kevesebb, 1061 férfiről bizonyítható, hogy megjárta a szovjet munkalágereket. Ez azért lehet, mert kevesebben értek el a céllágerekig, mint ahány embert útnak indítottak, így sokkal kevesebb személyi karton készült, amely alapján azonosíthatóak lennének. A két forrásbázis között többnyire 45–60%-os az átfedés, melyet kiegészítenek az elhunytakról készült listák (SZEP, LIMES, HIM). Vannak azonban olyan személyek, akik az öt lista közül csak egyiken szerepelnek, így nem támasztható alá a fogságuk más forrással. Haranglábról például az összefésült adatok alapján 85 férfi került szovjet fogságba. Az 1945 júliusában összeírt Turjanica-névsorban 62 haranglábi neve szerepel.¹⁶ A GUK-ban 31 személyt lehetett csak megtalálni a 62-ből, de további 20, a településen született vagy lakott személy neve is előkerült. Nem csak a két forrásbázis között van átfedés. Három elhunyt katonán kívül – akiknek a neve csak a HIM adatbázisban található meg – további 12-ét, akik a SZEP, LIMES és/vagy HIM listákban szerepelnek, alá lehet támasztani más KTAL és/vagy GUK forrással is.

Az összesített listába azok kerültek be, akik a vizsgált településeken születtek és/vagy laktak, vagy ott estek fogságba. A 2063 személy közül 1495 ott is élt, ahol született, viszont nem minden esetben esett ugyanott fogságba. Abban az esetben, ha katonai szolgálatot teljesített a front bármely szakaszán, elfoghatták. Egy példán szemléltetve: Nyeste József Bátyúban született és lakott. 1944 decemberében a 24/1 gyalogezred katonájaként Magyarországon, Máriaújfaluban állomásozott, 1945 márciusában pedig Szentgotthárdnál fogták el a szovjetek. Tehát a fronton, szolgálatteljesítés közben esett fogságba, de ettől függetlenül bátyúi áldozatként tartjuk számon.¹⁷ Voltak, akik családi okból, munkahelyi kinevezés vagy egyéb miatt költöztek el a születési helyükről és éltek már rövidebb vagy huzamosabb ideje egy másik településen, ahonnan majd elhurcolták őket. A második bécsi döntést követően több állami tisztviselőt helyeztek ki munkavégzés céljából Kárpátaljára. Ezeknek a tisztviselőknek a nagy része a családjával együtt érkezett és telepedett le a területen, akik közül többeket

¹⁶ KTÁL F.R-14., op.1., od.zb..220

¹⁷ Nyeste József bátyúi túlélő visszaemlékezése. In BAGU 2004. 99.

a helyiekkel együtt hurcoltak el a „háromnapos munkára”. A helyi népi bizottságok által összeállított listákon elvéve olyan személyek is szerepelnek, akik semmilyen módon nem kötődnek egy-egy településhez, csupán ott estek fogságba, amire csak abban az esetben derül fény, ha az adott fogolynak a GUK-kartonját is megtaláltuk. A 2063 elhurcolt közül 1773 személyt tekintünk tehát ténylegesen a vizsgált települések áldozatainak, 290 fő vélhetően vagy alátámaszthatóan csak az adott településen esett fogságba, de nem ott született és nem is ott lakott. (1. táblázat)

	Bátyú	Bótrágy	Harangláb	Hetyen	Kaszony	Bégány	Rafajna	Som	Zápszony	Össz.
	356	299	85	157	494	291	118	169	94	2063
A településen született és ott is lakott	240	224	71	118	307	222	92	142	79	1495
Nem a településen született, de ott lakott	37	23	8	18	120	47	13	8	4	278
A településről hurcolták el, de nem ott született és nem is ott lakott	79	52	6	21	67	22	13	19	11	290

1. táblázat: A szovjet fogságba került személyek születési helye/lakhelye és számának településenkénti megoszlása

A szigorúan titkos 0036. parancs és kiegészítő parancsa értelmében a mozgósítás a 18-50 év közötti korosztályt érintette. A szovjetek az összegyűjtések során ezt csak Rafajnaújfaluban és Zápszonyban tartották be. A további hét településről vittek el 18 évnél fiatalabb és 50 évnél idősebb férfiakat is. A legfiatalabb a Bátyúból 1944. november 18-án elhurcolt Kosztyu József¹⁸ volt, aki 1929-ben született és csupán 15 éves volt, amikor jogtalanul útnak indították a „három napos kis munkára”. (1. illusztráció) A legidősebb személy egy kaszonyi férfi volt, aki 1883-ban született, tehát 61 évesen került az elhurcoltak közé.¹⁹

¹⁸ MNL OL X 10874/422659.

¹⁹ KTÁL F.R-14., op.1., od.zb. 220

Kosztju József - ? | Csehszlovákia, Bereg megye, Bogyu, 1929

HU MNL OL X 10874

Azonosító	422659
Név	Kosztju József
Vezetéknév (gépi átírás)	Kosztju [1.00], Kosztju [0.84], Kasztju [0.64], Kosztjo [0.64], Kostyo [0.88], Kostyo [0.88] - Костю
Utónév (gépi átírás)	József - Юзеф
Apai utónév (gépi átírás)	Ferenc - Ференц
Nemzetiség	magyar - мадыар
Rendfokozat	? - б/зв.
Születési hely (gépi átírás)	Csehszlovákia, Bereg megye, Bogyu - Bogyu [0.60], Bocu [0.44], Bodu [0.44], Bedó [0.22] - с. Бато, общ. Бегер, Чехослов.
Születési év	1929
Fogságba esés helye (gépi átírás)	internált járás, Bogyu - Bogyu [0.55], Bocu [0.40], Bodu [0.40], Bedó [0.20] - интернирован. с. Бато
Fogságba esés időpontja	1944.11.26
Fogolytábor	183. sz. tábor - лагерь № 183
Kapcsolódó táborok	> 183 sz. Boriszov hadifogolytábor, Belorusz SZSZK / L-183

1. illusztráció: Kosztju József, 15 éves bátyúi elhurcolt Guk adatlapja
(MNL OL X 10874/422659.)

Kárpátalja területén nem voltak hadifogolytáborok, csupán hadifogoly-átvevőhelyek. Ilyen átvevőhely volt Perecsenyen, Huszoton és Szolyván. A legtöbb embert, mintegy 15–18 ezer személyt Szolyván, a 2. számú gyűjtőtáborban helyeztek el egy egykori magyar kaszárnya épületében. A hadifoglyok átvevőhelyei és a gyűjtőtáborok a front lágerrendszerét alkották, amelynek Szamborban volt a központja, és amely először a Szovjetunió belügyi népbiztosságának hadifoglyok és internáltak ügyeivel foglalkozó osztályához, később pedig az NKVD hadifoglyok és internáltak ügyeivel foglalkozó főosztályához tartozott. Innen szállították tovább a foglyokat a céllágerbe.²⁰ Volt olyan, aki néhány napot, de volt olyan is, aki akár heteket tartózkodott Szolyván. Az egykori gyűjtőtábor helyét a kárpátaljai magyarság Golgotájának is nevezik, ugyanis rengeteg ember pusztult itt el az élelem, a vízhiány, a rossz higiéniai körülmények és a járványok miatt. Hogy pontosan hányan haltak itt meg arról nincs adat, de a front katonai tanácsa a munkácsi manifesztum elfogadása után látványos akciót hajtott végre. Több mint 3000 gyengélkedőt és „tévesen őrizetbe vett személyt” engedtek haza a lágerből. Mocsalov Voronovhoz, a hadifoglyok és internáltak ügyeivel foglalkozó főosztályvezető-helyetteséhez intézett 1945. február 9-i 0327. sz. jelentésben az áll, hogy 1945. január 6-tól 31-ig szabadon bocsájtottak 907 szláv nemzetiségű, 21 zsidó, 1795 magyar nemzetiségű 45 éven felüli, 609 magyar nemzetiségű rokkant, 6 kommunista, 41 sóbányász-szakembert, továbbá a Nagybocksói

²⁰ DUPKA 2009. 6–7.

Vegyí Üzem három szakemberét.²¹ Többségüket betegen engedték el, de voltak, akiknek már csak a holttestét vitték haza a hozzátartozók, hogy tisztességesen eltemessék, mert a lágerekben jeltelen tömegsírokba kerültek volna. A Bátyúból elhurcolt Szabó András holttestét a lánytestvére vitte haza Szolyváról. Egy másik helyi elhurcolt, Baráté Albert pedig betegen került haza, de nem sokkal később otthon meghalt, állítólag attól a cukortól, amit a lágerben direkt etettek velük, és amelyben üvegszilánkok voltak.²² A otthoniak közül sokan ezektől a hazabocsájtott személyektől tudtak meg valamilyen hírt a hozzátartozójukról. A Bótrágyról elhurcolt Molnár Sándor lányának visszaemlékezése jól példázza ezt: „Szolyváról engedtek haza néhány idősebb embert, akik hozták a hírt a többiekéről. A bányai állomáson rengeteg asszony volt, kegyetlenül sírtak, ordítottak, mikor a vagonról lekiabálták a halott hozzátartozói nevét”.²³ A kaszonyi születésű Tekermann Józsefnek is szerencséje volt, hazaengedték Szolyváról – derül ki a lánya visszaemlékezéséből, aki korábban csatlakozott a falu azon asszonyaihoz és lányaihoz, akik ellátogattak a gyűjtőlágerhez és élelmet vittek a hozzátartozóiknak. A családtagok egy kis idő múlva megtudták, hogy Szolyván tartják fogva a férfiakat és félelmet nem ismerve indultak el hol gyalogosan, hol szekereken, hogy valahogy segítsenek rajtuk. Bár személyesen nem találkozhattak, akinek szerencséje volt, a kerítésen keresztül válthatott velük néhány szót. Az élelmet szekerekre rakták és a katonák továbbították a táborba. Sokszor csak megtizedelve, vagy egyáltalán nem kapták meg a foglyok a küldött csomagokat.²⁴ Nyeste Gábor Szolyván raboskodó bányai elhurcolthoz 10-szer kelt útnak felesége, de amit vitt, sosem adták át a katonák. Egyszer sikerült találkozniuk, amikor épp a rabkórházba vitték a férfit, mert már nagyon beteg volt, elkapta a tífuszt. Odaadta a feleségének a bekecsből készült kabátját, hátha ő otthon hasznát veszi, ettől azonban a felesége is elkapta a fertőző betegséget. Gyógyulása idején hónapokig el volt zárva a gyerekeitől, akikre addig a nagynénjük vigyázott. A szovjet megtorló gépezet így tett tönkre családokat. Három gyermek majdnem teljesen árván maradt, az apjukat elvitte a tífusz, majd jeltelen tömegsírba temették több száz olyan társával együtt, akik meghaltak a szolyvai lágerben.²⁵ Azok az emberek, akik valamilyen oknál fogva hazakerültek Szolyváról, vagy meghaltak a lágerben, nem kerültek be az elhurcoltak listáiba.

²¹ DUPKA 2009. 18.

²² Interjú Bolyog Verával. Bányú, 2018. 10. 11. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

²³ Interjú Molnár Gizellával. Bótrágy, 2018. 10. 16. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

²⁴ BIMBA 2018. 86–88

²⁵ OROSZ 2017. 28–39.

Az embereket fűtetlen marhavagonokban, étlen, szomjan szállították sokszor heteken át a célállomásokba, azokba a táborokba, amelyek még nem voltak teljesen feltöltve. Hogy milyen nehéz körülmények között kellett a raboknak utazni, arra az egyik túlélő felesége így emlékezett: „Volt egy konzerves doboza, mikor szállították kifelé a lágerbe abba pisilt bele és azt nyalta, a fagyos pisit, mert nem kaptak inni.”²⁶ A munkaképesek egy részét 1945. január 21-én vagonírozták be és szállították Novij Szamborba.²⁷

Arról, hogy a férfiakat Szolyváról hová szállították tovább a hozzátartozók nem sokat tudtak. Ezt tükrözi az 1945 nyarán összeállított Turjanica-névsor is, amit a helyi népbizottságok képviselői a családtagokkal együtt állítottak össze. Azt a rubrikát, amiben az elhurcolt fogságának a helyét kellett feltüntetni üresen hagyták, vagy azt írták bele, hogy nem rendelkeznek információval²⁸ a fogságba esett vagy internált rokon tartózkodási helyét illetően. Előfordult az is, hogy csak annyit diktáltak be, hogy szovjet munka- vagy katonai lágerben²⁹ van az érintett családtag. A civil internáltak esetében a legtöbbször Szolyva, Szambor³⁰ vagy Szanok van megjelölve, és ismeretes is, hogy őket elsődlegesen ezekbe a gyűjtő- és elosztólágerbe irányították, majd onnan szállították ki a Szovjetunió különböző területein létrehozott táborokba.

Arról, hogy valakit civilként internáltak, vagy katonaként esett fogságba onnan bizonyosodhatunk meg, hogy kiszűrjük ezekből a rubrikákból azokat a magyarországi településeket és városokat, ahol bizonyítottan hadifogolytáborok működtek, és akkor szinte biztosra vehetjük, hogy az adott személy nem civil internáltként, hanem magyar katonaként esett szovjet fogságba. Olyan magyarországi helységnevekkel találkozunk a listákban, mint Baja, Cegléd, Budapest, Nagykanizsa, Székesfehérvár stb. Ugyanakkor a tágabb értelemben vett megnevezések is erre utalnak, mint például a Magyarország, magyar katona. A GUK-adatlapokat figyelembe véve a fogságba eséskori státusznak a feltüntetése mellett szintén árulkodó jel arra irányulóan, hogy az illető katonaként esett fogságba, hogy nem egy kárpátaljai településnév, hanem egy magyarországi, esetenként ausztriai, németországi, romániai vagy egyéb helységnevé van beírva a fogságba esés helyéhez.

Egyes települések esetében elég pontosan meg tudjuk állapítani a hadifogolyok számát a KTAL listái alapján, mivel őket a civil internáltaktól elválasztva

²⁶ Interjú Bolyog Verával. Bátyú, 2018. 10. 11. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

²⁷ STARK 2006. 60.

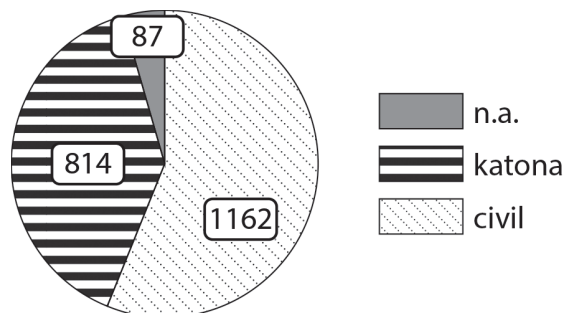
²⁸ Harangláb, Rafajnaújfalu, Beregsom, Zápszony

²⁹ Bótrágy

³⁰ Bátyú, Heteny

írták össze. Ez alapján Harangláb községben 32 fő internáltként, 30 hadifogolyként volt nyilvántartva, míg Rafajnaújfaluból a jegyzék szerint 48 hadifogoly és 45 civil internált volt fogságban. A települések többségénél, így Bátyú, Bótrágy, Harangláb, Heteny, Mezőkaszony és Beregsom esetében sem a fentiek alapján állították össze a lajstromot, hanem ömlesztve, ahol a katonák keverednek a civilekkel, azonban ebben az esetben támpontul szolgál az utolsó rubrika, ahol az említett tábor vagy az arra utaló megjegyzés szerepel.³¹ Nemcsak a hiányos információkat pótolják, de ki is bővítik a fogságba került személyek listáit a célágerekben felvett személyi (GUK-) adatlapok. A kiállított dokumentumokon szerepel az adott személy fogságba esés kori státusza, vagyis rendfokozata. A szolgálatot teljesítő katonák esetében olyan fokozatokat különböztethetünk meg, mint honvéd, szakaszvezető, őrzetű, százados, hadnagy. A civilként elhurcoltak esetében pedig az van feltüntetve, hogy polgári személy.

A kilenc település tükrében az összesített adatokból hozzávetőlegesen megállapítható, hogy 1162 férfi civilként került hadifogolytáborba, míg 814-en a KTAL külön listáin, vagy a GUK-adatlapokban feltüntetett rendfokozatok alapján katonaként estek fogságba. 87 személy esetében nem lehet pontosan megállapítani a tényleges státuszt. (2. illusztráció)

2. illusztráció: Az elhurcoltak fogságba esés kori státusza

Nehezíti ezt, hogy a szovjetek valójában nem tettek különbséget a civilként vagy katonaként elhurcoltak között. A civilek közé keveredhettek katonák is, akik vagy Csap és Ungvár szovjetek általi elfoglalása során estek harc közben fogságba, vagy sebesültként különböző kárpátaljai hadikórházakban ápolták őket és onnan gyűjtötték be a szovjetek,³² esetleg szabadság, a Kárpátokból való visszavonulás, vagy dezertálás miatt tértek haza otthonaikba. Ezeket a foglyokat a „háromnapi

³¹ KTÁL F.R-14., op.1., od.zb.220

³² MOLNÁR D. 2017. 151–152.

munkára” toborzott civilekkel együtt többnyire a szolyvai gyűjtőlágerbe irányították. Valójában az első példa kivételével a többieket nem lehetett volna hadifogolynak minősíteni az 1929-es genfi konvenció és a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa által 1941. július 1-jei szovjet 1798-800 T (Titkos)! rendelet értelmében. Utóbbi kimondja, hogy: „Hadifogolynak minősülnek a Szovjetunióval hadiállapotban lévő államok fegyveres erejéhez tartozó mindazon személyek, akik katonai tevékenység során estek fogságba...”³³ A hadifoglyok és internáltak közti különbség értelmezésében fennálló zavart az adja, hogy a dokumentum folytatásában az áll, hogy hadifoglyoknak minősülnek a Szovjetunióval hadiállapotban lévő „országoknak a Szovjetunió területére internált polgári személyei” is.³⁴

A vizsgált kilenc településről a hadifogolynak minősített civilként elhurcolt, vagy fogságba esett személyeket a szambori gyűjtő- és elosztólágerből, vagy egyenesen a frontról többnyire a következő Szovjetunióbeli területekre, GUPVI-céllágerekbe szállították:

Belorusz SZSZK: Boriszov, Gomel, Orsa, Vityebszk, Bobjurszk

Szverdlovszki terület: Krasznouralszk, Kamenszk, Ljohiva

Donyecki terület: Jenakijevo, Konsztantynovka, Sztalino, Mariupol,
Makajevka, Szofijevka, Kramatorszk

USZSZK: Kijev, Krasznij Lucs, Hodorov, Liszicsanszk, Szevasztopol,
Szimferopol, Odessza

A hetyeniek többsége Krasznouralszkba került, 1945. január 9-én érkeztek meg a fogolytáborba. Az út során a 200 fogoly közül 130-an meghaltak. „Az örök csak annyi időre nyitották ki a vagon ajtaját, míg kiszedték a halottakat. Egy életre megjegyzem a kaput jeszty kifejezést”³⁵ – emlékszik vissza a hetyeniek szenvedéstörténetére Berec István túlélő.

A civilként elhurcoltak jelentős hányada a belorussziai Boriszovba került. „A boriszovi lágert úgy emlegették, mint halálláger. Itt nem krematóriumokban égették el az embereket: elasztak az éhségtől”³⁶ – emlékezett vissza egy bátyúi túlélő, aki 38 társával együtt ebbe a lágerbe került. Közülük 15-en haltak meg és kerültek tömegsírba. Az elhalálozás mérhetetlenül nagy arányáról ad tanúbizonyságot, hogy elmondása alapján az 5000, nagyjából magyar nemzetiségű fogolyból – de raboskodtak ott németek, románok és szerbek is – körülbelül 1000 ember élte túl az első telet.³⁷

³³ BOGNÁR 2021. 42.

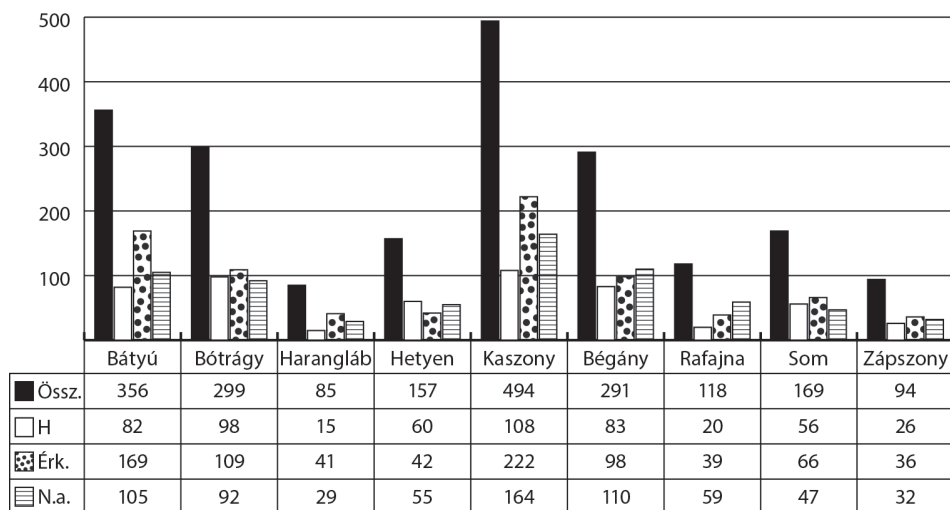
³⁴ VARGA 2006. 55–59.

³⁵ Berecz István hetenyeni túlélő visszaemlékezése. In DUPKA 2017. 66.

³⁶ Nyeste Béla bátyúi túlélő visszaemlékezése. In BAGU 2004. 82.

³⁷ Nyeste Béla bátyúi túlélő visszaemlékezése. In BAGU 2004. 82.

A fogságba került 2063 kárpátaljai férfi közül legkevesebb 548-an meghaltak (h), 822-en hazatértek (érk.), 693 személy további sorsa pedig ismeretlen (n.a.). Településként ezek a számok a következőképpen oszlanak meg. (2. táblázat)

2. táblázat: A szovjet lágerekben meghalt/hazatért személyek száma településként

Néhány településről az emberek végső elkeseredésükben még 1945 tavaszán is Budapesttől és a magyar kormányzervektől kérték és várták a közbenjárást és a segítséget. A zápszonyiak 1945. május 13-án az Ideiglenes Nemzeti kormány miniszterelnökének, Dálnoki Miklós Bélának címezték a levelüket: „Alulírott zápszonyi /Bereg vm./beregszászi járás/ lakosok azon tiszteletteljes kéressel járulunk Excellenciádhoz, kegyeskedjék illetékes helyen előterjeszteni azon alázatos kérelmünket, hogy a Vörös Hadsereg által 1944 novemberében elszállított hozzátartozóinkat minél előbb visszaengedjék otthonaikba.”³⁸ Indokolták ezt azal, hogy „az elszállított egyének munkás polgárok voltak, politikával soha nem foglalkoztak”, még nagyobb fájdalommal a sorok mögött éreztették azt, hogy a „családjuk az amúgy is nehéz megélhetési viszonyok mellett férfi nélkül pusztulásnak néz elé”.³⁹

A magyar kormány nem csak a magyarországi, de a határon túl rekedt magyar foglyok mentési akcióiban is közreműködött. Dálnoki Miklós Béla többször is panaszt tett a szovjet kormánynál az elhurcoltak ügyében. 1945. január 7-i levelében kérte a Beregszászból és a beregszászi-vásárosnaményi műúttól keletre eső

³⁸ MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O 134966/1945.

³⁹ MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O 134966/1945.

területekről internált polgári személyek hazabocsájtását is.⁴⁰ Ami a magyar kormány közbenjárását, többszöri szóbeli és írásbeli kérését illeti, a szovjet félnél annyi eredményt hozott, hogy 1946-tól engedélyezték a hadifogoly- és internálótáborokban tartózkodók levelezését a hozzátartozóikkal. A cenzúrázott levelek néhányára ért csak célba, azok többnyire pár sablonos mondatból álltak arra vonatkozóan, hogy „életben vannak és jól vannak” a férfiak.⁴¹ Az elhurcoltak minimális hányada már 1945 őszének elején visszatért Kárpátaljára, erről a Munkás Újság egyik szeptemberi számában beszámolt. Az elbocsájtásokat Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának számlájára írta, amely közbenjárt a budapesti, bukaresti és a szovjet belügyi népbizottságnál, aminek következtében haza térhetett szeptember 6-án a foglyok első csoportja.⁴² Az első csoporttal érkezett haza a Krím-félszigeten raboskodó mezőkaszonyi Molnár Károly és édesapja is. A túlélő emlékei szerint néhány nappal szeptember 6. előtt érkezhettek, már 1945. augusztus 28-án beértek Mezőkaszonyba. „Mi voltunk az elsők, akik hazajöhettünk az orosz lágerből [...] Feltűnő volt, hogy az egészségesebbjét hátrahagyták, hogy még dolgozzanak.”⁴³ Máramarosszigeten keresztül érkeztek meg több fogolytársukkal együtt Szegedre. Itt állították ki számukra azt az igazolást, amivel hazatérhettek.⁴⁴

Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának elnöke, Ivan Turjanica is próbált közbenjárni az szabadon bocsájtásokat illetően, kérelemmel fordult Nyikita Hruscsov ukrainai pártvezérhez, kérve a hadifogolytáborokba hurcolt kárpátaljai polgárok szabadon bocsátását. Továbbá 1945 júliusában elrendelte a településeken nem tartózkodó hadifoglyok és internáltak összeírását, minek következtében kiderült, hogy mintegy 30 ezer⁴⁵ ember hiányzott. Az életben maradtak zöme csak 1946–1949-ben térhetett haza. A rafajnaújfalui Magyar János sem szabadult korábban: „1947-et írtunk, amikor egyszer csak üzentek utánam, hogy mehetek haza. Nem hittem, mert az én csoportomból senki más nem kapott még hazautazási engedélyt. Majdnem összeestem, amikor kiderült, hogy 28 hónap rabság után végre mehetek haza.”⁴⁶

A bizonyítottan hazatért 822 személy közül 1945–1947 között évente 200–300 személy jött haza, 1948-ban már jóval kevesebb, mindössze 49 ember tért haza, és még 1949-ben is volt nyolc személy, aki közel öt év rabság után szabadult.

⁴⁰ BOGNÁR 2017. 365–366.

⁴¹ BOGNÁR 2018. 679.

⁴² M. TAKÁCS 1994. 66.

⁴³ Molnár Károly mezőkaszonyi túlélő visszaemlékezése. In DUPKA 2017. 136–137.

⁴⁴ Molnár Károly mezőkaszonyi túlélő visszaemlékezése. In DUPKA 2017. 136–137.

⁴⁵ MOLNÁR D. 2015. 116–117.

⁴⁶ Magyar János rafajnaújfalui túlélő visszaemlékezése. In DUPKA 2017. 35.

Az összesített adatbázis elkészítése során hibalehetőségre adhatott okot a cirill betűs kézirat (GUK-karton) esetenkénti olvashatatlansága, helytelen értelmezése és annak a gépi algoritmus általi pontatlan fordítása. Utóbbi algoritmus a születési és fogságba esési helyek fordításánál Bátyút, mint településnevet legkevesebbszer 32 változatban fordította le helytelenül. Bátyú helyett a következő átiratokkal találkozhatunk: Radoma, Bathó, Bertis, Badjevó, Masevo, Batta, Bosna, Bugyasevo, Bagola, Bana, Bogcha, Bauty, Baity, Baté, Vat, Bota, Batala, Bajuc, Banu, Babiu, Botezu, Bos, Bala, Bolobra, Bodu, Bay, Bagi, Badin, Bajna, Bagi, Basevo, Szacsva. A további nyolc településnév-nél is arányosan érvényes a megállapítás. Bótrágyot sok esetben Bouriának, Haranglábot Horanszkanak, Hetyent Cseténynek, Mezőkaszonyt Tyukásznak, Nagybégányt Nagybuscánynak, Rafajnaújfalut Rapanovnak, Beregsomot Bereknek, Zápszonyt Zajzonnak fordította.

A vezeték- és keresztnevek fordításánál is találkozhatunk hibákkal. A teljesség igénye nélkül néhány: Demjén – Demény, Domán, Demján, Gyemcsil, Gyömrei; Sütő – Suta, Schütt; Tóth – Tot, Taut; István – Stefán; Mihály – Mihail; Jozsif – József.

Az eredeti GUK-kartonokon az elhurcolt vagy fogságba esett személy születési helye mellett fel van tüntetve a lakhelye is, ami az elektronikus adatlapokra nem került átírásra. Abban az esetben, ha nem fésüljük össze a kettőt, az lehetőséget ad arra, hogy tévesen vagy duplán kerüljön be egy vagy akár két település listájába is az adott személy.

Néhány fogoly nevéhez eleve két vagy akár több karton is tartozik, mivel voltak, akiket átszállítottak egyik táborból a másikba. Ilyenkor az adatok többsége megegyezik, eltérés a táboroknál és a távozás dátumainál figyelhető meg, de feltelezhető, hogy egyazon személyhez tartoznak a kartonok.

Nem állapítható meg egyértelműen, hogy a túlélőkhöz vagy az áldozatokhoz soroljuk azokat, akiknek a GUK-adatlapján az szerepel, hogy szabadon bocsájtották, a SZEP, LIMES és vagy HIM listáiban pedig mártírként szerepelnek.

Kimaradnak az áldozatok soraiból és listáiból azok, akiket néhány hét után szabadon engedtek a gyűjtő- vagy elosztólágerekből, sikerült megszökniük vagy meghaltak ugyanitt, úton a lágerek felé vagy a fronton. Az 1945 nyarán településenként összeállított listákból is kimaradtak, és GUK-kartonjuk sem készült, mivel nem értek el a céllágerekig.

A hiányosságok, a cirill betűs szavak esetenkénti értelmezhetetlensége, pontatlan fordítások, megduplázódott vagy többszörözött kartonok ellenére sokkal pontosabb és árnyaltabb képet kaptunk településenként az elhurcoltak számát illetően. A falvanként összeállított korabeli listák és a rendszerváltozás

után összegyűjtött mártírok névsora kiegészülve a Szovjetunióbeli táborokban kiállított személyi adatlapokkal együttesen azt mutatják, hogy jóval több személy került „hadifogságba”, mintha egy-egy forráscsoportot vizsgálva vonnánk le következtetéseket.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL)
KTÁL F.R-14., op.1., od.zb..220

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
Külügyminisztériumi Hadifogoly Osztály iratanyaga (KÜM HDF. O):
MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O 121.817/1945.

Interjúk

Interjú Bolyog Verával. Bátyú, 2018. 10. 11. A hangfelvétel a szerző tulajdona.
Interjú Molnár Gizellával. Bótrágy, 2018. 10. 16. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Feldolgozások

BAGU Balázs 2004: *Életutak*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

BIMBA Brigitta 2018: Az otthon maradt nők sorsa az 1944. őszi elhurcolások időszakában. In Marcsák Gergely (szerk.): *„Nevük élni fog nemzedékről nemzedékre...” Múltidézés a Kárpát-medencében: szovjet katonai megtorlás, GULÁG- és GUPVI-táborok, áldozatok, emlékhelyek*. Ungvár–Budapest, Szovlyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó.

BOGNÁR Zalán 2016: Szovjet hadműveleti kudarcok – civilek tömeges elhurcolása Magyarországon. In Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában*. Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. 56–74.

BOGNÁR Zalán 2017: *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946*. Budapest, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.

BOGNÁR Zalán 2018: *„Málenkij robot”. A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Kairosz Kiadó.

- BOGNÁR Zalán 2021: 1 milliónál több vagy kevesebb? A második világháború időszakában szovjet hadi(fogságba) vetett magyar állampolgárok – katonák és civilek – létszáma, összetétele és embervesztése a magyar és szovjet források tükrében. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *GUPVI, GULÁG – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20*. Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága. 30–63.
- DOBOS Sándor – MOLNÁR Ferenc (szerk.) 2017: *MALENKIJ ROBOT – GUPVI. Északkelet Magyarországról elhurcolt áldozatok névsora (1944–1945)*. Beregszász–Ungvár, „RIK-U” Kiadó.
- DUPKA György (összeáll.) 1993: *Egyetlen bűnünk magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946)*. Ungvár–Budapest, Patent–Intermix.
- DUPKA György 2009: „Népünk temetője: Szolyva”. Ungvár.
- DUPKA György (összeáll.) 2017: *Egy eltűnt férfigeneráció nyomában a GUPVI-GULÁG kárpátaljai túlélőinek vallomásaiból*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- DUPKA György 2020: *A kárpátaljai magyarság és németiség elhallgatott tragédiája 1944–1946*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- M. TAKÁCS Lajos (összeáll.) 1994: *Aprópénz a történelem színpadán. A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945–1948*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- MOLNÁR D Erzsébet 2015: *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiiban (1944–1953)*. Doktori (PhD) értekezés, Debreceni Egyetem BTK 2015. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/217124/dolgozat_Molnar_D._E.pdf (Letöltés ideje: 2017. 10. 16.)
- MOLNÁR D Erzsébet 2017: *Kárpátaljai honvédek és egyéb fegyveres testületek tagjai szovjet fogságban*. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Emberek az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi*. Budapest, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.
- MÓRICZ Kálmán 2001: *Kárpátalja sorsfordulói*. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány.
- OFICINSZKIJ, Román 2010: *Etnikai tisztogatások*. In Fedinec Csilla – Vehes, Mikola (főszerk.): *Kárpátalja 1919–2009: politika, történelem, kultúra*. Budapest, Argumentum Kiadó. 246–247.
- OROSZ Júlia 2017: *A „malenkij robot” árnyékában – beszélgetések az elhurcolt áldozatok hozzátartozóival*.
- S. BENEDEK András 1994: *Kárpátalja története és kultúrtörténete*. Budapest, Bereményi Könyvkiadó.

-
- STARK Tamás 2006: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- VÁRADI Natália 2019: Etnikai tisztogatások, egyházüldözés Kárpátalján, 1944–1946. *Betekintő* 13/4. 102–116.
- VARGA Éva Mária (szerk.) 2006: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva–Budapest, ROSSZPEN–MKTTK.

GALAMBOS SÁNDOR – KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA

AZ ADATBÁZISOKON INNEN ÉS TÚL BESZÁMOLÓ A MÁTYUSI ELHURCOLTAK ÉS HADIFOGLYOK MINTAVÉTELEZŐ KUTATÁSÁRÓL

AZ ADATBÁZISOKON INNEN

A 20. századi történelem egyik tragikus eseményének számító „*málenkij robot*” Szabolcsban, Szatmárban, Beregben is több ezer családot érintett. A Vörös Hadsereg által 1944–1945-ben végrehajtott elhurcolásról a kényszerű hallgatás évtizedeiben sokáig még családi körben sem mertek beszélni. A múlttal való szembenézésben nagy segítséget jelent a történészek eddigi kutatási eredménye, de a résztvevők neveinek, sorsának feltárása, emlékük megőrzése a kisközösségek feladata marad. Bár a településeken a háborús hősök emlékművére gyakran felkerültek az elhurcoltak nevei is, legtöbbször azonban a névsort nem levéltári forrásokra, hanem a közösség emlékezetére alapozva állították össze. Az 1990-es évek elejétől a kárpótlási törvények hatására az érintett családok is mind nagyobb érdeklődést mutattak az orosz hadifogolytáborokba hurcolt rokonok iránt. A rendszerváltozás utáni évtizedekben megélnékült a tudományos kutatás is, amelynek köszönhetően folyamatosan jelennek meg a forrásközlő és összefoglaló munkák.¹ A településeken azonban nem végezték el a korábbi névsor felülvizsgálatát, pontosítását, a múlt feltárását több esetben rábízták a lokálpatrióta helytörténészekre, akik szívvel-lélekkel gyűjtötték az adatokat, de a forrásalapú történetírásra nem törekedtek.

2014-ben a levéltári napunkon az elhurcolás évfordulója alkalmából rendezett konferencia előadásai, majd a Szolyván tett szakmai látogatás és a kárpátaljai magyar elhurcoltak emlékére elkészült „Málenkij robot” című kiállítás² bemutatása megerősítette azt a meggyőződésünket, hogy a méltó megemlékezés alapja a

¹ Külön kiemelésre érdemesek Bognár Zalán, Dupka György, Molnár D. Erzsébet, Muskovics Andrea Anna és Stark Tamás kötetei, tanulmányai, továbbá Nyíregyházát érintően Dr. Fazekas Árpád és Ilyés Gábor írásai.

² Brüsszel és Budapest után a levéltárunkban 2015. február 27-én nyílt kiállítást készítői, Bocskor Andrea és Molnár D. Erzsébet mutatták be.

történelmi tények megismertetése mellett az elhurcoltak minél teljesebb névsorának és sorsának feltárása. Ezt a munkát felvállalva kezdtünk a kutatáshoz. Ekkor elsősorban a levéltárunk őrizetében lévő megyei, járási és községi anyagokat tekintettük át, továbbá az Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a külügyminisztérium iratait kutattuk több munkatársunk segítségével.³ A megyénk 229 települését érintő névsorok pontosításához, kiegészítéséhez és a szemtanúkkal való személyes találkozáshoz kértük a polgármesteri hivatalok segítségét is. Az oral history-interjúk készítésébe bekapcsolódott a helyi Zrínyi Ilona Gimnázium kutatótanára, Dr. Szilágyi László és diákja, Molnár Eszter. Rögzítettük a beszélgetéseket, amelyből elkészült az Amit megőrzött az emlékezet című oktatási segédanyag. A három évig tartó kutatómunka csak a civil elhurcoltakra fókuszált. A névsorok publikálásakor tekintetbe kellett venni a személyiségi jogokat, így településenként a szenzitív adatok (születési év és hely, anyja neve) nélkül jelentettük meg a neveket, feltüntetve azonban a forráshelyeket, ezzel is segítve minden egyes elhurcolt esetében a rá vonatkozó írott dokumentumok visszakereshetőségét. A megyéből elvitt 6959 civil nevet tartalmazó Emlékezetül című könyvet NKA pályázati támogatással 2017-ben adtuk közre.⁴

Már a kézirat lezárásakor azt reméltük, hogy majd egyszer bővíthető lesz a névsor, ugyanis voltak olyan források, amelyeket amiatt nem tudtunk használni, mert mérhetetlenül nagy mennyiségük miatt csak tűt kerestünk volna a szénakazalban. A külföldi levéltárak őrizetében lévő iratokhoz való hozzáférést pedig lehetetlenné tették a földrajzi távolságok, a nyelvi és kutatási nehézségek.

A listák bővítésére akkor csillant fel a remény, amikor a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum honlapján közzétett adatbázisok után elérhetővé vált az MNL adatbázisokon.hu portálján⁵ a Szovjetunióba elhurcoltak gyűjteményében lévő hatalmas adattömeg. Annak kiderítésére, hogy ez mennyiben egészíti ki az írott forrásban talált információkat, mintavételező kutatást folytattunk. Eredményét egy beregi kis falunak, az 1944-ben 636 lakosú Mátyusnak a példáján keresztül illusztráljuk.

Mi az, amit a levéltári iratokból megtudhattunk, azaz mi volt az adatbázison innen? A mintavételezés során először a civil elhurcoltak névsorának összeállításához áttekintett írott forrásokhoz bevontuk a kutatásba azt a listát is, amelyet Nyeste Sándor lónyai lakos ajándékozott levéltárunknak. Ezt a SZEB-

³ Ezúton is köszönetet mondunk az MNL OL őrizetében lévő külügyminisztériumi anyagot gondozó kollégáknak a segítségért.

⁴ GALAMBOS–KUJBUSNÉ 2017.

⁵ A továbbiakban AOL-ként hivatkozunk a portálra.

nyomtatványt⁶ 1945 áprilisában Mátyuson töltötték ki.⁷ Az adatok pontosításához felhasználtuk továbbá azokat az anyakönyveket, amelyek a település őrizetében vannak. A köteteket a kutatás idejére azért kaptuk meg betekintésre, mert másodpéldányaik nem kerültek levéltári őrizetbe. Néhány kötet digitális másolatát elkészítettük és anyakönyvi gyűjteményünkben helyeztük el.⁸ A mátyusi elhurcoltak és orosz hadifogságba kerültek névsorának összeállításakor csak a források által megerősített információkat vettük alapul. Nem vizsgáltuk azokat, akik nem Mátyuson éltek. Ha csak a születési hely volt megadva, akkor azt feltételeztük, hogy az megegyezik a lakhellyel. Az egyes csoportok elemzésénél feltüntetjük a Dupka György által feltárt, elhunytakra vonatkozó adatokat és a mátyusi hősi emlékműre felkerülteket is.⁹

1944 végének eseményei az elhurcolást követő hónapokban a felsőbb utasításra készített iratokból körvonalazódtak. A községi bíró és körjegyző 1945. február 18-án kelt, a külügyminisztériumnak tett jelentése alapján derült fény az elszállítás körülményeire. Eszerint Tiszakerecseny községben 1944. december 1-jén megjelent a körjegyzői hivatalban egy orosz zászlós, aki elrendelte, hogy az előjáróság Mátyusban is írja össze a 18 és 50 év közötti férfiakat, akik december 3-án három napi élelemmel kötelesek voltak megjelenni. Azt közölték az emberekkel, hogy 10 nap múlva fogják őket hazabocsátani. Az összegyűjtötteket orosz katonai kísérettel előbb Barabásba vitték, onnan pedig továbbszállították, de hogy pontosan hova, arról a községi előjárók sem tudtak.¹⁰

A többi lista azonban más időpontot ad meg az elhurcolás dátumának. Az 1945. áprilisi szerint Gerő Pétert november 23-án, a többieket december

⁶ A Szövetséges (az adatlapon: Fegyverszüneti) Ellenőrző Bizottság 1945. március 18-i 26. számú rendelete alapján a civil elhurcoltak soron kívüli szabadon bocsátását kérő levelekhez mellékelni kellett „A Vörös Hadsereg által elszállított egyén személyi adatai” című 18 kérdésből álló adatlapot kitöltve, amely lehetett egy vagy 20 fős adatlap. Ehhez kellett csatolni a politikai megbízhatóságot igazoló okiratot, melyet a rendőrhatóságnak vagy a helyi nemzeti bizottságnak kellett kiállítania. (BOGNÁR 2018. 669., 672., 674–675.)

⁷ MNL SZSZBVL XIII.18 Nyeste Sándor lónyai lakos iratai, 1914–1936. A továbbiakban SZEB-listaként említjük az iratot.

⁸ Az anyakönyvek digitális másolata az MNL SZSZBVL XXXIII.1 Mátyus fondba került.

⁹ DUPKA 2018. 54, 66. A mátyusiakról más feldolgozást, összeállított listát nem találtunk.

¹⁰ Dálnoki Károly tiszakerecsenyi elhurcolt visszaemlékezése szerint náluk december 3-án, vasárnap kezdték meg az előjárók az összeírást. December 5-én szedték össze az embereket és indították el őket is, mint a mátyusiakat Barabásba. Innen Beregszászba mentek, ahol bevárták a többi transzportot, majd körülbelül 2000 ember indult Munkácsra. December 13-án értek Szolyvára. Másnap indultak Volócra, onnan Szkotászkára, majd vissza. Innen már vonaton vitték őket Sztarij Szamborba, Minszkbe, majd tovább. VINCZE 2014. 106–107, 108–115.

5-én vitték el Mátyusból. Az 1946. januári akta hátoldalán pedig ez olvasható „Kimutatás a Mátyus községből 1944. november havában a szovjet hatóságok által elhurcolt polgári személyekről”.

A községi elöljárók által készített jelentések, listák, továbbá az elhurcoltak érdekében a különböző közigazgatási és katonai hatóságoknak írt kérvények a polgári elhurcoltak mellett néhány esetben katonákról is szóltak. Ezek tartalmazták a születési évet, az anya nevét, néha a foglalkozást és a katonai szolgálatra vonatkozó adatokat. A kérvényekben és a hadigondozási iratokban előfordult a feleség neve, valamint további információk a családtagokról (gyerekek száma, kora; eltartandó, támogatandó szülők egészségügyi állapota, anyagi helyzete). Alkalmanként az elöljárók és a hozzátartozók a családok nehéz gazdasági helyzetére hivatkozva igyekeztek alátámasztani a fogolytáborba kerültek hazahozatalának szükségességét.¹¹ A kérvények és határozatok szerint többen kaptak hadiözvegyi segélyt, a hazaérkezettek pedig hadiellátást és rokkantsági támogatást.

Az iratok segítségével is továbbléphettünk az elsődleges célunkon, azaz a mátyusi civil elhurcoltak névlistájának összeállításán és pontosításán, hiszen ezek is tartalmaztak információt arra vonatkozóan, hogy az elhurcolt polgári lakosság mellett a katonák közül kik estek hadifogságba, kik tértek haza és kik haltak meg. A községi és járási hadigondozási iratok¹² azonban csak a keletkezésük pillanatában lévő állapotokat tükrözték, mert a helyzet napról napra állandóan változott: hol foglyok jöttek haza, hol a halálhírük érkezett. Előfordult, hogy a feleséget a hadiözvegyek közé sorolták, de férje évekkal később hazatért. Az elhunytak esetében a holtta nyilvánítást sem kérték mindig, leginkább csak akkor, ha az özvegy férjhez akart menni. A járásbíróóság 1960-as években hozott határozatai alapján 1943–1945-re datált öt halálesetet jegyeztek be.¹³

Az adatbázisok megjelenésével új etapba lépő kutatáshoz egy kiinduló alapot jelentő névsort állítottunk össze, amelyhez elsősorban öt korabeli levéltári listát vettünk figyelembe. Mindet Mátyuson készítették a helyi elöljárók három különböző időpontban, és az összeírásokat elrendelő hatóságnak küldték tovább.

¹¹ Arról nincs dokumentum, hogy ezeket a kérelmeket teljesítették volna.

¹² MNL SZSZBVL V.223, MNL SZSZBVL XXIV.1008, MNL SZSZBVL XXIV.1011 és MNL SZSZBVL XXIV.1030. fond.

¹³ Az 1962-es bírósági végzés Seres Péter 1945. decemberi, az 1963-as Gerő Béla 1943. május 15-i és Gerő Sándor 1945. február 15-i halálát állapította meg. 1964-ben hoztak végzést Hatrák Mihály 1945. január 15-i haláláról. 1965-ben mondta ki a bíróság, hogy Joó Sándor 1945. február 15-én halt meg. MNL SZSZBVL XXXIII.1 Mátyus

Az 1945. február 18-án kelt két külügyminisztériumi iratban 50 civil és 12 katona nevét tüntették fel.¹⁴ A polgári elhurcoltakról ez a legteljesebb jegyzék.

Az 1945. áprilisi községi listára 45 civil elhurcoltat vettek fel.¹⁵ Hiányzik az előző listán lévők közül Ésik Pál, Pető Imre, Rigán István és Szalma Károly, ők hazatértek, míg Orosz József és Orosz Péter sorsa ismeretlen. Rajta van azonban Szalma Géza, aki a februárban kelt jegyzékben nem szerepel. Pető Sándor neve pedig a hadigondozási iratokban tűnik fel.

A Szatmár megyei alispáni fondban lévő, 1946. január 15-én keletkezett egyik jegyzékben¹⁶ a már hazatért 10 fő neve található, a másikon pedig a még távol lévő 35 személy szerepel. Ők mindannyian benne vannak az 1945. áprilisi dokumentumban.

AZ ADATBÁZISOKON TÚL

Milyen új információzuhatagot nyithat meg az AOL keresőjében egy-egy klikk? Az adatbázisokból első lépésként az írott források alapján készült névlistát igyekeztünk kiegészíteni. Miután az AOL keresőjébe beírtuk a „Mátyus” szót, 2720 dokumentumban 2733 érintett oldalt ajánlott fel a portál. A témánkkal kapcsolatos érdemi információt tartalmazó három adatbázis 684 találatot jelzett. A legtöbb információt, 496 találatot a Magyar Nemzeti Levéltár által készített, a Szovjet táborok magyar foglyai című adatbázis adta, amely 682 ezer hadifogoly, internált és GULÁG-rab szovjet nyilvántartó kartonját tartalmazza.¹⁷ Feljegyezték a személyes adatokat, az elhurcolás, a hadifogságba esés idejét és helyét, a tábor nevét, az esetleges átszállítást egyik táborból a másikba, feltüntetve az okot (ebből lehet következtetni az elbocsátásra), de rögzítették az elhunytak halálának idejét, sőt a temetőhelyet is.

¹⁴ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25438/1945. és 1739776/1947. A továbbiakban külügyminisztériumi iratokként említjük a dokumentumokat. A civilekről készült listán az 52. sorszám az utolsó, mivel azonban hiányzik a 20-as sorszám, illetve a 46. és 47. sorszámokon ugyanazt a nevet tüntették fel (Szalma Károly, szül. 1908. anyja neve Szántó Eszter), ezért 50 személy adatait tartalmazza.

¹⁵ Később ceruzás áthúzással jelölték annak a tíz személynek a nevét, akik 1946. január 15. előtt visszajöttek.

¹⁶ MNL SZSZBVL IV.757 6. d. Mátyus, 1946. A továbbiakban alispáni iratokként említjük a dokumentumot.

¹⁷ <https://adatbazisokononline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (Letöltés: 2023. 02. 05.) A továbbiakban MNL_SZ-ként hivatkozunk az adatbázisra.

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum által készített (saját honlapjukon is elérhető) Elhurcolva – távol a hazától – Katonák a Gulágon adatbázis¹⁸ a Szovjetunió táboraiiban meghalt több mint 66 ezer hadifogoly, internált és GULÁGR-ban hasonló adatait tartalmazza.

A harmadik adatbázis a Hadifogoly Átvevő Bizottság által Debrecenben készített, az 1946–1949 között Szovjetunióból hazatért hadifoglyok névjegyzéke, amely 64 találatot mutatott. A Népjóléti Minisztériumnak is megküldött névjegyzékből a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára munkatársai készítették adatbázist.¹⁹

A negyedik, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum honlapján elérhető második világháborús magyar katonai veszteségi adatbázis.²⁰ Ebből azt tudhattuk meg, hogy 14 mátyusi katona a harctéren eltűnt, illetve megsebesült.

Az AOL-ban lévő három adatbázisban a keresést megnehezítette, hogy a Mátyus név előfordul vezetéknevként és a Mátyás keresztnév elírásaként is. Szerencsére az adatlapok egyenkénti megnyitása nélkül, a betekintő ablakban olvasható adatok alapján is megállapítható volt, hogy valójában személy- vagy településnév a „Mátyus”, ugyanis az alapadatok már ott is jól láthatóak. Így nyilvánvalóvá vált, hogy a találatok egy része nem releváns.

Problémát okozott az adatbázis építése során történt félreolvasás vagy téves fordítás is. Ezért nemcsak a kereszt- és a vezetéknevek torzultak,²¹ hanem sok esetben a településnév is felismerhetetlen lett. Az azonosításhoz támpontot a megye, járás megnevezése jelentett, amennyiben feltüntették.²² Előfordult, hogy az MNL_SZ-es adatbázisban egyébként fantasztikus eredményeket produkáló gépi algoritmus a településnévre számos javaslatot tett, de nem volt benne Mátyus, holott az egy-egy mátyusi személyre vonatkozó minden más, egyéb forrásból ismert adat megegyezett. Ez esetben nagy segítséget jelentett a szöveges adatbázishoz csatolt eredeti kardon, amelyből kiolvasható volt a település neve, ha azt eredetileg helyesen írták le.

¹⁸ <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/katonak-a-gulagon> (Letöltés: 2023. 02. 05.) A továbbiakban HIM_G-ként hivatkozunk az adatbázisra.

¹⁹ <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/a-szovjetuniobol-hazatert-hadifoglyok-nevjegyzeke-1946-1949> (Letöltés: 2023. 02. 05.) A továbbiakban MNL HBVL-ként hivatkozunk az adatbázisra.

²⁰ <https://iivh-katonahoseink.militaria.hu> (Letöltés: 2023. 02. 05.) A továbbiakban HIM_H-ként hivatkozunk az adatbázisra.

²¹ Gerő – sok formában, Ésik – Esik, Eszik, Hatrák/Hatvák, Janovszki – Janóczki – Jánovszki, Tóth – Tovt, Taud, Tod, Zsell – Zsély, Mező – Meszolinek írva fordul elő.

²² Előfordult, hogy Csehszlovákiában lévő településként tüntették fel.

Hasonló problémával szembesültünk akkor is, amikor a személynevekre kerestünk rá. Itt az összetett keresőt használtuk. Ezzel könnyebb volt megtalálni azt a bizonyos tűt a szénakazalban, vagy legalábbis kizárhattuk azokat a gyakran előforduló nevéket (pl. Kovács István, Varga Sándor), akik más településeken is éltek. Mindazoknak megvizsgáltuk az egyéni adatlapját, ahol településként Mátyus volt feltüntetve. Az azonosítást a többi forrásból nyert személyi adatokkal összevetve végeztük el. Az adatbázisok egy-egy személyre vonatkozó információi és az írott források adatai általában fedték, néha kiegészítették egymást. Előfordultak azonban olyan félrehallások is, amelyek az adatfelvevő személy nyelv- és helyismeretétől függtek, így erős forráskritikát igényelnek. A neveket fonetikusán, cirill betűkkel írták le. Néhány magyar magánhangzó (ö, ő, ü, ű) átírása torzításokat eredményezett. A keresztnevéknél időnként az orosz megfelelőt használták, pl. a Józsefet Joszipnak vagy Joszifnak írták. Megnehezítette a pontosítást, de néha kiegészítésként is szolgált, hogy a magyar forrásokban főként a lakhelyet és az anyja nevét adták meg, az orosz dokumentumok pedig a születési helyet és az apai keresztnévet.²³

Az adatbázisok elsősorban a fogsággal kapcsolatos információkat tartalmazzák. Eddig nem ismert adatokkal szolgálnak az elhurcolás idejéről, a fogság kezdetéről és végéről, valamint a táborok nevéről, helyéről és a foglyok hazatéréséről. Minden adatbázisban találtunk polgári elhurcoltakat és katonafoglyokat. Az adatbázisokból derült ki az is, hogy kik voltak azok a falubeliek, akiket máshonnan²⁴ és más időpontban vittek el, mint a településről szervezeten elhurcoltakat. Az elszállítás időpontjára vonatkozóan is tartalmaznak további kutatásra ösztönző adatokat. A fogolnyilvántartó lapokon december 5-i és 6-i dátum szerepel.²⁵ Joó Béla elhurcolása idejéről november 20, Márkus Pálnál december 12 van feltüntetve.

Különleges és kiemelten fontos a két AOL-os adatbázis (MNL_SZ, HIM_G), mert az egyes személyekre vonatkozó, több forrásban is előforduló információk mellett csak ezek adják meg az apa keresztnévét és a táborban elhunytak temetkezési helyét.

Az 54 polgári személy közül 52 főre az iratokban, Gerő Gergelyre azonban kizárólag az MNL_SZ, Krogag Istvánra a HIM_G adatbázisban van adat. Két adatbázisban található információ a civil hazatértek közül Orosz Sándorra

²³ Minthogy a korszakban a falvakban kisebb volt a mobilitás, mint a városokban, így a születési helyet elfogadtuk lakhelynek.

²⁴ Beregszász, Rahó, Tiszakerecseny, Ungvár, Vásárosnamény

²⁵ VINCZE 2014. 106–107.

(MNL_SZ, HIM_H), Répási Istvánra (MNL_SZ, HBVL) és Szalma Bertalanra (MNL_SZ, HBVL) vonatkozóan. 30 fő nevével találkoztunk 1-1 adatbázisban.

Az egyik külügyi iratban felsorolt 12 katonán kívül az adatbázisokból még 37 hadifogolyról szerezhettünk tudomást. A 49 katonából 41-re vonatkozóan tartalmaztak adatokat az adatbázisok: a hazatért katonák közül Ésik Bernátot az MNL_SZ és HIM_H, Mező Lászlót pedig az MNL_SZ és HBVL adatbázisokban találtuk meg. A többi személy csak 1 adatbázisban fordult elő.

	MNL_SZ	HIM_G	HIM_H	MNL_HBVL
hazatért civil	14	0	3	7
elhunyt civil	0	9	1	0
ismeretlen sorsú civil	0	0	0	0
hazatért katona	11	0	2	7
elhunyt katona	2	8	2	0
ismeretlen sorsú katona	2	0	7	0

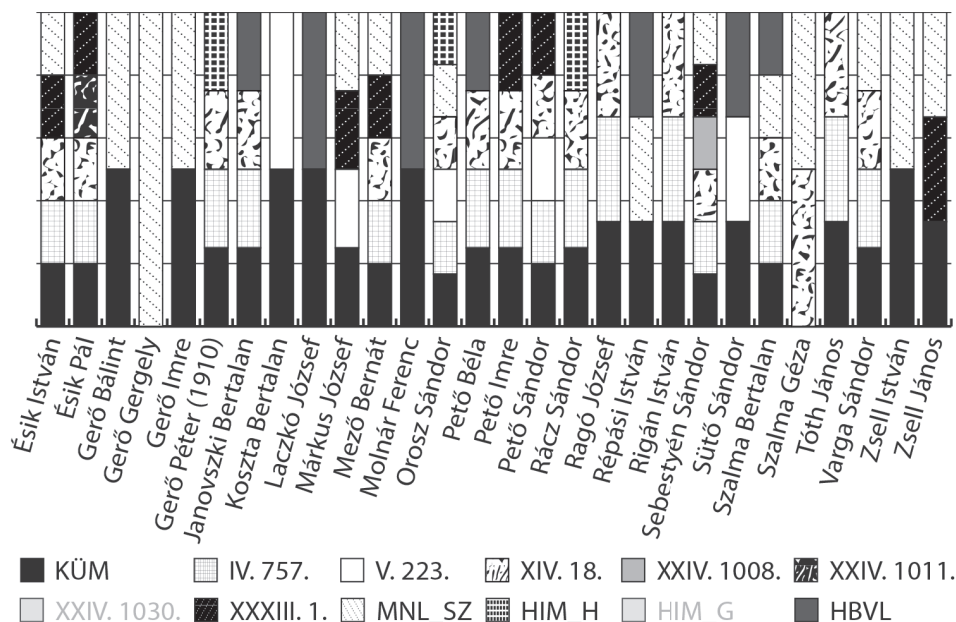
1. táblázat: Az elhurcoltak és a katonák száma a vizsgált adatbázisokban

Az iratokban és adatbázisokban lévő információk együtt körvonalazzák az egyéni sorsokat. Sok esetben fény derült arra, hogy mi történt a HIM_H adatbázis szerint 1943–1944 októbere között eltűntnek, sebesültnek nyilvánított katonákkal. Négy lehetséges sorsútra találtunk példát:

1. Két adatbázis (A Szovjet táborok magyar foglyai és az Elhurcolva – távol a hazától – Katonák a Gulágon) bizonyítja, hogy hadifoglyok lettek.
2. Katonaként hazatértek 1944. december elejéig (szabadságolás, gyógykezelés, szökés stb.), de otthonról civilként hurcolták el őket a községi elöljárók által készített összeírás szerint – alkalmanként ezt a tényt a fogolytáborban felvett adatlap is megerősíti.
3. A hadigondozási iratok és a halotti anyakönyv adatai alapján tudjuk, hogy elhunytak.
4. Sem hazatérésükről, sem a halálukról nincs információ.

Az egyes személyekre vonatkozó legtöbb információt az elhurcolásról és a hazahozatalról készült listák és a fogolykartonok tartalmazták. Ezeket egészítik ki a katonai szolgálattal és hadigondozással kapcsolatos közigazgatási iratok, valamint az anyakönyvek.

A mintavételezés során minden egyes civil elhurcoltat, illetve hadifoglyot személy szerint követtünk az egyes forrásokban és azok egy részét illusztráljuk diagrammokkal, hogy mire van adat a papíralapú iratokból álló fondokban, valamint a négy internetes adatbázisban. A vizsgálatba bevontakat aszerint, hogy polgári személy vagy katona volt-e, három-három csoportba soroltuk: hazatért, elhunyt, ismeretlen sorsú. Civilnek tekintettük mindazokat, akik benne voltak a polgári elhurcoltak településen készült listájában, még akkor is, ha a SZEB-es listán és az orosz nyilvántartó kartonokon feltüntették a katonai szolgálatát vagy rangját. Ismeretlen sorsúként említjük azokat, akikről elhurcolásuk vagy fogságba esésük után nem találtunk adatot.

1. diagram: Hazatért civilek

Az adatbázisoknak a kutatásba való bevonásáig az 54 elhurcolt civilből 27 személyről tudtuk megállapítani, hogy hazatértek, közülük 24 főről van információ az adatbázisokban. A hadifogolytáborok kartonjainak eltávozást tartalmazó adatai, illetve a debreceni hadifogoly-átvevő listái 21 főről adtak információt. Gerő Gergely csak az MNL_SZ-ben található. A hazatértek közé soroltuk Varga Sándort, akiről ez olvasható az MNL_SZ-es adatbázisban 2 nyilvántartó lapon is: „átadták a magyar kormánynak” 1946. szeptember 12-én.²⁶

²⁶ Dupka György kutatása alapján a halottak között van. DUPKA 2018. 54.

Vannak azonban olyanok is, akiknek a sorsa nem volt kideríthető az adatbázisokból, de az anyakönyvek bizonyították a hazatértüket. Sebestyén Sándort, aki rajta van az elhurcoltak listáján, megtaláltuk a hadifoglyok között Gorlovkán, ezután azonban adatot nem leltünk róla, nem volt benne sem a debreceni, sem a nyíregyháza-sóstói fogadóállomásra érkezett hadifoglyok listájában. Hazatérését onnan tudtuk meg, hogy az anyakönyvi utólagos bejegyzésekben tűnt fel a neve, mint 1986-ban Polgárdiban elhunytanak. Ezek szerint nem Mátyuson telepedett le, így hiába kerestük a falubeli hadigondozottak között. Rajta kívül voltak még olyanok, akiket megtaláltunk a különböző települések anyakönyveinek utólagos bejegyzéseiben, mint később elhunytakat.²⁷ Ebből következtettünk arra, hogy a táborból hazatértek, csak nem Mátyuson éltek le az életüket, ezért nem volt róluk adat a községi iratokban.

A 24 katonából tizenkettőről több forrásban, köztük az adatbázisokban is vannak információk. 6 főnél a községi hadigondozási iratok az egyedüli források, négy csak az MNL_SZ-es, kettő pedig kizárólag a debreceniek adatbázisában található meg.

A 13 elhunyt polgári személy közül Gerő Balázsnak a halálára a HIM_H-n, hat főre más források mellett az anyakönyvekben, 9 személyre pedig a HIM_G-n találtunk adatot. Krogag István neve és a haláláról kelt bejegyzés csak a HIM_G adatbázisban tűnik fel, amely nem tartalmazza az eredeti kartonokat, és adatait más forrással sem tudtuk összevetni. A mátyusi anyakönyvekben sem fordul elő ilyen vezetéknev, ezért úgy gondoljuk, hogy elírás lehet, és valójában Kovács Istvánról van szó, akinek neve a többi elhunyt civil elhurcoltával együtt felkerült a településen állított emlékműre.

A halott katonákról főként az adatbázisokból tudunk: Balogh Sándorról, Fillep Istvánról, Haraszi Gyuláról, Kocsis Gyuláról, Kulcsár Sándorról, Licsai²⁸ Józsefről, Ruszka Dánielről, Sebestyén Endréről a HIM_G-ből, Ésik Sándorról, Gerő Béláról (1921) és Varga Istvánról a HIM_H-ből, Tóth Ferencről és Orosz Ferencről az MNL_SZ-ből. Egy részük 1945 első negyedében halt meg. Gerő Béla (1921) halálát bírósági végzéssel is megerősítették.²⁹

Orosz Ferencről az orosz kartonon az olvasható, hogy „hazájába átszállították” 1945. augusztus 10-én, de írásos bizonyíték nincs a hazatértére, neve pedig szerepel a halottak között a Dupka György kutatását közreadó munkában³⁰ és

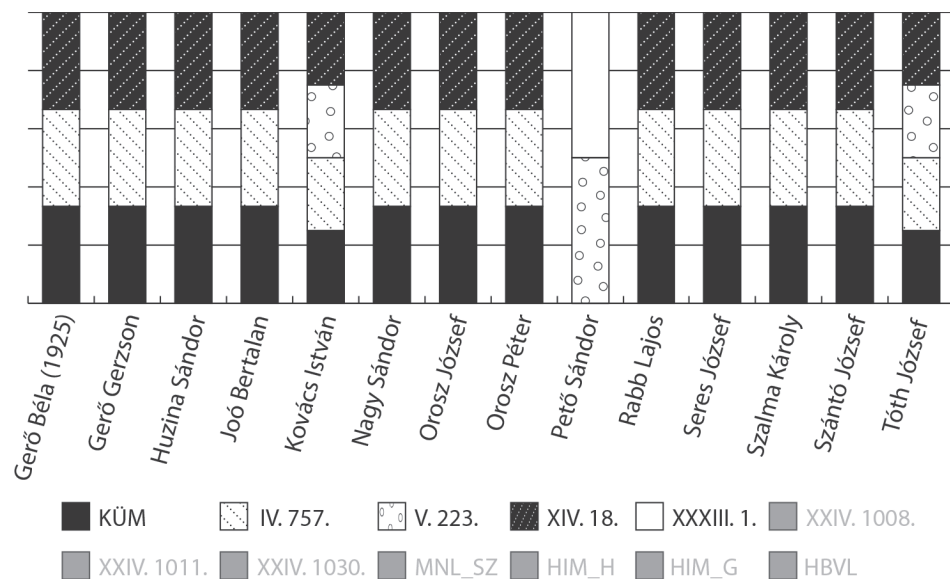
²⁷ Ésik István 1980-ban, Gerő Gergely 1978-ban, Gerő Imre 1979-ben, Zsell János 1985-ben hunyt el. MNL SZSZVML XXXIII.1 Mátyus

²⁸ Feltételezhető a névelírás, inkább Licsai vagy Liszkai.

²⁹ 1943. május 15-ére datálták a halálát. MNL SZSZBVL XXXIII.1 Mátyus

³⁰ DUPKA 2018. 66.

rajta van a mátyusi emlékművön is, amelyről azonban kimaradt Balogh Sándor, Filep István, Haraszti Gyula, Kocsis Gyula, Kulcsár Sándor, Liksai József és Ruzska Dániel.³¹

2. diagram: Ismeretlen sorsú civilek

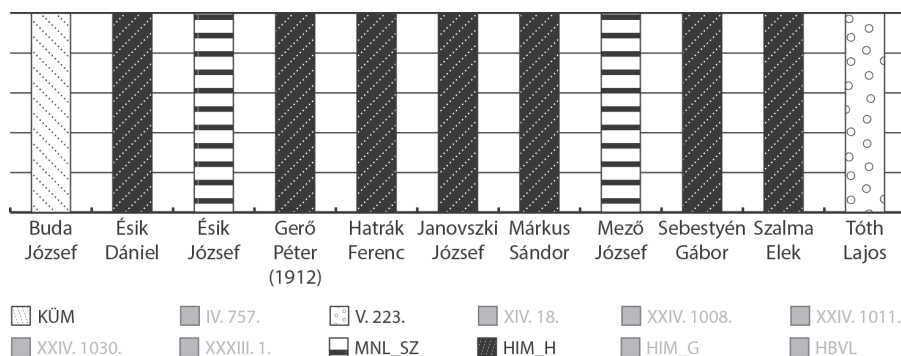
14 olyan civil van, akiknek az elhurcolást követően nyoma veszett. Az elvitelüket rögzítő listában benne vannak, de a továbbiakban érdemi, sorsukat egyértelműen megerősítő információ nincs róluk sem az iratokban, sem az adatbázisokban. Kovács Istvánt például a községi iratokban, mint hadifogságban lévő említik, de semmilyen személyes adatot nem közölnek róla. Emiatt a továbbiakban nem tudjuk beazonosítani, hogy arról a Kovács Istvánról van-e szó, aki 1914-ben született és 1986-ban Mándokon halt meg.³² Pető Sándor mátyusi lakos az anyakönyvi bejegyzés szerint 1992-ben halt meg, azonban ez a név szerepel a Dupkajegyzékben³³ és az emlékoszlopon is. Rajtuk kívül az emlékműre felvésték Tóth József nevét is. Haláláról ez idáig írott forrást nem találtunk.

³¹ A Dupka György által közölt névsorban lévő Mikla Andrásra és Bába Józsefekre vonatkozóan nem találtunk adatot (DUPKA 2018. 66.), az alábbiak pedig bár Mátyuson születtek, de máshol laktak: Seres Lajos lónyai, Soproni József ószentannai, Dávid Bertalan fehérgyarmati lakosként hunyt el.

³² Kovács István található a Dupka György által közölt mátyusi halottak között is (akár Krogag néven).

³³ DUPKA 2018. 54.

Talán a még hiányzó tábori kartonok másokról is nyújtanak majd információt és bizonyítják hipotézisünket, miszerint vagy sikerült megszökniük és hazaérniük, itthon pedig nem szorultak gondozásra, azaz nem kerültek be a közigazgatási iratokba, vagy a legrosszabbat feltételezve ők lehetnek azok, akik az átmeneti táborokat sem érték el, esetleg azokban az orosz hadifoglytáborokban vesztették életüket, amelyek iratai még nem publikusak. Egy új kutatás feladata lesz feltárni, hogy mi történt Gerő Gerzsonnal, Orosz Józseffel, Orosz Péterrel, Rabb Lajossal, Seres Józseffel és Szalma Károllyal. Az ő nevük nem került fel az emlékműre.

3. diagram: Ismeretlen sorsú katonák

11 katona eltűntként vagy sebesültként volt nyilvántartásba véve az adatbázisok szerint, de arról, hogy hazatértek vagy elhunytak, nincs adat. A községi hadigondozási iratokban Tóth Lajosról, mint hadifoglyról esik szó, de hogy mi történt vele, nem tudható. Kettően vannak, akikről az MNL_SZ-es adatbázisból is szerzhető részinformáció: Mező Józsefet 1947. július 2-án a kórházból szállították át Máramarosszigetre – de nincs a hazaérkezettek listáiban. Ésik – vagy ahogy leírták Esik/Eszik – Józsefnek 2 kartonon is nyomon követhető a sorsa, de csak 1947-ig. 1944. március 29-én esett fogságba, ekkor a 22. sz. Szahalinszkban lévő táborba került, innen június 6-án átszállították a 35. sz. lipecki táborba. Később valamikor a 115. sz. táborba vitték Jerevánba, majd 1947. szeptember 22-én a 176. sz. nyezsini tábor lakója lett. Itt azonban a szál megszakad.

Dupka György tanulmányában Hatrák Ferenc és a HIM_H adatlapján sérültként nyilvántartott Márkus Sándor és Janovszki József neve a halottak között szerepel.³⁴ Az emlékművön is olvasható a nevük éppen úgy, mint az alábbiaké: Ésik Bálint, Ésik Gyula, Gerő Pál, Huzina Pál, Pető Áron, Szalma István,

³⁴ DUPKA 2018. 54.

Tóth Géza, Varga Bertalan, akikről az iratokban és az adatbázisokban adatot nem találtunk. Lehet, hogy azért, mert ők voltak azok, akik katonaként a harc-téren veszítették életüket.

*

Újabb források fényt deríthetnek azokra, akiknek a sorsa ma még a feledés homályába vész. Mindezek miatt továbbra is kiemelt feladat a még ismeretlen iratok felkutatása és publikálása. Ezek egyike egy általunk is őrzött jegyzék.³⁵ Az eredeti, nem túl jó állapotban lévő 196 lap a Nyíregyháza-Sóstón lévő Hadifogoly Szolgálatra érkezettekéről készült. A táborról az 1997-ben megjelent levéltári évkönyvünkben olvasható tanulmányában részletes áttekintést adott elhunyt kollégánk, László Géza. A foglyokról számszerű statisztikákat is közölt, de neveket nem.³⁶ Szikla Gergő debreceni kollégának köszönhetően kiderült, hogy a listában lévők adatai megtalálhatók az 1950 első hónapjaiban megszüntetett Debreceni Fertőtlenítő Állomás irataiban, hiszen a november 28. és december 14. között érkezett 7 szerelvénnyel lévőköt már Nyíregyháza-Sóstón fogadták. Ezt bizonyítja a nyíregyházi Erzsébet kórházban felvett jegyzőkönyv, amely az AOL-ban is hozzáférhető. A lista – éppen úgy, ahogy nálunk – 542-es sorszámmal kezdődik és 6477-tel végződik. Farkas Richárd budapesti kolléga tájékoztatása szerint az Egészségügyi Minisztérium 1952-es TÜK-irataiban³⁷ is fellelhető. Az ekkor hazaérkezettek között már alig volt civil. A jegyzékben a megyénk 160 települése mellett az ország különböző részéből, sőt a határon túlról valók neve, születési helye és ideje, anyja neve, lakhelye, foglalkozása és a fogságba esés helye is fel van tüntetve. Mátyusi katona egy volt a listán, Tóth Mihály.³⁸

*

A jövő útja az interneten elérhető adatbázison keresztül történő ismeretszerzés és -közvetítés. Gyorsuló világunk kihívása a karosszékéből bármikor, bárhonnan történő kutatás, a célzott adatok egy kattintással való megtalálása. A levéltár ismertsége is mind nagyobbá válik, szerepe a múlt emlékezetének megtartásában felértékelődik, ha lépést tart a világgal és internetes felületeken gyorsan és hatékonyan kereshető formában teszi közzé az információkat. Ez a mintavételezés is

³⁵ MNL SZSZBVL XXIV.1030

³⁶ LÁSZLÓ 1997.

³⁷ MNL OL XIX-C-2-x EÜM 0049-1952. 2. doboz

³⁸ 1992-ben hunyt el. MNL SZSZBVL XXXIII.1 Mátyus

mutatja, hogy milyen fontos az írott forrás, amelynek információértéke megnő, ha felhasználóbarát adatbázisba kerülve egy kattintásra hozzáférhetővé válik belőle a keresett adat, ugyanakkor azok az iratok is nélkülözhetetlenek maradnak, amelyek a levéltárak polcain bedobozolva őrzik a múltat.

1. illusztráció: Az elhurcoltak emlékére állított emlékmű Mátysuson
(Fotó: Varga Éva polgármester, Mátysus, 2023)

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

KÜM-XIX-J-1-q Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.)
(1945–1949)

XIX-C-2 Egészségügyi Minisztérium (EÜM) (1945–1987)

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára (MNL SZSZBVL)

XIII.18 Nyeste Sándor lónyai lakos iratai, 1914–1936 (XIII.18)

XXXIII.1 Mátyus. Állami anyakönyvi másodpéldányok és anyakönyvekkel kapcsolatos iratok, 1895–2001. (XXXIII.1 Mátyus)

IV.757 Szatmár, valamint Szatmár, Ugocsa és Bereg k. e. e., Szatmár-Bereg vármegyék és Szatmár-Bereg megye alispánjának iratai (1868) 1872–1950. (IV.757)

V.223 Tiszakeresényi körjegyzőség (Mátyus) iratai, 1906–1950. (V.223)

XXIV.1008 Szatmár vármegye szociális titkárának iratai, 1945–1948 (1949)
(XXIV.1008)

XXIV.1011 Vásárosnaményi járás szociális titkárának iratai, 1946–1950.
(XXIV.1011)

XXIV.1030 Népjóléti Minisztérium Záhonyi Hadifogoly Átvevő-, Fogadóállomásának iratai, 1948–1949. (XXIV.1030)

<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (Letöltés: 2023. 02. 05.)

<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/katonak-a-gulagon> (Letöltés: 2023. 02. 05.)

<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/a-szovjetuniobol-hazatert-hadifoglyok-nevjegyzeke-1946-1949> (Letöltés: 2023. 02. 05.)

<https://iivh-katonahoseink.militaria.hu> (Letöltés: 2023. 02. 05.)

Feldolgozások

BOGNÁR Zalán 2018: „*Málenkij robot*”. *A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.

DUPKA György 2018: Adalékok a 4. ukrán front egységei által területszerzési szándékkal megszállt Csonka-Bereg és a szlovákiai Ung-vidék településeiről 1944–1945-ben Szolyvára és más gyűjtőlágerekbe elhurcoltak tragikus történetéhez, az áldozatok emlékének megörökítéséről. In Dupka György –

Zubánics László (szerk.) „*Nevük élni fog nemzedékről nemzedékre...*” *Múltidézés a Kárpát-medencében: szovjet katonai megtorlás, GULÁG- és GUPVI-táborok, áldozatok, emlékhelyek. Nemzetközi emlékkonferencia Beregszász, 2017. november 17.* Kárpátaljai Magyar Könyvek 273. Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó. 25–68.

GALAMBOS Sándor – KUJBUSNÉ Mecsei Éva (szerk.) 2017: *Emlékezetül. A málenkij robotra elhurcolt beregiek, szabolcsiak és szatmáriak névsora.* A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 48. Nyíregyháza, Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára.

LÁSZLÓ Géza 1997: A Nyíregyháza–Sóstógyógyfürdői hadifogoly fogadóállomás története (1950). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 12.* A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai I. Évkönyvek 12. Nyíregyháza, 381–407.

VINCZE Sándor 2014: *A gáton túl és innen. Történetek Tiszakerecsenyről.* Nyíregyháza, Tiszakerecsenyi Önkormányzat.

KOSZTYÓ GYULA

NYÍREGYHÁZI ELHURCOLTAK A SZEB-NEK KÜLDÖTT KIMUTATÁS ÉS AZ OROSZ ÁLLAMI HADILEVÉLTÁR KARTONJAINAK TÜKRÉBEN

BEVEZETŐ

A második világháború harcai 1944 őszén érték el Nyíregyházát, egy csapásra felborítva a város addig megszokott, viszonylagos nyugalmit. A szovjet légitámadások, az állandó katonai jelenlét már az év elejétől meghatározták a város és környéke nyomasztó közhangulatát. Mindezt csak tovább rontotta a város szovjet megszállása, majd civil lakosságának összegyűjtése, elhurcolása „málenkij robot”-ra.

Ebben a tanulmányban ehhez az elhurcolástörténethez kívánok kapcsolódni azzal a céllal, hogy közel félezer nyíregyházi illetőségű lakos példáján keresztül bemutassam az elhurcoltak családi állapotát, társadalmi státuszát a deportálás pillanatában, illetve sorsukat, a szovjet lágerbirodalomban. Az írásban nagy hangsúlyt fektetek a helyi névsorokra, jegyzékekre, összehasonlítva a bennük lévő információkat az Orosz Állami Hadilevéltárban őrzött kartonokkal. Végül pedig bemutatom, milyen következtetések levonására nyújt lehetőséget e két forráscsoport összehasonlítása.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK¹

A tanulmány hat levéltári forrás felhasználásával készült. Ezek közül az egyik legfontosabbnak, leginformatívabbnak a Szövetséges (Fegyverszüneti) Ellenőrző Bizottságnak küldött kimutatást tekintem.² Ezt a listát a város polgármesteri hivatala állította össze a Nyíregyházáról kényszermunkára elhurcolt személyekről, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945. március 18-án kelt 26. számú ren-

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani a szakmai tanácsokért Kujbusné Dr. Mecsei Éva igazgató asszonynak és Dr. Galambos Sándor főlevéltárosnak.

² Szövetséges vagy Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság, a továbbiakban SZEB. A töredezett, néhol szakadt lista jelzete: MNL SZSZBVL V. 77. c. XI. 706/1945. 1–45.

deletében előírt részletességgel.³ A listán 1088 főt írtak össze, személyenként tizennyolc adatot feltüntetve,⁴ ami roppant hasznosnak bizonyult az elhurcoltak társadalmi státuszának árnyalásakor.

Ehhez hasonló, sok adatot magába foglaló forrás volt munkámhoz a 681 955 magyar hadifogoly és internált nyilvántartó kartonja. Ezeket a Szovjetunió területén működő Gupvi⁵ és Gulag⁶-táborokban, a második világháború alatt és után fogvatartott magyar nemzetiségű katonákról és civilekről vették fel. A tárgyalásokat követően az Orosz Állami Hadilevéltár (Российский государственный военный архив, továbbiakban: RGVA) 2019-ban adta át ezeket a kartonokat (digitális másolatok formájában) a Magyar Nemzeti Levéltárnak, ahol alapos feldolgozó munkával online is hozzáférhetővé tették a kartonokat.⁷ Ezt a forráscsoportot – ahol csak lehetett – kontrollforrásként is használtam, hisz a benne szereplő adatok⁸ sok esetben megerősítették, olykor cáfolták, máskor kiegészítették a SZEB-nek küldött kimutatásban szereplő információkat. Ezen túl az RGVA-kartonok a SZEB-hez képest plusz információkkal is szolgáltak a deportált személy elhurcolást követő sorsára vonatkozóan. Ez adta e forrástípus egyediségét.⁹

A SZEB-nek küldött kimutatás, illetve az RGVA-kartonok, pontosabban a belőlük kinyert információk képezték munkám gerincét. Rajtuk kívül négy másik helyi irategyüttest is használtam kontrollforrásként. Az egyik ilyen dokumentum egy nyíregyházi névjegyzék volt, amely 1146, szovjetek által Nyíregyházáról elhurcolt polgári személy adatait tartalmazza.¹⁰ Sajnos semmit sem

³ A legfrissebb kutatások szerint a SZEB formailag nem rendelkezett az elhurcolt magyar állampolgárok ügyének felügyeletével, ellenőrzésével kapcsolatos hatáskörrel. CSEH 2021. 179.

⁴ A tizennyolc adat: név; születési hely és év; lakhely; nemzetiség; állampolgárság; foglalkozás és munkahely; társadalmi helyzet (iparos, gazdálkodó, bankár, tisztviselő, ügyvéd, orvos, kereskedő stb.); családi állapot; vagyoni állapot; politikai párthoz tartozás; részt vett-e partizán-tevékenységben; mikor és hova hívták be katonai szolgálatra; katonai alakulatának neve; szolgált-e Szálasi hadseregében; mikor és honnan vitte el a Vörös Hadsereg; milyen módon vett részt a közéletben; honnan hurcolták el (ez megegyezik a tizenhatodik adatsorral); megjegyzések rovat.

⁵ Gupvi (Glavnoje Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih), azaz Hadi-fogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság.

⁶ Gulag (Glavnoje Upravlenyje Lagerej), azaz Lágerek Főparancsnoksága.

⁷ Az adatbázis itt megtekinthető: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai>. (Letöltés ideje: 2023. 01. 15.)

⁸ Ilyen például a születési hely és év, a fogságba esés helye és annak ideje.

⁹ Például, hogy melyik táborba szállították vagy szállították át, vagy éppen hol és mikor halt meg.

¹⁰ MNL SZSZBVL XXXV. 162. A megyei munkásmozgalomra vonatkozó visszaemlékezések és életrajzok. 1919–1956. A névjegyzéket publikálták 2010-ben. Lásd. ILYÉS 2010. 114–115.

tudunk a névsor keletkezésének pontos idejéről, céljáról mindössze annyi ismert, hogy Pálffy Ernő a Magyar Kommunista Párt Nyíregyházi Szervezetének titkára is aláírta a névjegyzéket. Sajnos semmit sem tudunk a Magyar Kommunista Párt nyíregyházi szervezetének titkára, Pálffy Ernő által aláírt névsor keletkezésének pontos idejéről, céljáról. Ennek ellenére jelentősége így sem elhanyagolható, hisz hasznos információkat tartalmazott az elhurcoltak társadalmi helyzetére vonatkozóan. Éppen ezért kontrollforrásként használtam a SZEB-nek küldött kimutatás foglalkozásra, születési helyre, annak idejére, a családi állapotra, illetve a „hátrahagyott” gyerekek számára vonatkozó adatok ellenőrzésére.

A nyíregyházi névjegyzékhez hasonló jelentőséggel bírt a Nyíregyháza város szociális titkára által készített névsor, illetve a hazatértekkel folytatott levelezései is.¹¹ Ez a névsor 2145 hazatért hadifogoly nevét tartalmazza. Ezt is a SZEB-nek küldött kimutatás ellenőrzésére használtam a születési hely és időpont, a fogásba esés helye és ideje tekintetében. A szociális titkár listája tartalmaz információkat a hazatérés idejére vonatkozóan is, amivel viszont az RGVA-kartonok erre vonatkozó adatsorait tudtam ütköztetni. A forrás¹² jelentősége abban rejlik, hogy egyértelműen megállapítható belőle, kik tértek haza a hadifogságból,¹³ ez ugyanis a SZEB-nek küldött kimutatásból egyáltalán nem, az RGVA-kartonokból pedig csak elvétve derül ki. Szintén a hazatértek azonosításában volt nagy segítségemre a Népjóléti Minisztérium Záhonyi Hadifogoly Átvevő- és Fogadóállomás névjegyzéke is, amely 40 nyíregyházi illetőségű, hazatért hadifogoly névsorát tartalmazta, bármiféle egyéb adat nélkül.¹⁴

Szintén fontos volt munkám szempontjából az a lista, amely Fazekas Árpád, nyíregyházi gyermekgyógyász főorvos irathagyatékában található.¹⁵ A főorvos lelkes és kitartó munkával kutatta a Szabolcs vármegyéből „málenkij robot”-ra elhurcoltak tragikus sorsát, több túlélővel is tartotta a kapcsolatot, még a 90-es években is. A hagyatékában ránk maradt gazdag levelezései, jegyzetei, összegyűjtött sajtó-megnyilvánulásai fontos adalékul szolgáltak a hadifogságból hazatért személyek egyértelműsítésekor.

¹¹ MNL SZSZBVL XXIV-1012-3. doboz. Nyíregyházán 1946-ig bejelentett hadifogoly-nyilvántartás.

¹² Ez a forrás két irattípusból áll: a hazatért hadifoglyokról a városi szociális titkár által készített névsora, illetve Nyíregyháza megyei város szociálpolitikai bizottság jegyzőkönyvei. Utóbbi a legtöbb esetben a hazatért hadifogoly segélyezése miatt képződött.

¹³ Sok esetben a hadifogságban szerzett könnyű vagy maradandó megbetegedések is szerepelnek az irategyüttesben.

¹⁴ MNL SZSZBVL XXIV-1030-1. doboz. 201. Záhonyi jegyzék. Nyíregyháza.

¹⁵ MNL SZSZBVL XIV-56-17. doboz-554.dosszié. 1–3. Az Emlékbizottság 1944. szeptember havi adatgyűjtése.

A MINTA ALAPJA, ALKALMAZOTT MÓDSZER

A célom az volt, hogy egy jól behatárolt mintán keresztül hasonlítsam össze a helyi források és az RGVA-kartonokat. Ehhez olyan mintában gondolkodtam – szem előtt tartva a forrásadottságokat –, amely egyrészt megfelelően behatárolt, definiált csoportot foglal magába, másrészt pedig a forrás olyan nagy mennyiségű adatsort tartalmazzon, hogy nagyságrendek érzékeltetésére is alkalmas legyen. Így esett a választásom azokra, akik Nyíregyházán születtek és az elhurcolás pillanatában Nyíregyházán volt a lakhelyük. Az e kritériumnak megfelelő elhurcolt személyeket a SZEB-nek küldött kimutatásból válogattam ki. Minden személy születési, illetve lakhelyét összevettem a polgármesteri névjegyzékben, illetve a város szociális titkára által készített névsorban szereplők hasonló adataival a forráskritika érdekében. A három névsor alapján összeállított minta így 477 „nyíregyházi elhurcolt” nevét tartalmazta, ami a SZEB-nek küldött kimutatásában szereplő személyek 48%-át, a nyíregyházi névjegyzék 42%-át teszi ki.

A kutatás során első körben elkészítettem a Nyíregyházán született és az ott lakhellyel rendelkező személyek adatait tartalmazó adattáblázatot.¹⁶ Ennek keretei között a fent bemutatott hat forrás csoportból a releváns adatokat¹⁷ – egymással ütköztetve¹⁸ – begépeltem, mind a 477 személyre vonatkozóan. E hosszadalmas és aprólékos munkát követően megszületett az adatbázis, így hozzáfogtam az érdembeli munkához, a számítások elvégzéséhez, amelynek eredményeit a következő fejezetekben részleteiben is bemutatom.

AZ ELHURCOLÁS

A 2. Ukrán Front 1944. október 6-án indított átfogó támadást a Marostól északra, a Tiszától keletre lévő német és magyar erők bekerítésére és megsemmisítésére. Debrecen megszállása után az I. Plijev altábornagy parancsnoksága alatt álló lovas-gépesített csoport északi irányba tovább támadt a Tisza elérésére.

¹⁶ Excel-táblázatban.

¹⁷ Azt, hogy milyen adatsorokból állt az adatbázis, a vizsgálni kívánt összefüggések határozták meg. Az adatbázis adatsorai: a személy szerepel-e az RGVA-kartonok között; születési idő; születési hely és lakhely; foglalkozás; családi állapot; gyerekek száma; felekezet; korábbi rendfokozat; a SZEB-nek küldött kimutatás szerint mikor és hol került fogságba; mikor esett fogságba az RGVA-kartonok szerint; a fogva tartás helye, tábora; hazatért vagy elhunyt; mennyi időt töltött a táborban hazatérése vagy halála előtt.

¹⁸ Minden esetben azt az adatot fogadtam el, amelyet a legtöbb forrás megerősített.

Plijev csapatai október 21-én szállták meg Nyíregyházát, és 22-én Sz. Gorskov altábornagy kozákhadseregével együttműködve elérték a Tiszát.¹⁹ A német csapatok azonban visszafoglalták a szabolcsi megyeszékhelyt, és 1944. október 27–30. között ismét német kézen volt a város. Végül október 31-én hagyták el a német csapatok a várost, ami szovjet megszállás alá került.²⁰

A berendezkedő szovjet katonai közigazgatás nevében a nyíregyházi, ideiglenes városi tanács röplap formájában felhívást intézett a város lakosságához. Ebben felszólítottak mindenkit a vagyon- és személybiztonság megóvására, a fegyver és lőszer beszolgáltatására. A felhívás tájékoztatott a szovjet városparancsnokság legfontosabb rendelkezéseiről, így például a városi rendőrség szervezéséről, a város utcáinak megtisztításáról, a rádiókészülékek, fényképezőgépek használatának tilalmáról. A kiáltvány felszólított minden férfit, hogy „aki a közbiztonság szolgálatában részt venni kíván, haladéktalanul jelentkezék a városházán”.²¹ Az emberek visszatértek a városba, így megkezdődhetett a lebombázott nagyállomás helyreállítása, illetve a lakóházak romeltakarítása.

Miközben az élet élénkülni látszott Nyíregyházán, a frissen berendezkedő szovjethatalom hozzálátott a férfi lakosság összegyűjtéséhez 1944. november 2-án. A mintegy 300 vasutast egyszerre, a munkahelyén gyűjtötték össze.²² Dankó Mihály MÁV vonatkísérőt, zárfékezőt például a vonatról szállították le a szovjet katonák és hurcolták el.²³ Volt, akit egyszerűen az utcán vagy a téren fogtak el. Így járt Barcs Rezső is, a Kossuth Lajos Reálgimnázium tanára, illetve Deák Endre jogász is.²⁴ Hasonló sorsra jutott Schin Ernő Jenő is, akit munkából hazafelé fogtak el.²⁵ Arra is akadt példa, hogy valakit a saját iparos műhelyéből vittek el, mint például Erdey Sándor kefekötő, lakatos-bádogos mestert,²⁶ vagy éppen Kovács József borbányai szabómestert.²⁷ Másokat saját otthonukból hurcolták el. Az összegyűjtötteket a gyülekezőhelyre, onnan pedig a megyei bíróság Bocskai u. 2. sz. alatti börtönébe kísérték. Másnap hajnalban a börtön Bujtos utca felőli kijárata előtt sorakoztatták fel, s gyalogmenetben, fegyveres őrkíséretében indították útnak őket Debrecen felé. November 3-án este érkeztek meg

¹⁹ ÖLVEDI 1970- 1–13.

²⁰ BORUS 1980- 75–83.

²¹ FAZEKAS 1989. 14.

²² FAZEKAS 1989. 15.; A Külügyminisztériumba érkezett egyik kérelemben 255 vasutas elhurcolását jelentik. BOGNÁR 2017. 70.

²³ Dankó Julianna visszaemlékezése. ILYÉS 2010. 19.

²⁴ Deák Zoltán visszaemlékezése. ILYÉS 2010. 20.

²⁵ Erdei Erika visszaemlékezése. ILYÉS 2010. 21.

²⁶ Erdélyi Tamás visszaemlékezése. ILYÉS 2010. 21.

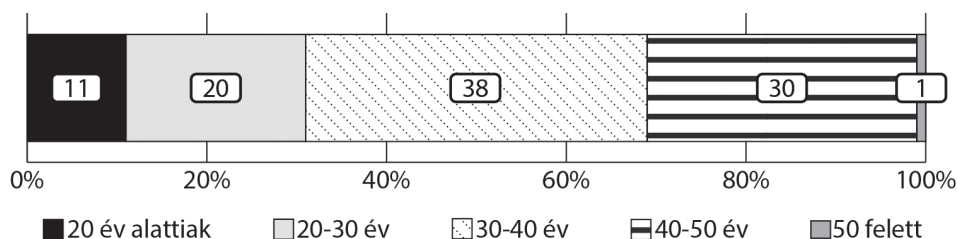
²⁷ Gáspárné Gabulya Éva visszaemlékezése. ILYÉS 2010. 23.

Debrecenbe, ahol másnap a Pavilon laktanyában helyezték el az elhurcoltakat. Itt november 19-én bevagonírozták, majd a romániai Bölc város egyik hadifogolytáborába szállították őket. Innen aztán 1946-ban az Uralba, illetve a Kaukázusba kerültek kényszermunkatáborokba.²⁸

A szovjethatalom által Nyíregyházáról elhurcolt személyek pontos számát nem ismerjük, ami a források egymásnak is ellentmondó jellegéből fakad. Ez az ambivalencia egyaránt vonatkozik az elhurcoltak számára, illetve a deportált személyek „meghatározására”, az illetőségükre is. A SZEB-nek küldött kimutatás 1088, a nyíregyházi névjegyzék 1146, míg a város szociális titkára által készített névsor 2146 nevet tartalmaz. Ugyanakkor a Nyíregyházi Nemzeti Bizottság a levelében 1660 lehurcolt kiszabadítását kéri.²⁹

AZ ELHURCOLTAK TÁRSADALMI HELYZETE

A mintában szereplő elhurcoltak életkori sajátosságait, főleg a SZEB-nek küldött kimutatás és az RGVA-kartonok, illetve a város szociális előadójának kimutatása alapján tudtam árnyalni. A deportált nyíregyháziak átlag életkora 34 év volt, döntő hányaduk 68%-a középkorú (30–50 év közötti). A 20 év alattiak tették ki a 11%-ot, míg az 50 év felettiak az 1%-ot. A legidősebb személy (Szabó József) 54, míg a legfiatalabb 15 éves (Szűcs György) volt.

*1. illusztráció: A mintában szereplő elhurcolt nyíregyháziak életkori sajátosságai.
(Készítette a szerző a SZEB-nek küldött kimutatás és az RGVA-kartonok alapján.)*

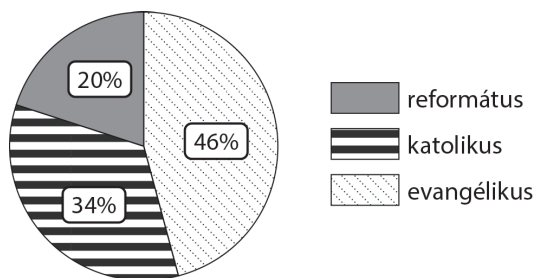
A SZEB-nek küldött kimutatásból és a polgármesteri névjegyzékből sikerült kinyerni a családi állapotra, illetve a gyerekek számára vonatkozó adatokat. A két adatsort a forráskritika érdekében „ütköztettem” egymással. A családi állapotra vonatkozóan kiderült, hogy a mintában szereplő elhurcoltak 72%-a nő

²⁸ FAZEKAS 1989. 19.

²⁹ BOGNÁR 2017. 72.

volt, akik összesen 837 gyereket neveltek. Ez azt jelentette, hogy Nyíregyházán minden 13. gyermeket közvetlenül érintett édesapja szovjet elhurcolása.³⁰ Összevettem a gyerekek számát azoknak az elhurcoltaknak a számával, akikről biztosan tudjuk, hogy nem tértek haza a „málenkij robot”-ról. Eszerint a 837 gyermek 31%-a (107 gyerek) egészen biztosan félárva lett, mivel édesapja nem tért haza a szovjet elhurcolásból.

A felhasznált levéltári források nem voltak igazán „beszédesek” a felekezeti hovatartozást illetően. E tekintetben pusztán az RGVA-kartonokra támaszkodtam, ugyanis – kissé meglepő módon – éppen a táborokban felvett kartonok tartalmaztak ilyen jellegű információkat. El kell azonban mondani, hogy nem minden esetben volt feltüntetve a kartonon ez az adat. A minimális adatközlésre jó példa a munkám alapját képező minta is, hisz a 477 nyíregyházi személy mindössze 30%-ának volt idevonatkozó bejegyzése az orosz kartonokon. E csekély mennyiségű információ miatt a felekezeti megoszlásról pusztán tájékoztató jellegű következtetéseket sikerült levonni.³¹ Eszerint az elhurcoltak – a minta 30%-a alapján – 46%-a evangélikus, 34%-a katolikus, 20%-a református volt.³²

2. illusztráció: A mintában szereplő elhurcolt nyíregyháziak felekezeti megoszlása.
(Forrás: KEPECS 1997. 198–199.)

Úgyszintén hozzávetőleges következtetések levonására van csak módunk az elhunytak felekezeti megoszlását illetően. Eszerint az elhunytak 30%-a református, 23%-a evangélikus, 23%-a katolikus volt.

³⁰ Az 1941. évi népszámlálás szerint Nyíregyházán a 19 év alatti lakosság száma 11 470 fő volt. DÁNYI 1976. 124.

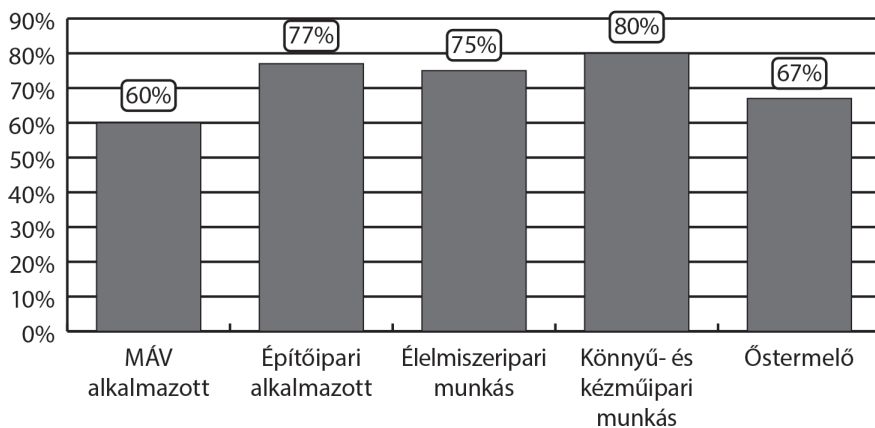
³¹ Fontos megjegyezni, hogy a szovjet RGVA-kartonokon a reformátusok bontásban szerepeltek, kálvinistaként és lutheránusként. A katolikusok esetében nem volt részletezés, így őket nem különböztették meg görög- vagy római katolikus szerint.

³² Az összehasonlítás kedvéért Nyíregyháza város felekezeti megoszlása 1941-ben: evangélikus 29%, római katolikus 31%, görögkatolikus 16%, református 15%, görögkeleti 0,1%. KEPECS 1997. 198–199.

A mintában szereplő nyíregyházi személyek foglalkozására 100%-ban van rá-
látásunk. A SZEB-nek küldött kimutatás 100%-ban, a polgármesteri névjegyzék
szintén 100%-ban, az RGVA-kartonok³³ 31%-ban közölnek ilyen jellegű informá-
ciókat. Így nemcsak gazdag adatmennyiség állt a rendelkezésemre, hanem arra is
volt lehetőség, hogy a három irategyüttest egymással is „szembeállítsam”. Az elké-
szült adatbázisból kiderült, hogy a 477 nyíregyházi elhurcolt 74 szakmában „képvi-
selte magát”. A foglalkozások között a kor társadalmának szinte minden szakmája
megtalálható volt a bankigazgatótól a borbélyon át a kétkezi napszámosig. Rajtuk
kívül három volt zsidó munkaszolgálatos személyt is elhurcoltak a szovjetek.

A mintában szereplőket a foglalkozásuk szerint öt nagyobb csoportba von-
tam össze az átláthatóság kedvéért. Így a 74 szakmát MÁV-dolgozó, építőipari,
élelmiszeripari, könnyű- és kézműipari munkások és őstermelők kategóriájá-
ba soroltam. A foglalkozásukat tekintve a 477 elhurcolt legnagyobb hányada
a könnyű- és kézműipari munkásság köréből került ki (23%). Őket követték az
építőipari munkások és az őstermelők 20–20%-kal, majd pedig a MÁV- munká-
sok 18%-kal. 10% alatt volt az élelmiszeriparban dolgozók aránya a mintából.

Szerettem volna árnyalni az egyes foglalkozásokon belüli halandóság arányát
is. Különösen nagy volt az elhalálozás a könnyű- és kézműipari munkások kö-
rében, arányuk 80% volt. Az elhunytak aránya a többi ágban is igen magas volt,
amit jól példáz, hogy egyik foglalkozáshoz tartozók körében sem volt hatvan
százalék alatt.

3. illusztráció: Az elhalálozottak aránya a foglalkozási ágak szerint.
(Készítette a szerző a SZEB-nek küldött kimutatás és az RGVA-kartonok alapján.)

³³ Azok az RGVA-kartonok, amelyek a mintában szereplő személyekről megtalálhatóak az online adatbázisban.

Ahogy láttuk, a foglalkozások tekintetében a SZEZB-nek küldött kimutatás, illetve az RGVA-kartonok igen beszédesek voltak, sőt egymás ellenőrzésére is lehetőséget adtak adatgazdagságuk miatt. Nem voltak ilyen közlékenyek az elhurcoltak fogságba esésének idejére és helyére vonatkozó információk tekintetében. E tekintetben csak a SZEZB-nek küldött kimutatásra tudtam hagyatkozni, hisz ez a névsor a 477 személy 99%-áról, míg az RGVA-kartonok csak 32%-áról ad információt az elhurcolás idejére vonatkozóan. Utóbbi forrás értékét az is csökkenti, hogy 16%-a pontatlan információkat tartalmazott.³⁴ Így a SZEZB-nek küldött kimutatás alapján megállapítottam, hogy a 477 elhurcolt 96%-át (főleg civileket) 1944 novemberében, 2,5%-ukat (fogságba esett katonákat) 1944 decemberében, míg 1,5%-ukat (szintén fogságba esett katonákat) 1945. január–február folyamán fogták el és hurcolták el. Az elhurcolás helyének megállapításában is a SZEZB-nek küldött kimutatás volt az egyedüli kapaszkodóm.³⁵ Eszerint a 477 elhurcolt 94%-át Nyíregyházáról – 75%-ukat az otthonukból, 25%-ukat az utcáról –, 5%-ukat máshonnan³⁶ hurcolta el a szovjet hadsereg.³⁷

Az RGVA-kartonok igazi forrásértékét az adja, hogy olyan adatokat szolgáltatnak, amiről az eddig ismert kimutatásokból, névjegyzékekből nem tudhattunk. Nevezetesen azt, hogy az elhurcoltak milyen szovjet felvevő-, illetve céltáborban lettek elhelyezve. Az RGVA-kartonoknak ezek az adatmezői sok esetben hiányosak. Sajnos ez volt az oka annak, hogy a mintában szereplő 477 elhurcolt esetében sem volt minden személyről ilyen jellegű információ, csak a 38%-ukról. Eszerint az elhurcoltak 10%-a a 104. benderi, 6%-a a 103. bölci, 2%-a a 198. kisinyovi hadifogolytáborban raboskodott. Az elhurcoltak további 20%-áról is rendelkezünk információval, de ezek sajnos nem a cél-, hanem a felvevőlagerek számát tartalmazzák,³⁸ amiből a raboskodás pontos helyét, idejét nem tudjuk rekonstruálni.

³⁴ Egy példa. Az egyik RGVA-karton Bartha Mihály (1901) nyíregyházi lakos elhurcolásának helyéül Nyíregyházát jelölte meg, az elfogás idejéül pedig 1944. február 1-jét, amikor a front még az Északkeleti-Kárpátok keleti oldalánál húzódott.

³⁵ Ebben az esetben a SZEZB-kimutatás a 477 elhurcolt 99%-áról, az RGVA-karton pedig 34%-áról közölt adatot.

³⁶ Főleg a katonai szolgálatot teljesítő honvédek, kisebb arányban civilek, akik Kárpátalján, Budapesten, Dunántúlon estek fogságba a háború későbbi szakaszában.

³⁷ A fennmaradó 1% az adathiány miatt nem ismert.

³⁸ Magyarország területén mintegy 80 felvevőtábor alakítottak ki. Szovjet katonák és magyar policok kísérték az elfogottakat ezekbe, a fronttól 25-30 km-re lévő koncentrációs táborokba. Hadifoglyok, átállt magyar katonák, begyűjtött civilek alkották a táborok összetételét. Az összefogottak általában egy-két hónapot töltöttek a többnyire laktanyaépületekben berendezett gyűjtőtáborokban, melyeket szovjet katonaság őrzött. Ezekből a táborokból szállították a Szovjetunió valamelyik céltáborába az elhurcoltakat, ahol a hadifogságot töltötték. SCHMIDT 2021. 27.

A rendelkezésre álló 38%-nyi (181 fő) információ nem elegendő messzemenő következtetések levonására, arra azonban lehetőséget biztosít, hogy a szovjet hadifogolytáborok halálozási rátájáról az eddigiekhez képest árnyaltabb képet kapjunk. Már ilyen kevés adat birtokában is jól szembetűnik, hogy mekkora lehetett a rabok halandósága a szovjet lágerekben. A mintában szereplő és a bölci hadifogolytáborban³⁹ raboskodó elhurcoltak 50%-a a lágérbe érkezést követő fél éven belül életét veszttette. Ez az érték a benderiben⁴⁰ még magasabb volt, 65%-ot tett ki, a kisinyovi hadifogolytáborban⁴¹ 55% volt.

Az RGVA-kartonok, illetve Fazekas Árpád személyes levelezései, valamint Nyíregyháza szociális titkára levelezései, kimutatásai alapján sikerült némileg árnyalni a szovjet táborokból hazatért és az ott elhunyt deportáltak arányát. Fontos egyértelműsíteni, hogy a táborokban elhunytak számát az orosz kartonok segítségével, a hazatértek névsorát pedig a város szociális titkárának, illetve Fazekas főorvos úrnak a levelezéséből sikerült pontosítani. Bár az elhunytak, hazatértek arányának megállapításánál három forrás is segítette a munkámat, mégis a mintában szereplő 477 elhurcolt személy 31%-áról tudtam csak hitelt érdemlően igazolni, hogy hazatért a hadifogságból, 14%-ról pedig azt, hogy biztosan elhunyt a szovjet lágérbirodalom egyik táborában. A mintában szereplő nyíregyházi elhurcoltak 55%-ának sorsáról semmiféle információval nem rendelkezünk.

ÖSSZEZÉS

Munkámban arra törekedtem, hogy egy jól behatárolt minta alapján bemutassam, milyen következtetések levonására nyújt lehetőséget számunkra a nyíregyházi levéltárban őrzött névsorok, kimutatások, illetve az Orosz Hadilevéltárban őrzött kartonok együttes felhasználása.

A minta alapját a Nyíregyházán született és az elhurcolás pillanatában Nyíregyházán lakhellyel rendelkező személyek képezték. Céлом ezeknek a személyeknek a demográfiai, társadalmi helyzetének bemutatása volt. Munkám fő következtetése, hogy az RGVA-kartonok és sok esetben a helyi névsorok, kimutatások

³⁹ Az RGVA-karton alapján sikerült megállapítani, hogy ide került a mintában szereplő 477 elhurcolt 6%-a.

⁴⁰ Az RGVA-karton alapján sikerült megállapítani, hogy ide került a mintában szereplő 477 elhurcolt 10%-a.

⁴¹ Az RGVA-karton alapján sikerült megállapítani, hogy ide került a mintában szereplő 477 elhurcolt 2%-a.

olykor kiegészítik, máskor javítják egymás adatsorait. Munkámban a SZEB-kimutatás kontrollforrásaként használtam az RGVA-kartonokat például a foglalkozás, az elfogás ideje, illetve helye esetében. Más esetben viszont – például az elhurcoltak felekezeti hovatartozása, táborig elhelyezése, elhalálózása tekintetében – egyedüli forrásként csak az RGVA-kartonok nyújtottak információkat.

Az orosz kartonokat végső soron roppant fontos forrásnak tekintem, amelyek véleményem szerint új típusú alap kutatások elvégzésére, illetve újabb, árnyaltabb következtetések levonására adnak lehetőséget a „málenkij robot”-ra elhurcolt személyek sorsával kapcsolatban.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltéri források

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltár (MNL SZSZBVL)

V. 77. c. 1872–1950 Nyíregyháza rendezett tanácsú város polgármesterének iratai. 1872–1950.

XIV. 56. Fazekas Árpád orvos iratai. 1951–1991.

XXIV-1012. Nyíregyháza megyei város szociális titkárnak iratai. 1945–1950.

XXIV-1030-1.doboz. Népjóléti Minisztérium Záhonyi Hadifogoly Átvevő-, Fogadóállomásának iratai. 1948–1949.

XXXV-162. A megyei munkásmozgalomra vonatkozó visszaemlékezések és életrajzok. 1919–1956.

Feldolgozások

BOGNÁR Zalán 2017: *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága–Kairosz Kiadó.

BORUS József 1980: A felszabadító harcok Szabolcs-Szatmárban 1944 októberében. Szabolcs-Szatmári Szemle. 3. sz. 75–83.

CSEH Gergő Bendegúz 2021: A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság és az elhurcolt magyarok. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *GUPVI, GULAG – magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20. A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága VIII. nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete*. Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága. 175–177.

- DÁNYI Dezső (szerk.) 1976: Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat–Magyar Országos Levéltár.
- FAZEKAS Árpád 1989: Elhurcoltak. Nyíregyháza. 1944–1989. Nyíregyháza, Határ-szél Kft.
- ILYÉS Gábor (szerk.) 2010: Málenykij robot. A nyíregyházi elhurcoltak. Nyíregyháza, IMI-Print Kft.
- KEPECS József 1997: Magyarország településeinek vallási adatai (1880–1949). II. kötet. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- ÖLVEDI Ignác 1970: Nyíregyháza és vidékének felszabadítása. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1. sz. 1–13.
- SCHMIDT Mária 2021: Rabszolgasorsra kényszerítve. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *GUPVI, GULAG – magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20. A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága VIII. nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete*. Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága. 19–30.

**A SZOVJET FOGSÁG NYUGATI
ÉS JOGI ASPEKTUSAIRÓL**

STARK TAMÁS

AZ AMERIKAI KORMÁNY ÉS A MAGYAR EMIGRÁCIÓ TEVÉKENYSÉGE A SZOVJETUNIÓBAN MARADT FOGLYOK SZABADULÁSÁÉRT¹

Tanulmányom elején szeretném hangsúlyozni, hogy a magyar hadifoglyok és internáltak repatriálása érdekében az amerikai kormány közvetlenül nem gyakorolt nyomást a szovjet vezetésre. Az amerikai kormány formálisan nem is képviselhette a magyar foglyok érdekeit, mivel az a magyar kormány feladata volt. Az amerikaiak elsősorban a német és a japán foglyok hazaszállítása érdekében léptek fel. Ez a politika közvetve a magyar foglyok helyzetét is érintette, mivel őket a szovjetek nem tarthatták hosszabb ideig a kényszermunkatáborokban, mint a fő ellenséget, a németeket.

A Szovjetunióba kiszállított katonák és internáltak a náci Németország és szövetségesei polgárai voltak, sorsuk iránt az amerikai kormány csak jóval a háború befejezése után kezdett érdeklődni. A második világháborúban a Szovjetunió hatalmas veszteségeket szenvedett el. A polgári és katonai vesztesége meghaladta a 20 milliót. A háború alatt több mint 3 millió szovjet állampolgárt deportáltak németországi kényszermunkatáborokba. Az ország németek által megszállt nyugati része szinte teljesen elpusztult. A nyugati kormányok nem tiltakoztak amiatt, hogy a mintegy 5 milliós, német, japán, magyar, román, olasz és egyéb nemzethez tartozó hadifogolynépesség munkaerejét a szovjet vezetés az újjáépítésre használja fel. A német, olasz és magyar hadifoglyokat számos nyugati országokban is munkára fogták, mert ezekben is szükség volt az olcsó munkaerőre. A hadifoglyok munkaerejének felhasználásáról kialakult konszenzus azonban nem jelentette azt, hogy a nyugati hatalmak támogatták volna a civil lakosság egy részének a Szovjetunióba történő kiszállítását Kelet-Közép-Európából a háború végén. A nyugati hatalmak azt sem fogadták el, hogy a Szovjetunió korlátlanul rendelkezzen a területére szállított foglyokkal. Az amerikai kormány már 1946-tól kezdve a hadifoglyokkérdés mielőbbi lezárását kívánta. Ez a politika sikeresnek bizonyult, ugyanis 1947. április 23-án, a moszkvai konferencián a szö-

¹ A tanulmány írásánál felhasználtam STARK 2017. 267–274.

vetséges hatalmak külügyminiszterei megállapodtak abban, hogy a szövetséges hatalmak területén és minden más területen lévő német hadifoglyokat 1948. december 31-ig visszazárlítják Németországba. Csak a nyugati hatalmak teljesítették vállalásukat. 1948 végén szovjet részről nem nyilatkoztak a hadifoglyok sorsáról, de 1949. január 24-én bejelentették, hogy a még kint lévő foglyok hazaszállítása 1949 folyamán befejeződik.² Az év folyamán azonban semmilyen hír nem jelent meg a hadifoglyokról. Csak 1950. május 4-én adta hírül a TASZSZ szovjet hírügynökség, hogy a német foglyok hazaszállítása befejeződött, és már csak azok tartózkodnak a Szovjetunióban, akiket háborús bűnök elkövetése miatt a szovjet bíróságok elítéltek. Számuk 13 500 fő.³ Ez a bejelentés egész Németországban megdöbbenést és szomorúságot okozott.

A háború végén kiadott szovjet hadijelentések 3 milliót is meghaladó német hadifoglyról szóltak. A nyugati szövetségesek szerint is 3–4 millió német katonára esett szovjet fogságba.⁴ Az 1950 májusáig visszatértek számából a nyugat-német hatóságok arra következtettek, hogy a szovjetek legalább 1 millió fogoly sorsával nem számoltak el. A „hiányzó millió” fogalommá vált, ami sokáig szerepelt a nyugat-német médiában.

Az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Franciaország felszólította a szovjet kormányt, hogy adjon teljes körű tájékoztatást a foglyok sorsáról. A nyugati hatalmak arra is felkérték a szovjet vezetést, hogy engedélyezze területén egy pártatlan szakemberekből álló nemzetközi tényfeltáró bizottság működését. A nyugati kormányok kéréseit a szovjet vezetés visszautasította.

Felvetődik a kérdés, hogy a nyugati kormányok, elsősorban az amerikai vezetés miért lépett fel ilyen intenzíven a szovjet táborokban lévő volt ellenséges katonák hazaszállítása érdekében? Kétségtelen, hogy a hadifoglykérdéssel kapcsolatos amerikai politika a Szovjetunióval való rivalizálás egyik színtere volt. Az amerikai álláspont azonban csak részben függött össze a hidegháborúval. A politika alakításában a morális megfontolásoknak is nagy szerepük volt. A morális szempontok előtérbe kerülése egyfajta válasz volt a náci rendszer által elkövetett rémtettek, az európai zsidóság túlnyomó részének kiirtására, a szovjet hadifoglyok és kényszermunkások elpusztítására. A világháború végén a győztes hatalmak, a Szovjetuniót is beleértve, egyöntetűen vallották, hogy ezek a bűnök a jövőben nem ismétlődhetnek meg. E cél megvalósítása érdekében kezdeményezte az Egyesült Államok kormánya a Nemzetek Szövetsége utódá-

² DEPARTMENT OF STATE BULLETIN 1949. 77.

³ THOMPSON 1952. <https://cqpress.sagepub.com/cqresearcher/report/war-prisoner-repatriation-cqresrre1952120300>

⁴ COMMUNIST TREATMENT OF PRISONERS OF WAR 1972. 10.

nak, az Egyesült Nemzetek Szervezetének (ENSZ) létrehozását. Az 1945-ben megalakult szervezet fő feladata a béke és az alapvető emberi értékek megőrzése volt. Amerikai kezdeményezésre születtek meg az ENSZ legfőbb emberjogi egyezményei is.

1948. december 9-én a Közgyűlés elfogadta a Népiirtás büntetvényének megelőzéséről és büntetéséről szóló egyezményt, amelyben az aláíró nemzetek „megelőzendő és büntetendő” nemzetközi büntettként határozták meg a népiirtást. Egy nappal később, 1948. december 10-én fogadták el az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát. A Nyilatkozat arra kötelezte a nemzeteket, hogy minden embert nemzetiségtől függetlenül szabadnak és egyenlő jogúnak ismerjenek el.

Az 1949. augusztus 12-én megkötött új genfi egyezmény is azon megállapodások sorába tartozott, amelyeknek célja a világ jobbra tétele volt. A foglyok munkáját korlátlan módon kihasználó szovjet gyakorlat ellentétben állt a 20. század eleji nemzetközi szabályozásokkal. Az 1907-ben készült Hágai Szabályzat szerint a hadifoglyokat és a civil internáltakat a béke megkötése után a lehető leghamarabb haza kell szállítani. A hadifoglyokkal való bánásmódnak a genfi egyezmény keretében hozott szabályai szerint a foglyok hazaszállítását a fegyverszüneti megállapodásban kell szabályozni. Az 1929-ben megszületett rendelkezések ellenére az ellenségeskedések befejezése után a szövetséges hatalmaknak nem volt egységes programjuk a hazatelepítésre.

A második világháború számos rossz tapasztalata, valamint a háború utáni időszakban a foglyok hazaszállításának rendkívüli késedelme szükségessé tette a hadifoglyokról szóló 1929. évi genfi egyezmények felülvizsgálatát. Az 1949-ben megkötött új genfi egyezmény előírta, hogy a hadifoglyokat már közvetlenül az ellenségeskedés megszűnése után szabadon kell bocsájtani. Az új szabályozás azt is előírta, hogy a hadifoglyok betegségéről és haláláról szóló híreket meg kell osztani a foglyok családtagjaival, valamint azzal az országgal, ahonnan a foglyok származnak.

Az említett egyezmények és szerződések megfelelő jogi és erkölcsi alapot biztosítottak a nyugati kormányok számára, hogy fellépjenek a Szovjetunióval szemben és hogy követeljék az összes fogva tartott külföldi fogoly szabadon bocsátását. Ennek a szovjet részről „imperialista beavatkozásnak” tekintett politikának a humanitárius jellegét tükrözi a korábbi amerikai külügyminiszter, James F. Byrnes nyilatkozata, amelyet 1953. december 1-jén az ENSZ közgyűlésén tett közzé: „A hadifoglyok nem háborús zsákmányok, akikkel bármi megtehető. A hadifoglyok nem vagonokba zárt birkák, akiket távoli országba szállítanak. A hadifoglyok emberi lények. A velük való bánásmódot nemzetközi egyezmények határozzák meg. Amikor az Egyesült Államok külügyminisztere voltam,

akkor mélyen megérintett az eltűnt foglyok tragédiája. De nem csak a foglyok, hanem a hozzátartozók is szenvednek. Aligha van olyan ügy a világon, mely mélyebben felkavarná az emberiség lelkiismeretét, és nincs ennél fontosabb téma az ENSZ napirendjén.”⁵

Byrnes nyilatkozata, illetve az amerikai politika kifejezte a Szovjetunióról kialakult nyugati közvéleményt. A második világháború befejezésének idején a nyugati közvélemény általában elismeréssel és tisztelettel tekintett a Szovjetunióra, arra az országra, amely hatalmas veszteségei ellenére döntő módon járult hozzá a náci Németország megsemmisítéséhez. De minél több hír érkezett Nyugatra a szovjet rendszer valódi arcáról, annál gyorsabban csökkent az egykori szövetséges népszerűsége. A világháború után az első hiteles hírek a szovjet válságról a kényszermunkatáborokból kiszabadult, majd valamelyik nyugati országba menekült lengyel foglyoktól érkeztek. Jóval nagyobb hatásuk volt ugyanakkor az orosz disszidensek beszámolóinak. Ezek közül a legfontosabb Victor Kravchenko *I choose freedom* [Én a szabadságot választottam] című műve volt. A könyv 1947-ben Angliában jelent meg, de hamarosan minden fontosabb nyelvre lefordították, és bestseller lett az Egyesült Államokban, Franciaországban és a Német Szövetségi Köztársaságban is. Ugyanebben az évben, az Egyesült Államokban jelent meg az első tudományos mű a szovjet kényszermunka világról. David J. Dallin és Boris I. Nicolaevsky *Forced Labor in Soviet Russia* [Kényszermunka a Szovjetunióban] című munkája jelentős hatást gyakorolt az amerikai közéletre.

A közvélemény változása is hozzájárult ahhoz, hogy a foglyok szabadon bocsátása érdekében a szovjet kormányra gyakorolt kormányzati nyomással párhuzamosan, de attól nem függetlenül, egy másik kampány is kibontakozott, amely a kommunista országokban alkalmazott kényszermunka felszámolására irányult. A legnagyobb amerikai szakszervezet, az American Federation of Labor (AFL) 1947 novemberében felszólította az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsát (United Nations Economic and Social Council, ECOSOC), hogy tűzze napirendjére a szovjetunióbeli kényszermunka kérdését. Miután a szovjet vezetés évekig blokkolta az AFL kezdeményezését, 1951 februárjában az Egyesült Államok küldöttsége azt javasolta, hogy állítsanak fel bizottságot, amely nemcsak a Szovjetunóban, hanem az egész világon megvizsgálná a kényszermunka alkalmazását. Az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa a bizottság felállítását az ENSZ szakosodott szervezetére, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetre (International Labor Organization, ILO) bízta. Az 1919-ben alapított szervezet fő

⁵ BYRNES 1953. 898.

célja a munkavállalók alapvető munkaügyi és szociális jogainak védelme volt. Az intézmény alkalmas volt a vizsgálat lefolytatására, ugyanis működésében a Szovjetunió 1937 óta nem vett részt, ezért az amerikai kezdeményezést nem tudta megakadályozni.

1951 májusában megalakult a kényszermunkát vizsgáló ad hoc bizottság (Ad Hoc Committee on Forced Labour). Vezetője a Gazdasági és Szociális Tanács első elnöke, Sir Arcot Ramasamy Mudaliar volt, aki részt vett Winston Churchill háborús kabinetjében is. A bizottság tagja volt még Paal Berg, aki korábban a norvég legfelsőbb bíróság elnöke volt, valamint Enrique Garcia Sayan perui politikus, aki tagja volt az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának. A közel három évig működő testület 1953-ban tette közzé 621 oldalas jelentését.⁶ A vizsgálat megállapította, hogy kényszermunkát minden politikai, társadalmi rendszerben alkalmaznak, de legnagyobb szerepe a kommunista országokban, elsősorban a Szovjetunióban van. A bizottság részletesen tanulmányozta a szovjet törvényhozási rendszert, és megállapította, hogy a Szovjetunió nemzeti termékének jelentős része foglyok és elítéltek munkájából származott.

A jelentés egy egész fejezetet szentelt a magyarokat érintő kényszermunka áttekintésének. A fejezet első része a kényszermunka Magyarországon belüli alkalmazását vizsgálja, a második rész a Szovjetunióba kivitt foglyok sorsáról szól. Ily módon ismerhette meg az elfelejtett magyar foglyok helyzetét az ENSZ és a nyugati közvélemény. A közreadott adatok forrása egy ma is alig ismert dokumentumgyűjtemény, a „Fehér könyv a Szovjetunióba hurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről” volt.

Az 1950-ben, a bajorországi Bad Wörishofenben megjelent tényfeltáró kötet gondolata 1949-ben merült fel. Az ötlet maga tulajdonképpen egy müncheni asztaltársasághoz kötődik, amelynek tagjai emigrációjuk előtt, a Horthy-korszakban jelentős pozíciókat töltöttek be. Lippóczy Miklós bíró volt, Radvánszky Antal a Magyar Nemzeti Banknak volt vezető tisztviselője, míg Makra Zoltán 1940-től a Honvédelmi Minisztériumban dolgozott és több honvédelmi miniszternek volt a titkára. Az asztaltársasághoz tartozott Radnóczy Antal vezérkari százados, illetve Zathureczky Gyula újságíró-szerkesztő is, aki a kolozsvári Ellenzék című lapnak volt a főszerkesztője. Megemlítendő még Kovács Aladár drámaíró-dramaturg, akinek több művét bemutatták a negyvenes évek elején a Magyar Nemzeti Színházban.

Lippóczy, Radvánszky, Zathureczky és Kovács az emigráció legolvasottabb és anyagilag legbiztosabb lábakon álló lapjához, a Hungáriához kötődtek.

⁶ REPORT OF THE AD HOC COMMITTEE ON FORCED LABOUR 1953.

Radnóczy Antal a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének volt alapító tagja. A szervezet 1948 novemberében jött létre Ausztria francia zónájában, a francia megszálló hatóságok segítségével. Célja az volt, hogy a Honvédség emigrációba került tagjait számba vegye és számukra erkölcsi-anyagi segítséget nyújtson. A katonai emigrációnak ez a központi szervezete nagyon gyorsan fejlődött. Már a negyvenes évek végén csoportjai alakultak Ausztrián kívül Belgiumban, a Német Szövetségi Köztársaságban, az Egyesült Államokban és Kanadában.

A müncheni körhöz tartozott Palásthy Rezső is.⁷ Ő nem tartozott sem a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségéhez, sem a Hungáriához. A Magyar Államvasutak alkalmazottjaként katona sem volt, viszont civil internáltként megjárta a szovjet fogságot. 1945 januárjában budapesti lakásáról vitték el, és közel hároméves kényszermunka után, 1947-ben térhetett vissza Magyarországra. Itthon megdöbbenve tapasztalta, hogy fokozatosan ugyanolyan politikai rendszert vezetnek be, mint amit ő megtapasztalt és megszenvedett a fogsága alatt. A kommunista hatalomátvétel után, 1949-ben Nyugatra menekült. Alapvetően az ő ötlete volt a Fehér könyv létrehozása, és a szerkesztési munkálatok javát is ő végezte. Két cél lebegett a szeme előtt. Egyrészt – mivel a magyar kormány 1948 végétől már semmit sem tett a Szovjetunióban még kint lévő magyar foglyok hazaszállításáért – kellett egy szervezet, amelynek célja, hogy a magyar foglyok érdekeit képviselje az emigrációban. A német foglyokét képviselte a Német Szövetségi Köztársaság, az olasz foglyokét az olasz kormány, a japánokét a japán kormány, de a magyar kormány 1948 után ezzel a kérdéssel nem foglalkozott, mondván, hogy már mindenki hazatért a Szovjetunióból.

A másik cél az volt, hogy adatokat gyűjtsenek a még Szovjetunióban lévő foglyokról, ezért a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének égisze alatt létrejött a Hadifogoly Szolgálat. Ez a Hadifogoly Szolgálat felhívást tett közzé a Hungáriában, illetve a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége által kiadott Hadak Útján című folyóiratban, valamint német napilapokban. Nyugatnémet rádiók, elsősorban a nyugat-berlini RIAS (Rundfunk im amerikanischen Sektor) több

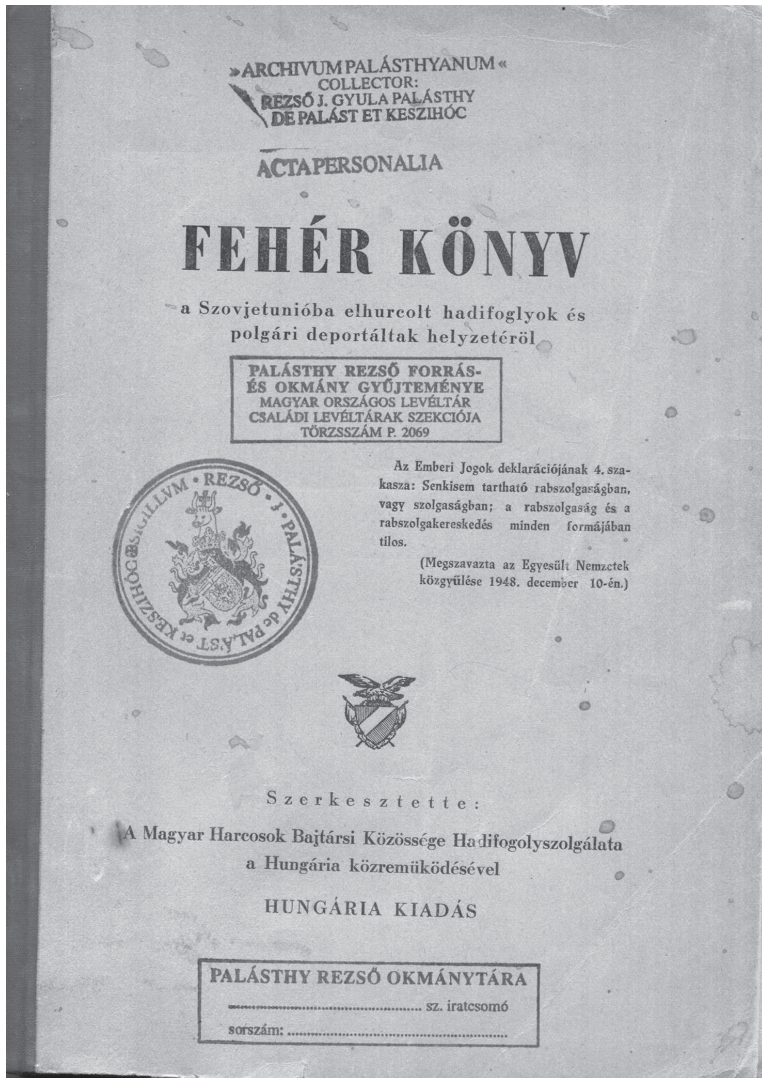
⁷ Palásthy Rezső 1919-ben született Budapesten. A második világháború folyamán a Magyar Államvasutak alkalmazásában volt. A szovjet fogságból való visszatérése után ismét a MÁV-nál helyezkedett el. 1949-ben egy külföldi kiküldetését használta fel meneküléséhez. Münchenben telepedett le, ahol a Szabad Európa Rádió munkatársa volt. 1960-tól 1962-ig tanulmányi úton volt az Egyesült Államokban és Dél-Amerikában. A Német Szövetségi Köztársaságba történő visszatérése után nyugdíjba vonulásáig Deutsche Welle kölni központjában dolgozott az afrikai osztályvezető munkatársaként. Szabadidejében és nyugdíjas korában németországi levéltárakban hatalmas anyagot gyűjtött össze a hadifogság témakörében. A magyar foglyok sorsáról írt cikkei a magyar emigráció egyik népszerű újságjában, a Nemzetőrben jelentek meg. 1998-ban Elzah-Oberprechthal-ban hunyt el.

alkalommal is beolvasta a Hadifogoly Szolgálat felhívását.⁸ Ebben adatszolgáltatásra kérték fel azokat a magyar emigránsokat, illetve német állampolgárokat, akik megjárták a Szovjetunió hadifogoly- vagy internálótáborait. A Hadifogoly Szolgálat adatokat gyűjtött a fogságba esés körülményeiről, valamint a szovjet táborokról. Ily módon kívánták feltérképezni az egész lágerrendszert, valamint meghatározni a különböző táborokban lévő magyarok számát és a velük való bánásmódot. Az adatok több forrásból is érkeztek. A Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének különböző csoportjai, német hadifogoly-szervezetek, illetve német hadifoglyok és civil internáltak is küldtek beszámolókat a Hungáriának, valamint a Hadifogoly Szolgálatnak. Ezek alapján készült a Fehér könyv.

*1. illusztráció: A Fehér könyv szerzője Palásthy Rezső müncheni irodájában.
(A fotó a szerző tulajdonában.)*

⁸ A Hadifogoly Szolgálat tevékenységéről lásd: A HADIFOGOLY SZOLGÁLAT KÉT ÉVE 1952.

2. illusztráció: A 'Fehér könyv' borítója. (Palásthy Rezső hagyatékából.)

A kötet első két fejezete statisztikai adatokat tartalmaz, illetve a foglyok kérdés történetét tekinti át. Öt fejezet foglalkozik magának a foglysorsnak a bemutatásával, 54 tényszerű leírása alapján. A Fehér könyv tartalmaz továbbá egy nagyon részletes listát azokról a táborokról, amelyeket a Hadifogoly Szolgálat derített fel: ezen a listán több mint ezer tábor szerepel. Ki kell emelni, hogy a Palásthy Rezső vezetésével összeállított munka megdöbbentően hiteles és pontos képet tudott adni arról, hogy valójában mi is történt a Szovjetunióba hurcolt magyarokkal.

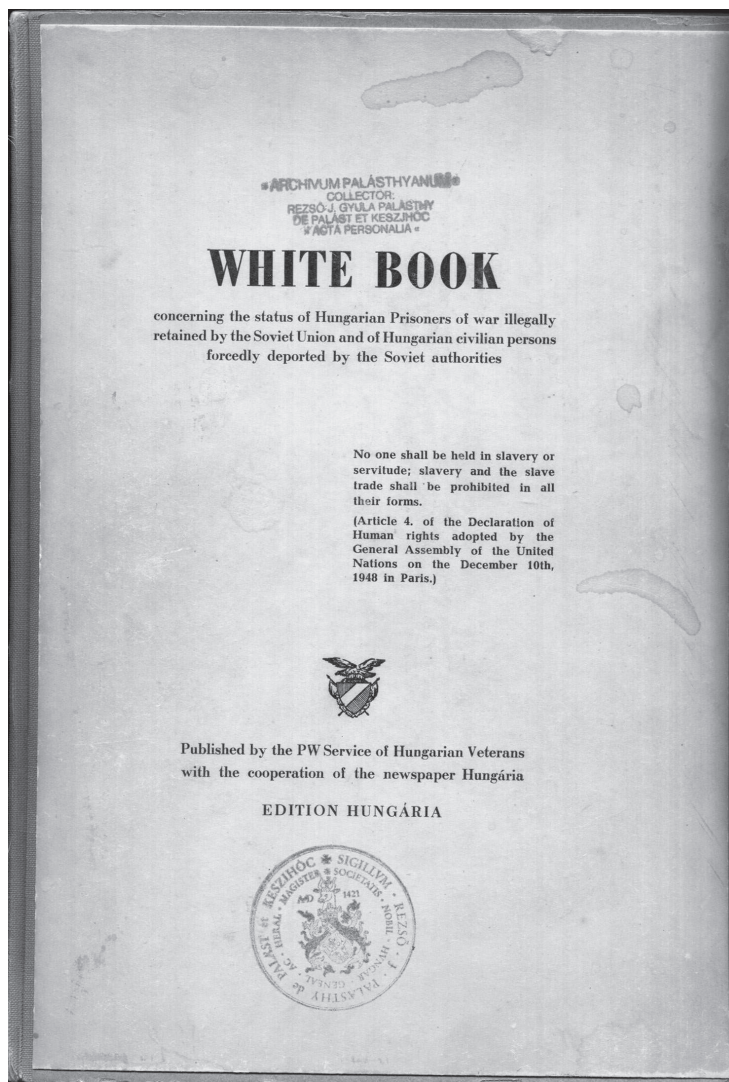
Ami a számadatokat illeti, a Szovjetunióba hurcoltak számát a Fehér könyv 620 ezerre teszi. Ennek forrása feltételezhetően az „Adatok a hadifoglyok kb. létszámáról” című öt oldalas jelentés, amelyet a Honvédelmi Minisztérium munkatársa, Szenes István alezredes állított össze 1946 szeptemberében a párizsi béketárgyalásokra készülő magyar küldöttség számára.⁹ A Fehér könyv, némi túlzással a foglyok mintegy 50%-át tekinti civil internálnak. A kötet összeállítói a rendelkezésükre álló dokumentumok alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a Szovjetunióból 219 ezer magyar fogoly nem tért vissza Magyarországra. Mivel ismereteik szerint közülük 100 ezren már nem voltak életben, ők a még életben lévő 119 ezer fogoly sorsára kívánták felhívni a világ közvéleményének a figyelmét. Az azóta már hozzáférhetővé vált magyar – és részben szovjet – dokumentumokból is arra lehet következtetni, hogy valóban mintegy 200 ezer fogoly nem térhetett vissza szülőföldjére. Palásthy Rezső és munkatársai tehát meglepően pontos képet adtak a magyar foglyok sorsáról, helyzetéről.

A könyvnek, bár több nyelvre lefordították és a világ vezető politikusainak is elküldték, elsősorban a magyar emigrációban volt nagy visszhangja. A Fehér könyv hatására 1951 nyarától a Szabad Európa Rádió rendszeres heti adásban foglalkozott a szovjet fogsággal, a Hungária című folyóirat pedig az összegyűjtött anyagok alapján folyamatosan különböző beszámolókat közölt arról, hogy mi történt a foglyokkal.

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet égisze alatt működő, kényszermunkát vizsgáló ad hoc bizottság nemcsak felhasználta a Fehér könyvet, hanem Genfben találkozott is Palásthy Rezsővel és a Hadifogoly Szolgálat több munkatársával.¹⁰ A szovjet fogsággal kapcsolatos nyilatkozataikat, valamint a Fehér könyvet hiteles forrásként ismerték el, legfontosabb adataik, megállapításaik így kerültek be az albizottság összefoglaló jelentésébe. Amikor ezt a dokumentumot közzétették, Sztálin már halott volt, és megkezdődött a még kint lévő magyar foglyoknak, politikai elítélteknek a hazaszállítása. Nem állítjuk ugyan, hogy a szovjet kormány a Fehér könyv vagy az amerikai kormány kezdeményezése által létrejött ad hoc bizottság jelentésének hatására döntött a még életben lévő néhány ezer fogoly repatriálásáról, azt azonban ki kell mondanunk, hogy a magyar emigráció a Fehér könyvvel és a hozzá kötődő kampánnyal megtette mindazt, amit az adott helyzetben meg lehetett tenni a magyar foglyok érdekében.

⁹ MNL OL XIX-J-1-c KÜM Békedelegáció iratai 26. doboz, 512/konf-1946

¹⁰ A Fehér könyv felhasználásáról, valamint a Hadifogoly Szolgálat képviselőinek az ad hoc bizottsággal való találkozásáról lásd: A FEHÉR KÖNYV AZ UNO HARMADIK BIZOTTSÁGA ELŐTT 1950.; A FEHÉR KÖNYVET ÁTADTÁK AZ UNO 3. BIZOTTSÁGA ELNÖKÉNEK 1950.; KIKÜLDÖTTEINK BESZÁMOLNAK 1952.

3. illusztráció: A 'Fehér könyv' angol nyelvű kiadása. (Palásthy Rezső hagyatékából.)

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári forrás

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-J-1-c Külügyminisztérium (KÜM) Békedelegáció iratai 26. doboz, 512/
konf-1946

Feldolgozások

- A FEHÉR KÖNYV AZ UNO HARMADIK BIZOTTSÁGA ELŐTT 1950: *Hungária*.
Október 13
- A FEHÉR KÖNYVET ÁTADTÁK AZ UNO 3. BIZOTTSÁGA ELNÖKÉNEK 1950:
Hungária. Október 27.
- A HADIFOGOLY SZOLGÁLAT KÉT ÉVE 1952: *Hungária*. december 26.
- BYRNES, James F. 1953: *A Review of the Problem of Missing Prisoners of War*.
Department of State Bulletin. December 28. 898.
- COMMUNIST TREATMENT OF PRISONERS OF WAR 1972: *A Historical Survey*.
Washington, U.S. Government Printing Office. 10.
- DEPARTMENT OF STATE BULLETIN 1949: January 16. 77.
- KIKÜLDÖTTEINK BESZÁMOLNAK 1952: *Hungária*. November 7.
- REPORT OF THE AD HOCH COMMITTEE ON FORCED LABOUR 1953: *International Labour Office*. Toronto, Ryerson Press.
- STARK Tamás 2017: Az emigráció küzdelme a magyar foglyok kiszabadításáért.
In Géczi Róbert (szerk.): *Az Elbától Vorkutáig. Magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a GULÁG-on*. Budapest, Magyar Napló, VERITAS Történetkutató Intézet. 2017. 267–274.
- THOMPSON, Elizabeth M. 1952: War Prisoner Repatriation. In *CQ Researcher*.
December 03. <https://cqpress.sagepub.com/cqresearcher/report/war-prisoner-repatriation-cqresre1952120300>

HAVASI JÁNOS

A GULÁG-, GUPVIKUTATÁS JOGI ASPEKTUSAI, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A GKNT ÉS AZ ALAPJOGOKÉRT KÖZPONT EGYÜTTMŰKÖDÉSÉRE

A második világháború utolsó hónapjaiban kényszermunkára hurcolt ártatlan civilek története „málenkij robot” elnevezéssel égett be a magyar társadalmi köztudatba. A korabeli szóhasználatnál „jóvátételi munkának”, internálásnak, sőt hadifogságnak nevezett folyamat 1944 novemberében kezdődött, s tartott lényegében az 1950-es évek elejéig, közepéig, ha számításba vesszük azokat a szerencsétleneket is, akiket a szovjet hatóságok hazabocsátás helyett mondvacsinált ürüggyel büntetőtáborokba zártak.

Az internáltak sorsának bemutatására, a történelmi háttér elemzésére könyvtárnyi irodalom született már. Az alábbiakban a „málenkij robot” viszonylag ritkán tárgyalt szempontjainak megvilágítására teszek kísérletet. Nevezetesen a történelmi jelenség kutatásának nemzetközi és emberi jogi aspektusainak görcső alá vételére.

A kérdés napirendre vételének konkrét „apropója” is van: A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága (GKNT) éppen az elmúlt hetekben kötött együttműködési megállapodást a budapesti székhelyű, Alapjogokért Központ (AK) elnevezésű, 2013-ban alapított jogi elemző- és kutatóintézettel. Indokolt és érdekes lehet tehát, hogyan kapcsolható össze a két szervezet kutatási tevékenysége.

Az Alapjogokért Központ a következőképpen határozza meg tevékenységének lényegét internetes honlapján: „A Központ a nemzeti identitás és szuverenitás, valamint a keresztény társadalmi hagyományok megőrzését tartja elsőrendű feladatának a 21. század felfokozott, a jog területére is kiható globalizációs és integrációs folyamatai, technológiai változásai közepette. [...] A kutatási területek a jog közéleti érdeklődésre számot tartó ágainak széles skáláját ölelik fel, a klasszikus alkotmányjogi kérdésektől kezdve a választójogon át az Európai Unió jogáig. A különböző elemzésekben, értekezésekben közös azon törekvés, hogy a józan ész talaján állva megtaláljuk az egészséges egyensúlyt az egyéni szabadságjogok és a társadalom érdekei között.”¹

¹ <https://alapjogokert.hu/rolunk> (Letöltés: 2023. 11. 20.)

Mint ahogy a szervezet nevében is szerepel, az Alapjogokért Központ kutatásának elsődleges terrénuma a jog, a társadalmi jogélet. Szerencsés esetben tehát a gulággutatók gazdagíthatják fegyvertárukat az AK által kínált jogi szempontrendszerrel. E szándék tükröződik is a megkötött együttműködési megállapodás következő bekezdésében: „A Felek Magyarország Alaptörvényének Nemzeti hitvallásával összhangban [...] tagadják a magyar nemzet és polgárai ellen a nemzetiszocialista és kommunista diktatúra uralma alatt elkövetett embertelen bűnök elévülését. Felek együttműködésük során irányadónak tekintik az Alaptörvény rendelkezéseit, mely szerint »a jog uralmán alapuló állami berendezkedés és a megelőző kommunista diktatúra összeegyeztethetetlenek.«”²

A kapcsolódás – s ezáltal a Gulág- és Gupvi-kutatás kiterjesztésének lehetőségét a továbbiakban a következő jogelvek, jogintézmények mentén látjuk:

1. alapvető személyiségi jogok, különösen az emberi méltósághoz való jog
2. a hadviselés szabályai
3. a személyes szabadság korlátozására vonatkozó szabályozás
4. a kegyeleti jogok biztosítása
5. az információhoz való szabad hozzáférés joga
6. a diktatúrák alkotmányos elítélése

AD 1.

Az ember vele született „természetes” jogainak felismeréséről és védelmének szükségességéről a felvilágosodás kora óta beszélhetünk. Történelmi közhely, hogy a folyamat úttörői a francia abszolutizmus letörésén fáradozó gondolkodók, Jean-Jacques Rousseau, Charles-Louis de Secondat – közismertebb nevén Montesquieu – és Gilbert du Motier de La Fayette márki voltak. Utóbbi nevéhez fűződik az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* (*Déclaration des droits de l’homme et du citoyen*) első tervezetének benyújtása a francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés elé, amelyet az 1789. augusztus 26-án el is fogadott. Nem túlzás azt állítani, hogy ez a tizenhét pontból álló nyilatkozat messze megelőzte korát, és évszázadokon át alapjául szolgált az emberi jogok biztosítására született nemzetközi jogi szerződéseknek. Mind nyelvezetén, mind szemléletén alig-alig változtattak az elmúlt közel kétszázötven év során – egyszerűen azért, mert kor-

² GKNT irattára

szerű az ma is. „Minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik és marad; a társadalmi különbségek csakis a közösség szempontjából való hasznoságon alapulnak”³ – szögezi le a Nyilatkozat 1.pontja.

Egy híján százhatvan év múlva – 1948. december 10-én – ugyanezt a tételt így rögzíti a frissen megalakult Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) közgyűlésének talán legfontosabb határozata, az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata*: „Minden emberi lény szabadnak születik, és egyenlő méltósága és joga van.”⁴

Mint látjuk, az emberi lény született szabadsága kibővül egy másik, szintén veleszületett alapjoggal: a méltósággal. A leghelyesebben akkor járunk el, ha a fogalom értelmezésére tett kísérletek helyett – az időben kissé előre szaladva – a magyar Alkotmánybíróság egy 1991-es határozatához fordulunk segítségért. A Sólyom László által elnökölt testület – egyébként egy, az abortusz törvényi szabályozását követelő beadvány ügyében – a következőképpen értelmezte az emberi méltóság fogalmát: „Az emberi méltósághoz való jog azt jelenti, hogy van az egyén autonómiájának, önrendelkezésének egy olyan, mindenki más rendelkezése alól kivont magja, amelynél fogva az ember alany marad és nem válik eszközzé vagy tárggyá. [...] A méltóság az emberi élettel eleve együtt járó minőség, amely oszthatatlan és korlátozhatatlan, s ezért minden emberre nézve egyenlő. Az egyenlő méltósághoz való jog az élethez való joggal egységben azt biztosítja, hogy ne lehessen emberi életek értéke között jogilag különbséget tenni. Emberi méltósága és élete mindenkinek érinthetetlen, aki ember, függetlenül fizikai és szellemi fejlettségétől, illetve állapotától, és attól is, hogy emberi lehetőségéből mennyit valósított meg, és miért annyit. Egyetlen ember élethez való jogáról sem beszélhetünk úgy, hogy ne értenénk bele az élethez és méltósághoz való alanyi jogát.”⁵

Az Alkotmánybíróság azt is leszögezte, hogy az emberi méltósághoz való jog egyfajta „anyajog”, a bíróságok, hatóságok minden esetben hivatkozhatnak rá az egyén védelmében, ha nincs olyan nevesített alapjog, mely az emberi méltóságot kifejezné. Vagyis az emberi méltóság – mint később látni fogjuk –, élő és halott személyt egyaránt megillet, még akkor is, ha megsértésének konkrét terepnumait nem lehet szabatosan felsorolni.

A Gulág- és Gupvi-kutatás szempontjából hivatkozási alapként nem jöhet szóba, hiszen jóval a második világháború alatti elhurcolások után született, de a jogi kör bezárása érdekében meg kell említenünk a *Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát*, amelyet 1966. december 16-án fogadott el az ENSZ Köz-

³ Az Emberi és polgári jogok nyilatkozata 1. pont.

⁴ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 1. cikk

⁵ 64/1991 (XII.17) AB határozat D/2/b pont.

gyűlésének XXI. ülészsaka. A dokumentum egyik legfontosabb szakasza kimondja: „Minden emberi lénynek veleszületett joga van az életre. E jogot a törvénynek védelmeznie kell. Senkit sem lehet életétől önkényesen megfosztani.”⁶

Természetesen naivitás lenne feltételezni, hogy bármely háborúzó felet – különösen nem egy olyan évekig elhúzódó totális fegyveres küzdelem során, mint amilyen a második világháború volt – pusztán e szép jogelvek visszatartanának bármilyen atrocitástól. E jogszabályi helyeket pusztán azért soroltam fel, hogy legalább elméletileg rögzítsük: az emberiség tudatilag eljutott már arra a fokra, hogy fel tudja ismerni, mikor sérti meg embertársai velük született természetes jogait. Más kérdés, hogy a történelem arról tanúskodik, mindez eddig csak írott malaszt maradt.

AD 2.

A szép elvek hiábavalóságát már a 19. században fölismerték, ezért a középkori brutalitással vívott háborúktól megiszonyodott újkori társadalmak előbb-utóbb kikínlódták a hadviselés szabályainak és következményeinek rendezését. Az 1859-es solferinói csata szörnyűséges következményeit látva – negyvenezen haltak meg a szükséges orvosi beavatkozás hiánya miatt – az akkori nemzetközi közösség 1864-ben létrehozta a Vöröskereszt nevű segélyszervezetet. Egyidejűleg megszületett az *első Genfi Konvenció*, mely a nemzetközi jog szintjére emelte a sebesültekkel szembeni emberséges és – oldaltól független – egyenlő bánásmódot.

Bár a 19. század utolsó évtizedeit és az 1914-es Nagy Háborúig kitarító időszakot szokás az utolsó békeéveknek nevezni, de a történelmi kronológia ismerői jól tudják, hogy nagyon is indokolt volt a háborúzás szabályainak további keretbe foglalása. 1899-ben nagyszabású békekonferenciára került sor Hágában, melynek eredményeként több fontos nemzetközi megállapodás született. Az egyik a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól rendelkezik, de megtiltották a fojtó- és mérgezgázokat tartalmazó lövedékek és az emberi testben szétfolyó vagy ellapuló lőszer alkalmazását is.

Nyolc évvel később, 1907. október 28-án újabb tizenkét egyezményt írtak alá a szerződő felek, fontos megjegyezni, hogy köztük „Őfelsége, Minden Oroszok Cára” is. A magyar Országgyűlés viszonylag későn, 1913-ban, a XLIII. törvény-cikkkel „honosította” mindkét hágai konferencia rendelkezéseit.

⁶ 1976. évi 8. törvényerejű rendelet az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészsakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya kihirdetéséről. III. rész, 6.cikk, 1 pont.

Itt jegyzem meg, hogy a két békekonferencia határozatait fél évszázaddal később további pontosításokkal, részletekkel kiegészítve megismételték az 1949. augusztus 12-én kelt *Genfi Egyezmények*. Ezt azonban mind a Szovjetunió, mind Magyarország csak 1954-ben ratifikálta, ezért a gulág- és gupvi-kutatás szempontjából ez a konvenció nem jöhet számításba.

Az egyszerűség kedvéért most az 1913. XLIII. törvénycikk által egységes szerkezetbe foglalt szövege alapján ismertetem az 1899-es és 1907-es *Hágai Egyezmények* néhány fontos rendelkezését. Ilyen például a negyedik, a Szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló egyezmény Melléklete, amelyben szabályzatot találunk a hadifoglyokról. Bár esetünkben a kutatás tárgya a civil lakosok fogságba ejtése és munkáltatása, a későbbi „málenkij robotosok” sorsát érdemes a hadifoglyokra vonatkozó egyezmények optikáján át megvizsgálni – két okból is. Egyrészt nem tehetünk mást, mert a *Hágai Konvenció* kizárólag katonákkal és hadifoglyokkal foglalkozik, mintha a szerződést fogalmazók eleve kizárták tartották volna civil lakosok fogságba ejtését és az egyik hadviselő fél országában rabszolgamunkára kényszerítését. (Mint látni fogjuk, ez utóbbit a hadifoglyok esetében is elképzelhetetlennek tartották...)

Másrészt: a katonák és polgári személyek fogva tartása a Szovjetunióban ugyanahhoz a főigazgatósághoz tartozott, s nem ritkán direkt átjárás figyelhető meg a munkászászlóaljak, illetve a hadifoglyok táboraik között. „A hadifoglyok az ellenséges Kormánynak, nem pedig az őket foglyul ejtő egyéneknek vagy csapatteknek hatalma alatt állanak. A hadifoglyokkal emberiesen kell bánni. Mindaz, ami személyesen az övék, tulajdonukban marad, a fegyvereket, lovakat és katonai iratokat kivéve.”⁷

„A hadifoglyok valamely városba, várba, táborba vagy bármely helyre internálhatók azzal a kötelezettséggel, hogy onnan bizonyos megállapított határokon túl ne távozzanak; elzárni őket csakis mellőzhetetlen biztonsági szempontokból lehet s csakis addig, amíg fennállanak azok a körülmények, amelyek ezt a rendszabályt szükségessé teszik.”⁸

„Az Állam a hadifoglyokat, a tiszték kivételével, rendfokozatukhoz és képességeihez mérten, mint munkásokat alkalmazhatja. Az ily munkák nem lehetnek túlságosak és nem állhatnak összefüggésben a hadműveletekkel. [...] Az Állam ré-

⁷ 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 4. cikk.

⁸ 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 5. cikk.

szére teljesített munkákat azon díjszabás szerint kell fizetni, amely a belföldi hadsereg katonai tagjai által teljesített hasonló munkákra nézve érvényben áll, vagy ha ilyen nincsen, oly díjszabás szerint, amely a végzett munkáknak megfelel.”⁹

Az elkövetkező fél évszázad történéseinek ismeretében hitetlenkedve olvasuk az egyezmény alábbi pontját: „A hadifoglyok becsületszóra szabadlábra helyezhetők, ha hazájuk törvényei őket erre feljogosítják és ily esetben mind saját Kormányuk, mind az őket foglyul ejtő Kormány irányában személyes becsületükkel felelősek elvállalt kötelezettségeiknek lelkiismeretes teljesítéséért. Ebben az esetben saját Kormányuk kötelezve van arra, hogy se ne követeljen, se el ne fogadjon tőlük olyan szolgálatot, amely adott szavukkal ellenkezik.”¹⁰

A Hágai Egyezmények rendelkeznek a hadifoglyokkal történő kapcsolattartásról. Vessük össze ezt a törvényhelyet azzal a ténnyel, hogy az elhurcoltak jelentős része 1944–1946 között egyáltalán nem tudott hírt adni magáról, a Nemzetközi Vöröskereszt látogatásáról pedig csak álmodozhatott: „A hadifoglyokat segítő egyesületek, amelyek hazájuk törvényei szerint szabályszerűen alakultak, és amelyeknek célja, hogy a jótékonyság gyakorlását közvetítsék – valamint kellőképpen igazolt ügyvivőik – élvezni fogják a hadviselők részéről mindazokat a könnyítéseket, amelyek emberbaráti feladatuk hatályos teljesíthetése végett szükségesek, és a katonai követelmények és a közigazgatási szabályok által kijelölt határokon belül lehetségesek. Ezeknek az Egyesületeknek kiküldöttei az internáltaknak telepein, valamint a hazájukba visszaküldött hadifoglyok pihenőállomásain segélyeket oszthatnak ki, ha e végből a katonai hatóságtól személyes engedélyt nyernek, és írásbeli kötelezettséget vállalnak arra, hogy magukat az említett hatóság által a rendre és a közbiztonságra nézve megállapított összes szabályoknak alávetik.”¹¹

Végezetül egy újabb megállapodás, amelyet Sztálinnak esze ágában sem volt betartatni: „A béke megkötése után a hadifoglyokat a lehető legrövidebb idő alatt vissza kell bocsátani hazájukba.”¹²

⁹ 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 6. cikk.

¹⁰ 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 10. cikk.

¹¹ 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 15. cikk.

¹² 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 20. cikk.

AD 3.

A civil lakosság sorsát érintően különösen fontos vizsgálni az ellenséges terület birtokba vételének körülményeit. A hadijognak a megszállás szabályait tartalmazó rendelkezéseit az eddig tárgyalt Egyezmény III. részében találjuk, A katonai hatalomról az ellenséges állam területén című fejezetben. Mindenekelőtt nézzük magának a megszállás fogalmának meghatározását: „Megszállottnak kell tekinteni azt a területet, amely tényleg az ellenség hadseregének hatalmába került. A megszállás csupán azokra a területekre terjed ki, ahol ez a hatalom fennáll és gyakorolható.”¹³

Ezután fókuszáljunk a polgári lakosság védelmét szolgáló rendelkezésekre. Csupa fontos, a totális háborúban sajnos ritkán figyelembe vett rendelkezés! „Ha tényleg a megszálló kezébe került a törvényes hatalom, ennek minden tőle függő intézkedést meg kell tennie avégből, hogy amennyire lehetséges, helyreállítsa és biztosítsa a közrendet és közéletet, még pedig – ha ez elháríthatatlan akadályba nem ütközik – az országban érvényes törvények tiszteletben tartásával.”¹⁴

„A becsületet és a családi jogokat, az egyéni élet biztonságát és a magántulajdont, valamint a vallási meggyőződést és a vallás szabad gyakorlatát tiszteletben kell tartani. A magántulajdon el nem kobozható.”¹⁵

„Kifejezetten tilos a fosztogatás.”¹⁶

A szovjet Vörös Hadsereg 1944–1945-ös magyarországi hadműveleteinek, majd megszállási tevékenységének ismeretében a fenti jogszabályhelyekhez aligha kell kommentár...

Az 50. cikk a kollektív büntetés tilalmát tartalmazza: „Az egész lakosságot nem lehet pénzbüntetéssel vagy másnemű büntetéssel sújtani egyes egyének cselekményei miatt, amelyekért az egész lakosság egyetemlegesen felelősnek nem tekinthető.”¹⁷

¹³ 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 42. cikk.

¹⁴ 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 43. cikk.

¹⁵ 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 46. cikk.

¹⁶ 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 47. cikk.

¹⁷ 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 50. cikk.

Igaz, hogy a tiltás első látásra a gazdasági megtorlásra vonatkozik, de ha a „másnemű büntetést” tágabban értelmezzük, kiterjeszhető a személyes szabadság megvonásával, kényszermunkára kötelezéssel végrehajtott kollektív büntetésre is. Annál is inkább, mert az Egyezmény még az elhurcolásnál jóval enyhébb kényszerintézkedést is tiltólistára vett: „Tilos a megszállott terület lakosságát arra kényszeríteni, hogy saját hazája ellen irányuló hadműveletekben részt vegyen.”¹⁸

„Tilos a megszállott terület lakosságát arra kényszeríteni, hogy az ellenséges Hatalomnak hűséget esküdjön.”¹⁹

Ha a lövészárokásást – esetleg némi megszorítással – a hadműveletek részének tekintjük, már az a hadviselés jogának megsértése lehet, ha a polgári lakosságot a megszálló hadsereg erődítési munkákra vezényli. Hát még, ha hátországában hadiüzemekben, stratégiai jelentőségű munkahelyeken dolgoztatja!

Némiképpen árnyalja a fenti eszmefuttatást az Egyezmény 52. cikke:

„A községektől és a lakosoktól természetbeli szolgáltatások és szolgálatok csakis a megszálló hadsereg szükségleteire követelhetők. Ezeknek az ország vagyoni képességével arányban állóknak és oly természetűeknek kell lenniök, hogy a lakosságra nézve ne jelentsék a hazájuk ellen irányuló hadműveletekben való részvétel kötelezettségét.

E szolgáltatások és e szolgálatok csakis a megszállott hely parancsnokától nyert felhatalmazás alapján követelhetők.

A természetben igénybe vett szolgáltatásokért, amennyire csak lehetséges, készpénzzel kell fizetni, ellenkező esetben pedig azokról elismervényt kell adni, s a tartozásban lévő összeg kifizetését a lehető legrövidebb időn belül kell teljesíteni.”²⁰

Elképzeljük, hogy a gazda lovainak elhajtása, egy lövészraj kétnapos táplálása után a szovjet szolgálatvezető benyúl a táskájába és pengőben kifizeti az igénybe vett szolgáltatásokat... Amúgy pedig az is kérdés lehet, hol húzódik az a keskeny mezsgye, amely a „megszálló hadsereg szükségleteit” és a „hadműveletekben való részvétel” fogalomkörét választja el egymástól... Magyarán: lehet-e a megszálló hadseregnek olyan szükséglete, amely nem feltételezi a hadműveletben való részvételt?

¹⁸ 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 44. cikk.

¹⁹ 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 45. cikk.

²⁰ 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 52. cikk.

Ha a polgári lakosság személyes szabadságának korlátozásának tilalmát csak áttételesen találjuk is meg a hadviselés szabályairól rendelkező korabeli egyezményekben, az szerepel a már bemutatott emberi jogi alapvetésben, az *1789-es Emberi és polgári jogok nyilatkozatában*. „Vád alá helyezni, letartóztatni s fogva tartani bárkit is csak a törvény által meghatározott esetekben s a törvény által előírt formák között lehet.”²¹

A fentebb már idézett ENSZ-dokumentum, az 1948 végén született *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata* így fogalmazza ezt meg: „Senkit sem lehet önkényesen letartóztatni, őrizetbe venni, vagy száműzni.”²²

Bár a Szovjetunió (és vele Ukrajna, Belorusszia) képviselői aktívan részt vettek a Nyilatkozat vitájában, a zárószavazáson végül nem jelentek meg. Nem kétséges azonban, hogy az ENSZ ezen örökbecsű dokumentuma egyetemes érvényű. Sajnos, 1948. december 10-i elfogadásának pillanatában is még százazrek raboskodtak szovjet fogoly-, munka- és büntetőtáborokban. (Nem járhatunk messze az igazságtól, ha többek között ez lehetett a szovjet távolmaradás egyik oka.) Mindenesetre az nem kétséges, hogy legalább két ponton sérült a kérdéses időpontban több tízezer magyar állampolgár személyiségi joga a Szovjetunióban. Az akkori viszonyok között – a háborús károk helyreállításának szükségessége, a hatalom revansvágya, amelyhez a német megszállás során traumatizált orosz-ukrán közvélemény is csatlakozott, valamint a bizonytalan nemzetközi környezet miatt – gondolni sem lehetett ezen szép emberi jogi elvek betartására. Már az nagy eredménynek számított, hogy Sztálin egyáltalán hozzájárult ahhoz, hogy az 1927-es Genfi Egyezmény jegyében a Nemzetközi Vöröskereszt fölkereshessen néhány (kirakat)fogolytábor a Szovjetunió területén. (Ezt a nemzetközi segélyegyezményt ugyanis a szovjethatalom nem ratifikálta.)

Míg a magyarországi elhurcolások tekintetében tehát nagyon elkésett ez az ENSZ-határozat, az 1948. december 10-e utáni fogva tartások viszonylatában azonban már a 9. cikkely alapján is vizsgálhatóak lennének a kényszermunka emberi jogi vonatkozásai. Arról nem is beszélve, hogy Magyarországot 1944–1945-ben (és gyorsan tegyük hozzá: később sem) semmilyen nemzetközi paktum nem kényszerítette élőerőkben történő jóvátételre – sőt, akkor még semmilyen jóvátételre –, így a háború utolsó hónapjaiban történt elhurcolások sokszorosan jogellenesek voltak.

²¹ Az Emberi és polgári jogok nyilatkozata 7. pont.

²² Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 9. cikk.

AD 4.

A személyiségi jogok tételes felsorolását Magyarország hatályos *Polgári Törvénykönyve* végzi el. Nem véletlen, hogy e felsorolás végén ott találjuk a kegyeleti jogot, mint sajátos jogintézményt, s mint az emberi méltóság integráns részét.²³

A Ptk. szerint az elhunyt személy jogutódait megilleti a kegyeleti jog, amely a halott emlékének megsértése miatt juttatható érvényre. Azzal, hogy a Ptk. a kegyeleti jogot a nevesített személyiségi jogok között szerepelteti, érzékelteti a kegyeleti jog szerves kapcsolódását a személyiségi jogok rendszeréhez. S ami még fontosabb, a Ptk. valójában úgy értelmezi a kegyeleti jogot, mintha az a túlélők személyiségi joga volna, amely halottjuk emlékének megőrzéséhez fűződik. Alapvetően tehát minden olyan magatartás tanúsítása kegyeleti jogot sértőnek minősülhet, amely az elhunyt életében a személyiségi joga megsértéseként lenne értékelhető.

A kegyeleti jog – sok egyéb mellett – tartalmazza a végtisztesség megadásának (és tegyük hozzá: megkapásának) lehetőségét, sőt köteleességét. „A tisztesség és méltó temetés, valamint a halottak nyughelye előtti tiszteletadás joga mindenkit megillet.”²⁴

Nem véletlen, hogy az elhunyt eltemetéséről törvény is rendelkezik. A temetést szervezőnek – a temetésre jogosultnak – kötelessége gondoskodni arról, hogy az elhunyt minden hozzátartozója leróhassa kegyeletét a sírnál, vagy az urna tárolási helyénél.

Talán különösen indokolni sem kell, hogy a fentiek – *mutatis mutandis* – szorosan kapcsolódnak a második világháború során foglyul ejtett, elhurcolt, büntetéssel sújtott, s a Szovjetunió területén eltemetett magyar katonák és civilek kegyeleti jogaihoz. Történeti érdekességként jegyezzük meg, hogy elvben – s százazres gyakorlatban – még a sztálini szovjet hatóságok is fontosnak tartották a kegyeleti jogok legalább minimális tiszteletét. Ez derül ki az NKVD UPVI parancsnokság (a GUPVI elődje) második emberének, Ratusnij vezérőrnagynak direktívájából, amelyben a tábornok a hadifoglyok és internáltak eltemetésének szabályozott eltemetésére tesz – a direktíva műfajához képest kissé furcsa módon – „javaslatot”:

„1. Az elhalálozott hadifoglyok temetésére jelöljenek ki a tábor vagy a kórház közelében egy szabad földterületet. Kerítsék be a területet szögessdróttal.

²³ Polgári Törvénykönyv 2:50§ (1-2 bek.)

²⁴ 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről 1.§

2. Osszák fel a temetőt 25 sírnyi kvadrátokra. Minden kvadrát kapjon sorszámot, az egyessel kezdve. A temetést a kvadrátokon belül számozás szerint végezzék: az első 25 holttestet temessék el az első kvadrátba, a második huszonötöt a másikba stb. [...]

4. Minden sírra ismertetőjel gyanánt erős karót kell tűzni, amelynek felső részéhez erős fatáblát – legjobb a furnér – kell szögezni. A táblára rá kell jegyezni: a számlálóban a sír számát, a nevezőben a kvadrát számát (lemoshatatlan festékkel).

5. Az elhalálozott hadifoglyok és eltemetésük helyének nyilvántartásához fektessenek fel «temetési könyvet», amelynek formája:

- a) sorszám
- b) az elhalálozott család-, keresz- és apai neve
- c) nemzetisége
- d) születési éve
- e) katonai rendfokozata
- f) halálának dátuma
- g) a temetés dátuma
- h) a sír száma és a kvadrát száma, ahová az elhunyat eltemették. [...]

7. A temetőket feltétlenül biztosítani kell, hogy a területükre ne juthasson be jószág, amely letaposhatná a felismerési jeleket, és hogy a lakosság ne hordja szét ezeket.”²⁵

Számtalan kép tanúskodik arról, hogy Ratusnij 1944. augusztusi direktívája meghallgatásra talált. Ezekon a szerencsével hazakerült felvételeken málenkij robotos nők, férfiak állják körül társuk legalább számmal jelölt sírját.

Egy 2012-es szibériai kegyeleti út során személyesen is meggyőződhattünk róla, hogy a szovjet belügyi hatóságok pontos nyilvántartást vezettek a temetők halottairól. A *Vojennie Memoriali* nevű orosz hadisírgondozó szervezet Szverdlov megyei elnöke, Vlagyimir Motrevics egy erdő közepén mutatta meg a fák között rejtőző 314. lágertemető halottainak névjegyzékét.

Sőt, arra is van – igaz elenyésző – példa, hogy konkrét neveket tartalmazó sírjeleket találunk a volt Szovjetunió utódállamaiban. Ilyen a Brjanka város (Luganszk megye) határában magyar-ukrán együttműködéssel létesített – emlékhely, amelynek gránitkövei négyszáznál is több magyar hadifogoly és málenkij robotos nevét őrzik.

Kérdés: van-e tudomásuk ezekről a dokumentumokról a hozzátartozóknak? Ezzel elérkeztünk a következő (jogi) kapcsolódási lehetőséghez.

²⁵ VARGA 178. 1.

AD 5.

Amikor a Gulág-, Gupvikutatók Intézete az Alapjogokért Központ jogvédő munkájával kerül kapcsolatba, tevékenysége érinti az információs szabadság gyakorlásának kérdéskörét is.

Az Európai Unió Alapjogi Kartája szerint: „Mindenkinek joga van a véleménynyilvánítás szabadságához. Ez a jog magában foglalja a véleményalkotás szabadságát, valamint az információk és eszmék megismerésének és közlésének szabadságát anélkül, hogy ebbe hatósági szerv beavatkozhatna, továbbá országhatárookra való tekintet nélkül.”²⁶

Esetünkben nyilvánvalóan alapvetően nem a véleménynyilvánítás, hanem az állami és más irattárakban rejtőző, a második világháború áldozataira vonatkozó információk megismerésének jogáról van szó. Arról az ígényről, hogy az érintettek családjai és leszármazottaik jogosultak minden olyan információt megkapni, amely eltűnt, elhunyt hozzátartozójukról elhurcolásuk során keletkezett, s amely információ állami szerveknél megtalálható vagy felkutatható. Meggyőződésem, hogy tarthatatlan az a sok évtizedes gyakorlat, amelynek során levél- és adattárak személyiségi jogokra, tudományos szempontokra hivatkozással megtagadták releváns adatok kiszolgáltatását családtagoknak. Mi több, túl a családokra tartozó, valóban személyes jellegű adatokon, a szélesebb közvéleménynek is joga van korlátozás nélkül, a lehető legkönnyebb módon hozzáférni az adattárakhoz. Ezt a célt szolgálja a GKNT azon törekvése, hogy partnerszervezetei segítségével, az összes hozzáférhető adatbázis összefésülésével egységes, hiteles honlapon tárja nagy nyilvánosság elé az elhurcoltak történetét, lakóhelyük elhagyásától kezdve hazatértükig vagy eltemetésükig.

AD 6.

Végezetül, e pont kapcsán hivatkozhatunk kutatásaink alkotmányos megalapozottságára a tekintetben is, hogy kései elégtételként megnevezzük a felelősöket. Magyarország Alaptörvénye szerint: „Az 1990-ben lezajlott első szabad választások révén a nemzet akaratából létrehozott, a jog uralmán alapuló állami berendezkedés és a megelőző kommunista diktatúra összeegyeztethetetlenek.

²⁶ Az Európai Unió Alapjogi Kartája 11. cikk.

A Magyar Szocialista Munkáspárt és jogelődei, valamint a kommunista ideológia jegyében kiszolgáltatásukra létrehozott egyéb politikai szervezetek bűnöző szervezetek voltak, amelyek vezetői el nem évülő felelősséggel tartoznak.”²⁷

Bár az Alaptörvény nem részletezi, meddig tekint hátra az időben az MSZMP „jogelődjeit” illetően, de talán nem hamisítjuk meg a történeti tényeket, ha a szovjet megszálló csapatok mellett az ő szuronyaik árnyékában teret nyerő Magyar Kommunista Pártot is felelőssé tesszük az Alaptörvényben felsorolt bűnökért, s az ezekért viselt felelősséget már kiterjesztjük a Sztálin kívánságára létrehozott Ideiglenes Nemzetgyűlés időszakára is. A kommunista hatalom szálláscsinálói, kiszolgáltatói és aktív működtetői e szerint felelősek: „Az állampolgárok és egyes csoportjaik alapvető emberi jogaitól való megfosztásáért vagy azok súlyos korlátozásáért, különösen emberek meggyilkolásáért, idegen hatalomnak való kiszolgáltatásáért, törvénytelen bebörtönzéséért, kényszermunkatáborba hurcolásáért, megkínzásáért, embertelen bánásmódban részesítéséért; a polgárok vagyontól történő önkényes megfosztásáért, a tulajdonhoz fűződő jogaik korlátozásáért; a polgárok szabadságjogainak teljes elvételéért, a politikai vélemény- és akaratnyilvánítás állami kényszer alá vonásáért; az emberek származásukra, világnézetükre vagy politikai meggyőződésükre tekintettel történő hátrányos megkülönböztetéséért, a tudáson, szorgalmon és tehetségen alapuló előremenetelésnek és érvényesülésének akadályozásáért; az emberek magánéletének törvénytelen megfigyelésére és befolyásolására törő titkosrendőrség létrehozásáért és működtetéséért.”²⁸

Súlyos, történelmi felelősség. A mai kutatók felelőssége pedig abban rejlik, hogy eme történelmi jogfosztás minden körülményét tisztázzák és a nyilvánosság elé tárják. Ezáltal elégtételt szolgáltatassanak a leszármazottaknak, gyarapítják a történelmi ismereteket és ébren tartják a nemzet lelkiismeretét.

²⁷ Magyarország Alaptörvénye, U. cikk (1) bekezdés első fordulata.

²⁸ Magyarország Alaptörvénye, U. cikk (1) bekezdés G pont

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Jogi források

1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában.
1976. évi 8. törvényerejű rendelet az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya kihirdetéséről. III. rész, 6.cikk, 1 pont. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=97600008.tvr> (Letöltés: 2023. 11. 18.)
1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről 1.§ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900043.tv> (Letöltés: 2023. 11. 20.)
- 64/1991 (XII.17) AB határozat D/2/b pont. <https://njt.hu/jogszabaly/1991-64-30-75> (Letöltés: 2023. 11. 18.)
- Az Emberi és polgári jogok nyilatkozata. 1, 7. pont. <https://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm> (Letöltés: 2023. 11. 17.)
- Az Európai Unió Alapjogi Kartája 11. cikk. <http://fra.europa.eu/hu/eu-charter/article/11-velemenynyilvanitas-es-tajekozodas-szabadsaga> (Letöltés: 2023. 11. 21.)
- Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 1, 9. cikk. <https://www.coe.int/hu/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version-> (Letöltés: 2023. 11. 17.)
- Magyarország Alaptörvénye, U. cikk (1) bekezdés. <https://njt.hu/jogszabaly/2011-4301-02-00.9> (Letöltés: 2023. 11. 21.)
- Polgári Törvénykönyv 2:50§ (1-2 bek.) <https://njt.hu/jogszabaly/2013-5-00-00> (Letöltés: 2023. 11. 20.)
- Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. II. fejezet, 4, 8–20. cikk. https://jogkodex.hu/jsz/hagai_egyezmenyek_1913_43_torveny_8023842 (Letöltés: 2023. 11. 17.)

Feldolgozások

VARGA Éva Mária (szerk.) 2006: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941–1953.* Magyar Országos Levéltár. 178. l.

Internetes források

A Gulág-Gupvikutatók Nemzetközi Társasága és az Alapjogokért Központ együttműködési megállapodása. A GKNT irattára.

Az Alapjogokért Központ bemutatkozása. <https://alapjogokert.hu/rolunk> (Letöltés: 2023. 11. 20.)

TÖRTÉNETI IRODALOM

BOGNÁR ZALÁN – POMÁZI BÁRDONICSEK DOMINIKA (SZERK.)

KÖZÖSSÉG ÉS EGYÉN

A SZOVJET FOGSÁGBA HURCOLTAK

KONTEXTUSÁBAN

A GULÁG- ÉS GUPVIKUTATÓK NEMZETKÖZI TÁRSASÁGA
IX. NEMZETKÖZI KONFERENCIÁJÁNAK
TANULMÁNYKÖTETE

(Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága,
Budapest–Miskolc, 2023. 465 oldal)

2021-ben a kommunista diktatúrák áldozatainak emléknapja alkalmából a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága (GKNT), a Károli Gáspár Református Egyetem és a Miskolci Egyetem közreműködésével „Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában” címmel nemzetközi tudományos konferenciát tartott. A konferencián négy ország huszonnégy kutatója osztotta meg legújabb kutatásainak eredményeit, ezek elküldött, írásos változatait tartalmazza a 2023-ban megjelent kötet.

Egyre inkább előtérbe kerülnek a légereket megjárt emberek személyes történetei. Számos család kér segítséget, hogy megismerhessék felmenőik sorsát. Egyre több település közössége tartja fontosnak, hogy megtudja, mi történt elődeikkel a szovjet megszállás időszakában. A téma feltárásában sürget az idő. Egyrészt, mert a szemtanúk közül már alig vannak életben. Másrészt, mert generációk nőttek fel a szocializmus időszakában elhallgattatásra ítélt események ismerete nélkül, ami torzítja a világlátásukat, az identitásukat. Ami 1944–1945-ben történt, az a 20. századi magyar történelem óriási vagy talán a legnagyobb méretű tragédiája, és ez a sorcsapás még mindig velünk él.

A jelen írásban bemutatásra kerülő könyv első része a *társadalmi hatással* foglalkozik. Bognár Zalán, a Károli Gáspár Református Egyetem tanszékvezető docense, a GKNT elnöke tanulmányában számos adattal, ténnyel alátámasztva kifejti, hogy a hadifogolykérdés a világháború utáni Magyarország egyik

legégetőbb megoldandó problémája volt. A második világháborús, 14,7 milliós Magyarország lakosságából körülbelül másfél millió katona és civil állampolgár került a szövetséges hatalmak fogságába. A rabsorsa ítélt férfiak az ország aktív korú férfi lakosságának az egyharmadát tették ki, míg a szovjet fogságba vetettek 1/3-a civil volt.

A trianoni Magyarország területén levő táborokból 1944 őszétől 1946 nyaráig mintegy 130–140 ezer embert engedtek szabadon. 80–100 ezren nem éltek túl a borzasztó körülményeket. Ők többnyire jeltelen tömegsírokban nyugszanak.

A hadifogolyügy óriási társadalmi súlya miatt a kormányzati szerveken és a Vöröskereszten kívül sorra alakultak a különböző társadalmi szervezetek a hadifoglyok megsegítésére. A politikai pártok közül a Magyar Kommunista Párt foglalkozott a hadifogoly ügygel a leglátványosabban – könnyű dolguk volt, a megszálló Szovjetunió támogatását élvezték. A történelmi egyházak is felemeltek a szavukat, Mindszenty József és a katolikus püspöki kar figyelmeztetett a deportálás jogtalanságára és embertelenségére.

Az 1945. novemberi választások előtt jelentős mértékűvé váltak a hazaszállítások, amit a kommunista propaganda igyekezett kihasználni. Az év végéig összesen 230–250 ezer magyar hadifoglyot engedtek szabadon, nagyobb részt a Szovjetunió kívüli, főként a Kárpát-medencei lágerekből. A tömeges szabadon bocsátás növelte a Szovjetunió presztízsét, ám még mindig több mint 600 ezer hadifoglyot tartottak fogva a Szovjetunióban.

A hadifogoly kérdés megoldása végül is a békeszerződéstől volt várható, de sajnos a magyar érdekeket egyetlen esetben sem sikerült érvényesíteni. 1948 végével a kommunista államvezetés a hadifogolykérdést megoldottnak tekintette. Pedig még mindig több mint 200 ezer személyt vártak haza.

1953-ban Sztálin halálát követően, illetve Konrad Adenauer 1955-ös moszkvai látogatása után ismét több ezer magyar térhetett haza. A kommunista rezsim 1949 után a hazaérkező hadifoglyokat a népi demokrácia ellenségeinek tekintette. A hazaérkezettek közül egyre többen börtönben, illetve internáló táborokban töltött hónapok és évek után térhettek csak véglegesen haza. Még 11 évvel a világháború vége után is kiemelkedő jelentőséggel bírt Magyarországon a hadifogolykérdés. 1956-ban a MEFESZ 16 pontos követelésének 11. pontjában követelte a szovjet fogságba vetett hadifoglyok és politikai rabok hazaengedését. Ugyanakkor társadalmi és politikai jelentőségéhez képest jelenleg ma is alig esik szó a történelemlkönyvekben 20. századi históriánk eme tragikus részéről.

Murádin János Kristóf, a Sapientia EMTE tanszékvezető docensének írása az erdélyi civilek sorsával foglalkozik. Észak-Erdély területét 1944. október 25-re a szovjet és román hadsereg elfoglalta. Legalább 25 ezer magyar civil került

szovjet fogságba. Ebben a románok is közrejátszottak, az eseményeknek etnikai tisztogatás jellege volt. A román adminisztráció közreműködött és el akarta űzni a magyar lakosságot Erdélyből, emellett a román polgári lakosság is tevőlegesen hozzájárult a magyarok elhurcolásához. A román pártok azt hangoztatták, hogy a magyarság kollektívan bűnös, el kell bánni velük, mint bűnös néppel. Az elhurcolt erdélyi magyarok csak kétharmada (18–19 ezer fő) maradt életben és térhetett haza.

A második rész a *Háború, deportálás és következmények* címet viseli. Itt először Benkő Levente kolozsvári történész, főszerkesztő ismerteti a kolozs-kalotai református egyházmegye 1944–1945-ös történetét a helyi és regionális levéltári dokumentumok alapján. Településekre lebontva vizsgálja, hogy mi és hogyan történt ezekben az embert próbáló időkben.

Molnár D. Erzsébet, a beregszászi főiskola docense a kárpátaljai magyarok tragédiáját mutatja be – a kollektív tragédia az egyéni tragédiákból tevődik össze. A kárpátaljai magyarság az elhurcolást a közösséget ért egyik legnagyobb megrázkódtatásként élte meg. Tízezreknek jelentett fizikai megsemmisítést, a deportáltak száma körülbelül 30 ezer főre becsülhető. A nagyjából 170 ezres magyarság 17,5%-át hurcolták el. Molnár D. Erzsébet írásában személyes történeteken keresztül kapunk példákat arra, hogyan válik az elhurcoltak egyéni traumája kollektív transzgenerációs jellegűvé. Az átélt események rendkívül meghatározták az emberek és utódaik életét. Nem lehetett és nem tudták megosztani az elmesélhetetlent. Mindazonáltal a gyermekek és unokák számára nagyon fontos, hogy minél többet megismerjenek a szüleik történetéből. Mindamellert nemcsak a magyarok, hanem a Kárpátaljáról elhurcolt német származású nők esetében is érvényes volt a kulcsfogalom, kvóta teljesítése. A „málenkij robot” a kárpátaljai magyarság egyik legmeghatározóbb egyéni és közösségi traumája, következményeiben és társadalmi méreteiben a mai napig tovább él.

Cservenka Ferdinánd felvidéki történész a Csehszlovákiához visszakerült területeken történt eseményekről ír. Elsősorban a Felvidék keleti területeiről hurcoltak el embereket tömegesen. Itt is és Kárpátalján is a kollektív felelősség és büntetés elvét alkalmazták a magyarokkal és az ott élő németekkel szemben. 60–120 ezer főre teszik a felvidéki történészek a szovjet fogságba hurcolt magyar és német származásúak számát, akiket többnyire hadifogoly státuszban vittek el a Gupvi-táborokba. A szerző arról is „képet ad”, hogy a hazatérés volt a legszörnyűbb, hiszen a megváltozott határok vagy a kitelepítések, a lakosságcsere, a Csehországba történt deportálások miatt az emberek lakóhelye időközben máshova, más országba került. A magyar nemzetiségűek hazatérését akadályozták a csehszlovák hatóságok, mert megbízhatatlannak tekintették őket.

Horváth Miklós, a Károli Gáspár Református Egyetem professzora tanulmányában valamivel kevésbé ismert eseményeket „jár körbe”, mégpedig az 1956–1957-es deportálásokat. Az 56-os forradalom és szabadságharc esetében a Szovjetunió Magyarország belügyeibe beavatkozva fegyveres erőszakot alkalmazott. November 4-ig újabb katonai egységeket rendelt Magyarországra – összesen 17 hadosztály, 60 ezer szovjet katona harcolt a felkelők ellen. Azonnal megkezdődött a magyarok elhurcolása. Szerov parancsa szerint a foglyok tömeges kiszállításának előkészítése már október 26-án elkezdődött. A magyar foglyok deportálásáról a Szabad Európa rádió beszélt először. Az országos méretűvé vált tiltakozás hatására Kádár is kifejezte ellenérzéseit. A magyar vezetőket azonban túlságosan liberálisnak gondolták a szovjetek, így folytatódtak a transzportok. Elsősorban a forradalmi szervek és szervezetek, munkástanácsok, forradalmi tanácsok vezetőinek és parancsnokainak letartóztatására törekedtek. Kádár és kormánya hazug módon arról tájékoztatta a nemzetközi szervezeteket, az ENSZ-t, hogy nincsenek deportálások. A fővárosi, vidéki sztrájkok és tiltakozások hatására 1956 novemberétől megkezdődött és 1957 januárjában befejeződött az elhurcoltak hazaszállítása. A hazatérteket vizsgálati fogságban tartották, illetve bíróság elé állították, amely több halálos ítéletet is hozott. Az 56-os magyar forradalom elfojtásának fontos eszköze volt magyar állampolgárok deportálása. A rendteremtés, a megfélemlítés a társadalom valamennyi rétegét érintette.

A harmadik rész a *rabsorsokkal* foglalkozik. Bimba Brigitta, a Debreceni Egyetem kárpátaljai PhD-hallgatója leírja, hogy a harmincas évekbeli terület visszacszerzések reményét adták az embereknek. 1939-ben, a Lengyelország elleni szovjet hadjárat következtében azonban egy 150 km hosszú szovjet-magyar határ jött létre, ahol megerősödött a szovjet hírszerzés tevékenysége. A határ lehetőséget teremtett arra, hogy néhányan a Szovjetunióba szökjenek, egyesek félelemből, míg mások kommunista meggyőződésből. Egyikük sem járt jól. A Szovjetunióban szigorúan büntették az illegális határátlépést. Az elfogott személyek először internáló táborba kerültek, majd az NKVD különböző táborába, ahol bíróság elé állították őket – sokéves büntetést kaptak. Aki azt vallotta, hogy kommunista, az többet kapott. A családokat elszakították egymástól. A továbbiakban a Guláglágerek mindennapjaiból kapunk ízelítőt. A lágerlakók életét a munka töltötte ki, reggeltől-estig dolgozniuk kellett. Az ételmezés rettenetes volt, többnyire egy darab kenyeret és levest kaptak. A túlélésért mindent megtettek – különböző stratégiákat találtak ki, kereskedtek, de ki is rabolták egymást. Az elítéltek nagy része vallásos ember volt, a hitbe tudtak kapaszkodni. A nők helyzete még szörnyűségesebb volt, sokkal kiszolgáltatottabbak voltak. Aki illegálisan átlépte a határt, hamar megtapasztalta, hogy milyen áron épül a szocializmus.

Váradiné Dán Vanda PhD-hallgató tanulmányából megtudjuk, hogy a Gulágra került nők sorsáról az ismereteink igencsak hiányosak. Az ítéletet katonai bíróságok hozták oroszul, amit a nők természetesen nem értettek. A tárgyalás után általában Lembergen keresztül szállították őket Szibériába, lelakatolt ajtókkal ellátott marhavagonokban. Mosakodásra, tisztálkodásra nem volt lehetőségük. A legtöbb magyar nőt a vorkutai lágerbe szállították. A köztörvényes és politikai elítéltek voltak a lágerekben, amelyek nemzetiségileg teljesen vegyesek voltak. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a Gupvi-táborok rabjainak nagy része már 1945 és 1950 között hazatért, míg a Gulág-lágerekben levők csak Sztálin halálát követően, 1953-tól érkezhettek meg Magyarországra. A hazatérőket a kommunista magyar rendszer a lehető legrosszabb bánásmódban részesítette, gyakorlatilag a rendszerváltásig megfigyelés alatt tartotta őket, de volt olyan személy, aki börtönbüntetést is kapott. Emellett nehezen kaptak munkát, nem tanulhattak, nem, illetve ritkán rehabilitálták őket.

Pomázi-Bárdonicsek Dominika PhD-hallgató írása kifejezetten a Gulág női táborairól szól. A Gulág-táborok különböző típusúak voltak, férfi, női, vegyes, rokkant, úgynevezett átvilágító táborok, illetve saraskák, amelyeket tudósok számára létesítettek. A nők helyzetét a lágerben nagyban meghatározta, hogy milyen pozíciót foglaltak el az ottani hierarchiában, melynek csúcsán a köztörvényesek álltak. A szerző bemutatja azt is, hogy a szovjet alvilág milyen szörnyűséges volt. A PhD-hallgató legfontosabb tézise, hogy ami a lágerekben a nőkkel történt, kitűnő példája annak, hogy a sztálini rendszer miként roppantotta össze, milyen módon hozta függő helyzetbe és tartotta állandó bizonytalanságban az embereket.

A negyedik rész a *helytörténeti kutatásokat* ismerteti. Ezek azok, amelyek igazán megmutatják az egyénre lebontva, hogy miképp történtek ezek a dolgok. A mikrotörténeti kutatás feltételeit, menetét, eredményeit foglalta össze tanulmányában Muskovits Andrea Anna néprajzkutató, múzeológus a tárnoki elhurcoltak történetén keresztül.

Ugyancsak a helytörténeti kutatások keretében Kiss József levéltár-igazgató és Kunt Gergely, a Miskolci Egyetem adjunktusa a „málenkij robot” miskolci történetével ismertet meg bennünket. Sikerült a miskolciak elhurcolásának időrendjét tisztázniuk, és azt, hogy milyen szerepet játszottak a német nyelvű, főleg diósgyőri lakosság elhurcolásában a magyar kommunisták. A szerzők hangsúlyozzák, hogy noha a miskolci áldozatok kutatása eléggé jól haladt, a munkának folytatódnia kell, mert a környező települések túlnyomó többségében még az alapkutatásokat sem végezték el.

A mezőberényi „málenkij robotra” hurcolásról szól Kőrösi Mihály helytörténész tanulmánya, melyben képet ad arról, hogy milyen módon ment végbe a szovjetek berendezkedése, a listázás, a deportáltak összegyűjtése és az életben maradtak hazatérése.

Csákvári-Makra Mónika PhD-hallgató munkája a ráckevei járásban történt deportálások témáját dolgozza fel. Ismerteti, hogy miként szervezték meg az elhurcolást, hogyan szedték össze az embereket és küldték őket gyalog menetben a kiskunlacházi gyűjtőhelyig vagy Kál-Kápolnáig, de bemutatja azt is, hogy milyenek voltak ezek a gyűjtőhelyek.

Az ötödik rész a *hazatérés utáni helyzetről* nyújt pontos képet. Nagy Péter történész írásában egy dél-gömöri kis faluból származó lány történetét, elhurcolását, hazatérését és főleg az azt követő poszttraumás stressz szindrómát mutatja be. Ebben a fejezetben világossá válik, hogy a civil elhurcolások a magyar nemzetiség elleni Csehszlovákiában végrehajtott atrocitások fontos részét képezték.

Márkus Beáta, a Pécsi Tudományegyetem tudományos munkatársa a német lakosság Szovjetunióba hurcolásának következményeit elemzi, továbbá azt, hogy mennyiben okozott ez törést a vidéki magyar társadalomban. Az elhurcolás helyi szintű következményeire helyezi a hangsúlyt, pozitív és negatív példákat is bemutat. A győztes nagyhatalmak, illetve a magyarországi kormányzat döntései következtében a magyarországi németeknek embertelen, kollektív büntetés jutott osztályrészül. A bűnbakkeresés, a felelősségre vonás és a jóvátétel jegyében az egész németséget büntették.

W. Müller Judit, a Janus Pannonius Múzeum igazgatóhelyettese szintén a magyarországi németiséggel foglalkozik tanulmányában. Konkrét eseteírásokban mutatja be, hogyan űzték el Magyarországról, és miként vágytak vissza még évtizedekkel később is hazájukba ezek a német származású emberek.

A hatodik részben Dupka György kárpátaljai történész, a GKNT ügyvezető elnöke a kárpátaljai zsidókkal foglalkozik. Ők, ha lehet ilyet mondani, még rosszabbul jártak. Hiszen magyar munkaszolgálatosként vagy holokauszt-túlélőként ahogy visszatértek, azonnal letartóztatták és szovjet táborokba szállították őket. Személyes sorsokon keresztül mutatja be a szerző, hogy milyen módon élték ezt meg a kárpátaljai zsidó közösség tagjai. Különösen a vallásos zsidókat érte atrocitás. Az 50-es években nyílt antiszemitizmus uralkodott a Szovjetunióban. Fokozatosan elérték, hogy Kárpátaljáról egyre többen vándoroljanak ki. 2001-ben már csak 565 főt tartottak számon.

A következő tanulmányban Papp Annamária, kolozsvári történész, szerkesztő az elhurcoltatás egy különösen érdekes aspektusát vizsgálja. Amikor családokat vittek el, együtt volt szülő, testvér, közeli hozzátartozó, esetleg jó barát.

A szerző körbejárja annak kérdését, hogy miként szakították el őket egymástól, és ha véletlenül össze is került egy apa és fia, akkor hogyan küzdöttek egymásért és tették kicsit elviselhetőbbé az életet.

A továbbiakban egy, a fentiektől eltérő tematikájú tanulmányt olvashatunk Jeki Gabriellától, a KRE PhD-hallgatójától *A zene egyéni és közösségi ereje a lá-gervilágban* címmel. Egy filmet készítettek a szovjet munkatáborokba elhurcoltak életének, életkörülményeinek jobb megértése érdekében és ennek fókuszába a zene egyéni és közösségi erejét helyezték. A film címe: *Dallamok a fagyos pokolból*.

A tanulmányokat követően a Magyarországi Németek Pécs-Baranya Nemzetiségi Körének 30 éves munkásságáról olvashatunk ismertetőt a legautentikusabb személytől, Matkovits-Kretz Eleonórától, a Német Kör elnökétől. A kötetet végül Váradi Norbert történész konferencia-beszámolója zárja, amely a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága által és az Országgyűlés Hivatalának együttműködésével 2019. november 25-i emléknapon, az Országház Felsőházi üléstermében megrendezett nemzetközi konferenciáról szól.

E kötet tökéletesen beleillik a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága eddig megjelent köteteinek sorába. Írásai mélyrehatóan és sokoldalúan mutatják be, elemzik a szovjet fogságba került emberek helyzetét, továbbá a tömeges szovjet fogság hatását Magyarország egész társadalmára, belpolitikai életére, az elcsatolt területek magyar és német lakosaira, valamint egy-egy település egész közösségére, családokra és egyénekre. Áttekintést ad a közösségekben történő integrálódás problémáiról, a maradandó és transzgenerációs traumákról és az arról, hogy milyen módon lehet azok után tovább élni.

Akár a kötet mottója is lehetne a szerző-szerkesztő előszavában írt Kölcsey idézet: „Egy nép, amely nem tud emlékezni, magát temeti el.”

Szilágyi Béla László

SZERZŐK

BENKŐ LEVENTE

történész, PhD-hallgató, Ökumené Doktori Iskola, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

főszerkesztő (Művelődés), Kolozsvár

tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

BIMBA BRIGITTA

történész, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

tudományos munkatárs, Gulág- és Gupvikutató Intézet

tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

DR. BOGNÁR ZALÁN

történész, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem

elnök, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

igazgató, Gulág- és Gupvikutató Intézet

DR. CSERVENKA FERDINÁND

történész, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára

tudományos munkatárs, Gulág- és Gupvikutató Intézet

tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

DR. DUPKA GYÖRGY

történész és titkár, Szolyvai Emlékparkbizottság

tudományos főmunkatárs, Gulág- és Gupvikutató Intézet

ügyvezető elnök, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

GALAMBOS SÁNDOR

ny. főlevéltáros, MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára

DR. HAVASI JÁNOS

újságíró

igazgatóhelyettes, Gulág- és Gupvikutató Intézet

tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

DR. KOSZTYÓ GYULA

történész

kutató, Erőszakkutató Intézet

segédlevéltáros, MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára

KÖRÖSI MIHÁLY

helytörténész, Mezőberény

alpolgármester, Mezőberény

tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

KUJBUSNÉ DR. MECSEI ÉVA

főlevéltáros

igazgató, MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára

DR. MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF

történész, tanszékvezető egyetemi docens, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem

tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

PAPP ANNAMÁRIA

történész és rovatvezető-szerkesztő (Szabadság), Kolozsvár

tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

POMÁZI-BÁRDONICSEK DOMINIKA

történész, doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola

tudományos munkatárs, Gulág- és Gupvikutató Intézet

tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

tag, Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történelmi Kutatócsoport

DR. STARK TAMÁS

történész, tudományos főmunkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

SZILÁGYI BÉLA LÁSZLÓ

történelem-orosz szakos tanár

A GULÁG- ÉS GUPVIKUTATÓK NEMZETKÖZI TÁRSASÁGA ÁLTAL MEGJELENTETETT KÖTETEK

2010

Zsiros Sándor (szerk.): Emberek az embertelenségben. Miskolc, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága

2012

Zsiros Sándor (szerk.): Szemelvények a gulágok memoáirodalmából. Miskolc, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre – Örökségünk Felsőzsolca Alapítvány

2017

Bognár Zalán: (Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó

Bognár, Zalán: The Fate of Hungarian, German, Austrian, Slovak, Polish, French, Italian and other POWs in Hungary Occupied by the Red Army 1944–1945. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó

Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): Budapest, Kárpát-medence – 'Málenkij robot', emlékezet. Gulágkutatók VII. nemzetközi konferenciájának kötete. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága

Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): Emberek az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve 2015–2017. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága

Bognár, Zalán – Muskovics, Andrea Anna (eds.): People in the World of Inhumanity. The Gulag and the Gupvi. Yearbook of the International Society of Gulag Researchers 2015–2017. Budapest, International Society of Gulag Researchers

2018

Bognár Zalán: „Málenkij robot”. A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó

2021

Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): Gupvi, Gulág. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20. Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

2023

Bognár Zalán – Pomázi-Bárdonicsek Dominika (szerk.): Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

„Közel 80 éve történt...” A főcím nem véletlen. Ez a 2024. február 25-ére, a kommunista diktatúrák áldozatainak emléknapjára megjelenő kötet előhírnök, jelző rakéta akar lenni! Fel akarja hívni a figyelmet a közelgő 80. évfordulóra, arra, hogy 1944-ben Magyarországon a náci, vagyis nemzeti szocialista birodalom embertelen, népirtó ideológiáját és tevékenységét ősztől fokozatosan felváltotta a szovjet szocialista birodalom ember- és istentelen ideológiája és terrorja. A holokauszt koncentrációs lágereit felváltotta a Gulág- és a Gupvi-lágerek pokla. A szovjetek a közel 700 ezer katona mellett tömegesen, ítélet nélkül és egyenként, ítélettel hurcoltak el több mint 300 ezer magyar civil állampolgárt a második világháborús Magyarországról. A társadalom erőszakos, a marxizmus-leninizmus ideológiáján alapuló átalakításához hozzátartozott a társadalom megfélemlítése, a tömeges, illetve a személyenkénti elhurcolás, amiről több mint 40 éven keresztül nem lehetett beszélni.

E könyv ennek, az egész magyar társadalmat mélyen érintő, generációkon keresztül ható traumának a különböző aspektusait vizsgálja a korábbi kutatási eredményekre alapozott legújabb kutatási eredmények bemutatásával, valamint új kutatási irányokat is megnyitva négy fejezeten keresztül, 12 tanulmányban.

A határainkon inneni és túli történészek, levéltárosok, kutatók egyrészt átfogóan, ugyanakkor részletetekbe menő alaposan mutatják be, elemzik egy-egy térségben, településen történt civil elhurcolásokat, széleskörű információkat adnak több mint 70 Kárpát-medencei, valamint azon túli GUPVI (hadi)fogoly- és GULÁG-lágerről, előremutató betekintést adnak a különböző, főként a Magyar Nemzeti Levéltár online adatbázisaiból kinyert adatokból levonható tanulságokról, betekintést adnak a nyugati politikusok és az ottani magyar emigrációnak a (hadi)foglyok érdekében tett erőfeszítéseibe. Végül az utolsó tanulmány először foglalkozik a téma azon jogi aspektusaival, amelyek a ma élő hozzátartozóknak, illetve a téma kutatóinak a fogásba vetettekkel kapcsolatos alapvető, emberi jogait járja körbe, mint többek között a kegyeleti jog vagy az információhoz való szabad hozzáférés joga.

